

Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина

У трьох випусках

Випуск II

Київ 1993

**Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет**

Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина

**Матеріали міжнародної наукової конференції,
присвяченої 500-річчю українського козацтва
(Київ - Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.)**

У трьох випусках

Випуск II

Київ 1993

Редакційна колегія: В.А.Смолій (відповідальний редактор),
М.П.Ковальський, В.С.Степанков, Ф.П.Шевченко, В.О.Щербак
(відповідальний секретар).

Редактор Т.К.Хорунжа

Коректори: Т.Ф.Демченко, С.К.Тарасенко

Оригінал-макет підготували: О.В.Бузало, Т.Ф.Демченко

ISBN 5-7702-0543-1

© Інститут історії України
Дніпропетровський держав-
ний університет

*Василий Мелешко
(Минск)*

Освободительное движение в Белоруссии 1648-1653 гг. и украинское казачество

Широкое распространение фольварочно-барщинной системы в Белоруссии к середине XVII в. сопровождалось завершением процесса закрепощения крестьян. Усиление социального гнета усугублялось католической экспансией, вызывало рост освободительного движения народных масс, достигшего апогея в 1648-1653 гг.

Эти годы в историографии характеризуются как период национально-освободительной борьбы белорусского народа. Однако это была не традиционная борьба крестьян против социального и национального гнета. Совместные массовые вооруженные выступления крестьянских и казацко-крестьянских отрядов против шляхты, восстания представителей городских низов были направлены на уничтожение шляхты. Это была настоящая война двух противоборствующих сил: казацко-крестьянских отрядов, городских низов - с одной стороны и шляхты, шляхетского ополчения и наемного войска Великого княжества Литовского (ВКЛ) - с другой.

Важную роль в подъеме освободительного движения в середине XVII в. сыграло народное восстание в Украине под руководством Богдана Хмельницкого. Оно послужило катализатором борьбы всех эксплуатируемых слоев населения Белоруссии. Уже первые известия о победах Хмельницкого под Желтыми Водами и Корсунем в мае 1648 г. вызывали массовые вооруженные выступления белорусских крестьян и низов городского населения, особенно пограничных

с Украиной районах. "Люди греческой (т.е. православной. - В.М.) веры везде начали подниматься, браться за оружие... их собралось около 30 тысяч" (1). Как сообщал стародубский староста Рафал Уесский трубчевскому воеводе Нащокину в письме от 21 июля 1648 г. "холопи наши кабальные, уси поданные маестностей наших, збунтовавшысе против нас, панов своих, собравшысе в одно место, немало шкод починиш, панов своих позабляли и вси скарбы и маестности немалые позабирали..." (2). Пинский подстароста 20 августа доносил подканцлеру ВКЛ Казимиру Леону Сапеге, что восставшие крестьяне "нападают на шляхетские усадьбы, жгут их, шляхтичей казнят, купцов, что побогаче, к бедным равняют" (3).

Б.Хмельницкий, зная настроение белорусского крестьянства, которое нередко спасалось от крепостнического гнета бегством в Левобережную Украину, посылал в порубежные районы казацкие отряды. Летом 1648 г. из-под Белой Церкви и Корсуня сюда были направлены казаки под руководством Головацкого, М.Гладкого, И.Голоты, Небабы, Хвеська, Ганалича и других предводителей (4).

Одновременно с посылкой первых казацких отрядов в Белоруссию Хмельницкий направлял также до "... Гомеля и за Днепр аж до Борисова и далее, до Быхова теж, Могилева и далее" универсалы с призывом к населению браться за оружие и выступать против магнатов и шляхты. Универсалы распространялись через "пильных и справных" казаков, выходцев из тех же районов и городов, куда они направлялись, "а с людьми тамошними добре знаючихся, и послании своем осторожне и латво справитися могущих" (5).

Отправка Хмельницким казаков в Белоруссию и его призывы нашли горячий отклик. Жители белорусских городов и сел, как и Украины, многие годы терпевшие тяжелый социальный гнет, произвол и насилие местной администрации, ее слуг и солдат, охотно вливались в казацкие отряды и вместе с ними громили дворы и фольварки шляхты, костелы, убивали шляхтичей, сражались с карательными отрядами. Путивльский воевода Плещеев 30 мая 1648 г. в отписке в Разрядный приказ сообщал, что "копятся и идут многие мужики и с тех литовских городов к тем же самовольным казакам в сход, а иные, собравшыся побивают и грабят по дорогам яхов и жидов" (6).

Тяга крестьян к украинскому казачеству была вызвана не только совпадением целей борьбы против общего врага - магнатов и шляхты, католической церкви, но и тем, что казаки гораздо лучше

вооружены, обладали военной выучкой и являлись организованной военной силой. Все это вселяло в них большие надежды на успех в борьбе против шляхты и ее войска.

Насколько массовым был уход белорусского населения, главным образом крестьянства, в казачество свидетельствует тот факт, что уже к осени 1648 г. жители южных городов - Мозыря, Турова, Гомеля, Речицы, Лоева и других, а также окрестных сел, "все показались и поклялись друг другу защищатьца до последнего" (7).

В период летней кампании 1648 г. казацко-крестьянские отряды одержали ряд побед над шляхетским ополчением и наемным войском ВКЛ. Около Речицы ими были разгромлены хоругви под командованием писаря ВКЛ Волковича, у местечка Горволя потерпел поражение крупный отряд, возглавляемый литовским стражником Мирским (8). Казаки и восставшие крестьяне овладели Гомелем, Лоевым, Чечерском, Брагинным, Бобруйском, Мозырем и другими городами и местечками на юго-востоке Белоруссии, жители которых не оказывали им сопротивления. Правда, это не означает, что буквально все горожане, в том числе и их зажиточные слои, шляхта, католическое духовенство и другие сословные группы были единодушны в решении о добровольной сдаче своих городов. Несомненно были и противники. Свидетельством этого служит источник, где отмечено, что "многие города и места казаки поймали и высекли, а секли поляков да жидов, а белоруцов никого не секли" (9). Безусловно секли тех, кто пытался сопротивляться казакам.

Совместные успешные военные действия крестьян и казаков на юге и юго-востоке Белоруссии летом 1648 г. вызвали волнение господствующего класса: шляхта, чиновники, католическое духовенство, державцы имений спасались бегством из владений. Путивльский воевода Плещеев в отписке царю сообщал: "А которые де, государь, литовские города по сю сторону Днепра, и ис тех де, государь, литовских городов из всех паны, и державцы, и урядники, и ляхи, и жида все выбежали з женами и з детьми за Днепр в королевские города, а остались де в тех литовских городах одне мешчане и пашенные мужики" (10).

Растерянность и панику властей подтверждают и в определенной степени проясняют сообщения в Посольский приказ монахов Бизюковского монастыря, прибывших в Москву в августе 1648 г. Они поведали, что "войска корунного и литовского на казаков

нигде нет, потому что поляки и литва, люди ныне безгосударные, короля ещо не обрали и что с казаками делать, и как над ними промышлять, и чем войска унять, того сами не ведают; а сенатори де всякой промышляет собою, как бы им себя и маестности свои от казаков уберець" (11).

Вооруженные действия казацко-крестьянских отрядов в Белоруссии летом 1648 г. сковывали значительные силы войска ВКЛ, состоявшего из наемников и шляхты, и тем самым сорвали планы Речи Посполитой нанести удар по войскам Б.Хмельницкого с тыла. Несмотря на требования короля начать наступление в Украину из Белоруссии, Радзивилл не сделал этого, и не только потому, что больше всего опасался оставить территорию, где здесь находились многие его владения, без достаточной военной силы. В то же время срыв планов господствующего класса и верховной власти способствовал успехам армии Б.Хмельницкого в Украине, и, в частности, позволил в сентябре 1648 г. наголову разгромить коронное войско под Пилявцами.

Победа эта всколыхнула народные массы, вселила в них уверенность в успехах дальнейшей борьбы, способствовала росту крестьянского движения не только на юго-востоке Белоруссии, но и в других ее районах. В письме архиепископу М.Лубенскому Я.Радзивилл 16 октября 1648 г. сообщал, что успехи казаков Хмельницкого "подняли дух всей русской черни не только в королевстве, но и Великом княжестве Литовском" (12). Народными восстаниями была охвачена большая часть Белоруссии. В том же письме Лубенскому Я.Радзивилл отмечал, что, "во всем Великом княжестве Литовском, кроме княжества Жмудского, едва ли есть такой уезд, который не мог бы быть привлечен в сообщество мятежных" (13). Его беспокоил значительный рост численности казаков "благодаря большому притоку наших хлопов" (14), т.е. белорусских крестьян.

Воодушевленное победой Хмельницкого белорусское крестьянство решительно поднималось на борьбу против своих господ. Даже "в тех самых местах, где стоит войско, - писал Я.Радзивилл полочному воеводе Я.Кишке, - крестьяне, возбужденные казаками на дерзкие поступки, начинают восставать и скопляться в лесах" (15). Непримириное отношение крепостных к шляхетскому сословию, вызванное невыносимым феодальным гнетом, произволом, насилием и грабежом со стороны администрации феодалов и войска, до-

шло до предела. "Чернь до того расสวิрепела, что решилась или истребить шляхту или погубить" (16).

В начале октября 1648 г. несколько тысяч восставших крестьян Давид-Городокской волости в Пинском повете, вооружившись доступным оружием для борьбы (ружьями, саблями, рогатинами) избрали "способом казацким" из своей среды полковников, сотников и напали на имение князя М.С. Четвертинского. Они разгромили господский двор в Воронове, до смерти избили вороновского урядника шляхтича Казимира Делячинского, "месты граничные, реестры, инвентари, квитанции налоговые уничтожили" (17). В с. Струги восставшие дотла разорили двор шляхтича Яна Мокрицкого, забрали все его движимое и недвижимое имущество, а самого утопили в реке (18). В ходе вооруженных выступлений, продолжавшихся в волости до середины 1649 г., разорению подверглись дворы шляхты и духовенства, а также некоторые села (19).

С сентября 1648 г. до весны следующего года решительную борьбу против шляхты вели туровские крестьяне. "Показавшиеся" несколько сот человек, "починивши межи себе полковников, сотников, писаров, атаманов, асавул", по образцу запорожских казаков, "впавши се в злость хлопскую... великие и незносные кривды и шкоды" паном своим, т.е. шляхте, "починили" (20). В имении Семогощичи крестьяне разрушили усадьбу шляхтича Яна Янковского, а скот, зерно, инвентарь и всю утварь взяли в качестве трофеев. Осматривавший впоследствии эту шляхетскую усадьбу "енерал" (должностное судебное лицо) засвидетельствовал, что "все будоване нащент ад мала до веля спалено, ледво знак есть" (21).

Разогнав всех сельских войтов и "подвойских" пана Янковского, восставшие крестьяне поставили своих войтов, "межи себе обравши" (22). Затем крестьянский отряд, состоящий из 400 вооруженных всадников, направился в Туров, жители которого "были им рады и обещали во всем помогать" (23). Здесь отряд пополнился за счет горожан, активно выступавших против шляхты и возглавляемых Прокопом Цивкой (24). Из Турова восставшие совершали вылазки к Лахве и Давид-Городку.

Оказавшиеся в плену крестьяне, в частности, Ефим Бежейчик из-под Лахвы, показали, что в вылазках принимали участие до 2000 туровских горожан (25).

Антишляхетские настроения и желание поддержать казаков проявляли жители других городов, где создавались военные хоруг-

ви или отряды. В Мозыре, например, из восставших горожан была создана хоругвь во главе с Седляром. Мозырский мещанин Иван Столяр возглавил казацкий отряд численностью 400 человек, сформированный из "черни здешних краев" (26). В конце ноября 1648 г. казацкая хоругвь была создана из жителей Игуменя, возглавляемых горожанином Грибовичем (27). Казаки этой хоругви нападали на шляхетские дворы, забирали имущество, а "самих хозяев мучили и убивали" (28). В Речице, чье население все время активно поддерживало казаков, по данным пленных, находилось примерно 3000 восставших, одну половину из которых составляли казаки, другую - крестьяне (29).

Активизации крестьянского движения после победы казаков под Пилявцами способствовала посылка Б.Хмельницким новых казацких отрядов в Белоруссию. Появление их на белорусской земле не только вдохновило народные массы на непримиримую борьбу, но и увеличивало численность казаков за счет простых людей (30), "хлопов", т.е. крестьян (31). К казакам, появившимся в Рославле, присоединились 1,5 тыс. крестьян (32).

Восставшие крестьяне и низы городского населения, объединившись с украинским казачеством, в решительных сражениях вместе выступали против шляхты, шляхетского и наёмного войска. Севские воеводы в донесении в Посольский приказ сообщали, что "белорусцы де, государь, всякие черные люди всех городов и уездов, которые города за казаками, стоят против поляков с казаками заодно" (33). Совместные их действия нередко завершались крупными победами, правда, над все еще недостаточно сильным противником. В Кобрине, например, казацко-крестьянские отряды под руководством Гладкого разгромили полк драгун стольника литовского Винцента Гонсевского. В Мозырском повете они же одержали победу над войском, возглавляемым писарем ВКЛ Воловичем, овладели г.Пинском, ставшим центром военных действий казаков во главе с Гладким (34).

В начале октября 1648 г. казаки под командованием Кривошапки захватили Чериков, откуда совершали наезды на шляхетские имения в Мстиславльском воеводстве. Когда же против них был послан крупный отряд полоцких шляхтичей под командованием князя Лукомского, то "крестьяне, собрався в деревне Млынях, того князя Лукомского [людей] побили наголову, а самого ранили" (35).

Все это не могло не беспокоить правительство Речи Посполитой. В конце 1648 г. верховная власть и магнаты предпринимали все меры к увеличению численности наемных войск, формировали шляхетские ополчения, стягивали силы на юг и юго-восток Белоруссии. Концентрация войск в этом районе, по замыслам командования, должна была прежде всего препятствовать казакам, направляемым Б.Хмельницким на помощь восставшему белорусскому народу и этим самым облегчить подавление крестьянских выступлений.

Общее руководство военными действиями против народных масс и казаков в Белоруссии сейм Речи Посполитой возложил на польного гетмана Януша Радзивилла. Собрав около 12-14 тыс. войска, главным образом, наемного (36), Радзивилл приступил к выполнению разработанного плана разгрома казацко-крестьянских отрядов и подавления выступлений городского населения. Первым городом, против которого был направлен удар крупной военной силы стал Пинск. К нему стягивалось отборное наемное войско с артиллерией и шляхетские хоругви. В Пинске, жители которого ранее впустили казаков во главе с Антоном Небабой, восставшие поклялись защищать город вместе с казаками "до последней крайности и бить ляхов" (37).

9 октября, перед началом штурма, горожанам было передано письмо войта Луки Ельского с требованием сдачи. "Если этого не сделаете, - угрожал войт, - вскоре познаете над собою, женами и детьми вашими строгую кару..." (38). Отвергнув требование, восставшие "остались верны при казаках и обещали при них стоять до крайности" (39). Получив такой ответ наемники и шляхта в тот же день начали штурм. Защитники оборонялись мужественно. Карателям, ворвавшимся в город через Лещинские и Северные ворота, приходилось штурмом брать каждый дом. Однако силы были неравны и после тяжелых уличных боев, продолжавшихся без перерыва "с полудня сего понедельника до полуденной поры следующего дня", войску Мирского удалось подавить сопротивление защитников города. Началась жестокая расправа над казаками и восставшими горожанами.

Царский гонец дьяк Григорий Кунаков сообщал в Москву, что литовский стражник Мирский, возглавлявший карателей "мещан побил больше 3000 человек и жен, и детей велел побить без милости за то, что были у них черкасы, и они поеднався с ними" (40).

Немного казаков осталось в живых. Почти полностью был сожжен Пинск, где сгорело 5000 домов (41).

Вслед за Пинском шляхетское войско под командованием Друцкого-Горского 11 октября овладело г.Чериковом, сломив упорное сопротивление горожан. Причем, как доносили в Москву вяземские воеводы, каратели, ворвавшись в город, "белорусцев всех посекли" (42). Многих жизней стоил казацко-крестьянским отрядам под предводительством Горкуши и Пободайло неудавшийся штурм Старого Быхова в декабре 1648 г.

Большую активность проявляли повстанцы и в других районах. Дьяк Григорий Кунаков доносил в Москву, что казаки и крестьяне "воевали около Менска и Новогродка", 30 декабря 1648 г. в Игумени они разгромили крупный отряд войска великого гетмана литовского пана Кишки под командованием хорунжего литовского Яна Паца (43).

Объединив в начале 1649 г. огромные силы войска ВКЛ, Радзивилл двинулся с ним от Бреста вдоль южной границы с Украиной в направлении Турова, Петрикова, Мозыря и далее с тем, чтобы преградить, перекрыть сообщение казаков с белорусскими крестьянами, не допустить их в пределы Белоруссии.

В пути следования войско Я.Радзивилла жестоко расправлялось даже с мирным населением тех городов и районов, где находились казаки и восставшие крестьяне. В Турове, например, по приказу Я.Радзивилла все жители, оставшиеся в городе после ухода повстанцев, были перебиты (44). Прибыв к Мозырю, восставшие горожане которого вместе с казаками под руководством Михненко приготовились к обороне, Я.Радзивилл потребовал капитуляции. Когда же она была решительно отвергнута, начался штурм города. Повстанцы неоднократно отбрасывали противника от городских стен, но все же ему удалось прорвать оборону. Наемники и шляхтичи одержали победу в рукопашных боях на улицах пылающего города. Предводитель казаков Михненко был взят в плен и "с повеления княжеского, казнен смертью отсечением головы, которая была затем взоткнута на замковой веже" (45). Каратели зверски расправились с оставшимися в живых, а также ранеными казаками и повстанцами. Войско Я.Радзивилла учинило погром также в Чечерске и Лоеве. В Чечерске они "казаков, выбрав полтора человека, отсекали правые руки по запястья, а 50 человек на колья посажали, а достольных же казаков и их жен и детей

порубили всех... А в Лоеве де сидели казаки, и тех де казаков и их жен и детей порубили всех" (46).

Жестоко расправились войска Я.Радзивилла с казаками в Бобруйске. Не были пощажены и жители города. Гетман Радзивилл "мещан де всех, которые и город ему отворили, мучил из животов и руки отсек у 800 человек, постинал 150 человек, на паля повзбизил больши 100 человек, и такую де невинную кровь пролил без ума, для своей корысти" (47).

Воспользовавшись тем, что Б.Хмельницкий по предложению короля Яна Казимира согласился на перемирие и начал переговоры, войско Я.Радзивилла заняло почти всю территорию вдоль Припяти - Днепра - Друти и отсекло пути украинских казаков в Белоруссию. На оставшиеся без помощи города и села был обрушен террор шляхетского войска. В места восстаний направлялись крупные отряды шляхетских и наемных войск "городы воевать и белорусцев сечь". Григорий Кунаков сообщал в Москву, что "Януш Радзивилл, гетман польной, да Вицентий Гасевской, да стражник Вел.кн.Лит.Мирский и иные многие урядники ходят в Вел.[иком] кня.[жестве] Лит.[овском] и пустошат королевские ж города и села и деревни... только в котором городе были черкасы или гультайство, и они тех мучат, посягая на благочестивую крестьянскую веру, а наипаче из животов, и жены их и дети и животы посылают в свои местности; и пограбя мешанские животы и разоря их совсем, на паля взбивают и рубят без милости, даючи причину, будто они Речи Посполитой издрайцы, а черкасом и гультайству доброхоты и с ними одноверцы" (48). Тот же Кунаков осенью 1648 г. доносил царю Алексею Михайловичу, что в "Орше и в Борисове, и в Менску, и в Новгородку, и в Слониме, и в Пружане и во всех городах, и в местех королевских, и в весях лежат жолнери и пустошат... А около Орши, и Менска, и Новгородка, и Слонима, и Брести Литовской на палях многие люди, а иные на колье четвертованные" (49).

Однако подавить восстания народных масс в тот период Радзивилл еще не смог. Несмотря на сложившиеся обстоятельства, Б.Хмельницкий, чтобы не допустить наступления шляхетских войск в Украину с севера, посылает на помощь белорусскому народу новые отряды под командованием Горкуши, Пободайло, Кричевского и др. В результате боевых действий казацко-крестьянских отрядов с войском Я.Радзивилла, особенно активных на юго-востоке Белоруссии, обе стороны понесли большие потери в живой силе.

В боях погибли Голота, Гладкий, Небаба, Михненко, Поддубский, Кричевский и другие предводители казаков. Их жертвы не были напрасными. Королю и Радзивиллу не удалось осуществить планы нанесения одновременного удара по войскам Б.Хмельницкого с фронта и с тыла.

Положение изменилось лишь после поражения армии Б.Хмельницкого под Берестечком. В соответствии с Белоцерковским мирным договором казацкие отряды выводились из Белоруссии в Украину, а белорусские крестьяне, низы городского населения лишились верного союзника, огромной поддержки, оказываемой украинским казачеством. Это дало возможность господствующему классу Речи Посполитой, шляхетскому ополчению и наемным войскам ВКЛ к концу 1651 г. подавить основные центры восстания. Продолжаясь в 1652-1653 гг., они, однако, не смогли без помощи украинского казачества перерости в крупные вооруженные выступления против шляхты.

1. *Kotłubaj E.* *Życie Janusza Radziwiłła.* - Wilno, 1859. - S.112-113.
2. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. документов и материалов (далее: БЭФ). - Минск, 1959. - Т.1. - С.461.
3. Львовская научная библиотека им.В.Стефаныка АН Украины (далее: ЛНБ АН Украины). ОР. - Ф.5. - Д.225/11. - Л.131.
4. БЭФ. - Минск, 1960. - Т.2. - С.26.
5. Там же. - С.25.
6. Там же.
7. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далее: Документы) - Киев, 1965. - С.104-105.
8. *Kotłubaj E.* *Op. cit.* - S.113-114.
9. БЭФ. - Т.2. - С.30.
10. Документы. - С.171.
11. Там же. - С.173.
12. Там же. - С.171.
13. Там же. - С.173.
14. Там же.
15. Там же. - С.212.
16. Там же.
17. Центральный государственный исторический архив Белоруссии (далее: ЦГИА Белоруссии). Ф.694, оп.4, - Д.906. - Л.52-53.

18. Там же.
19. Там же.
20. Там же. - Д.1329. - Л.199-202.
21. Там же. - Ф.694, оп.4, - Д.1329. - Л.202.
22. Там же. - Л.199-200.
23. ЛНБ АН Украины ОР. - Ф.3882/II. - Л.55-56.
24. Там же.
25. Там же.
26. Документы. - С.105.
27. Там же. - С.164.
28. Там же.
29. Там же. - С.166.
30. ЛНБ АН Украины. ОР. - Ф.5, - Д.225/II. - Л.249-250.
31. Pamiętniki do panowania Albrechta Radziwiłła. - Poznań, 1839. - Т.2. - S.292.
32. Похилевич Д.Л. Белорусское казачество// Питання Історії СРСР. - 1957. - Вип.6. - С.149.
33. Воссоєдинення України з Росією. Документи та матеріали. М., 1954. - Т.2. С.217-218.
34. Kottubaj E. Op. cit. - S.116-118.
35. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее АЮЗР). - Спб., 1892. - Т.3. - С.300.
36. Morzy Y. Kryzys Demograficzny. - Warszawa, 1884. - S.28-29.
37. БЭФ. - Т.2. - С.31.
38. Там же. - С.33.
39. Там же.
40. Там же. - С.34.
41. Там же.
42. АЮЗР. - Т.3. - С.48.
43. БЭФ. - Т.2. - С.21.
44. Там же. - С.22.
45. Воссоєдинення України з Росією. - Т.2. - С.116.
46. БЭФ. - Т.2. - С.39.
47. Там же. - С.23.
48. БЭФ. - Т.2. - С.21.
49. Там же.

*Юлия Освальт
(Франкфурт на Майне)*

Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный и восстановление православной иерархии в Киеве в 1620 г.

Возвращаясь в Иерусалим из Москвы, где он поставил в патриархии Московские Филарета Никитича, патриарх Феофан (1608-1644) остановился в Киеве. Здесь при военной защите казаков, возглавляемых гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, он в октябре 1620 г. рукоположил Иова Борецкого, игумена Киево-Михайловского монастыря и ректора Киевского Братского училища в митрополиты Киевские, а других епископов - на кафедры Киевской митрополии. Рассылая одновременно послания по монастырям и приходам, патриарх старался морально поддержать верующих, подавленных Брестской унией (1596), но оставшихся верными восточной церкви, и тем стремился укрепить внутреннее единство Киевской митрополии.

Эти события имели важное значение не только для их участников, но и для процесса восстановления православной иерархии в Киеве после Брестской унии. Нам же представляется необходимым сосредоточить внимание на следующих вопросах:

- значение восстановления православной иерархии для восточных патриархатов, находившихся под властью Турции;
- проблемы, возникшие у Речи Посполитой в связи с восстановлением православной иерархии;
- интерес Москвы к православной иерархии в Киеве;
- цель гетманской церковной политики.

Брестская уния была причиной того, что православная иерархия под юрисдикцией Константинопольского патриархата оказалась в Речи Посполитой на нелегальном положении. Это означало, что патриарх Константинопольский оказался перед угрозой потерять самую большую митрополию, находившуюся вне сферы Османской власти. Киевская митрополия, особенно после падения Константинополя в 1453 г., служила восточным патриархам базой для самостоятельной дипломатии, развития православных школ, запрещенных в Османской империи, а кроме того для умножения скудных материальных средств.

Уже первый после Флорентийской унии 1439 года и отделения Московской митрополии митрополит Киевский Григорий Болгарин (на митрополии с 1458 по 1472 гг.) правильно оценил значение Киева для Константинопольского патриархата. На Киевскую кафедру он был возведен в Риме, но, будучи сперва пламенным византийским патриотом, а уж затем приверженцем унии, он после десяти лет своего служения в Киеве, вернул митрополию Константинопольскому патриархату, хотя было совершенно ясно, что "Византия после Византии" унию не приняла. Своим решением митрополит спас митрополию Киевскую для патриархата Константинопольского.

В разные времена восточные патриархи в той или иной мере пользовались возможностями, предоставляемыми им Киевской церковной провинцией. Особенное значение для всего православного мира Киевская митрополия приобрела в период активизации римско-католической пропаганды после Тридентского собора. Патриарх Константинопольский Иеремия (Транос, дважды патриарх: 1572-1579 и 1580-1584) пытался всеми средствами укрепить восточную церковь Речи Посполитой. Он был первым из вселенских патриархов, объехавшим (1588) митрополию с целью упорядочить там церковную жизнь и подчинить самые надежные Виленское и Львовское братства личному ставропигиальному ведомству. Он предпринимал попытки скрепить юрисдикционные связи между своим патриархатом и киевским церковным миром.

О положении в православной церкви хорошо был осведомлен Кирилл Лукарис (убит в 1638 г. в чине Константинопольского патриарха). С 1594 г. Кирилл Лукарис, экзарх патриарха Александрийского, находился в Речи Посполитой с целью противодействовать латинской пропаганде. В школе, основанной князем Константином Константиновичем Острожским (1527-1608) в 80-х годах XVI в., он работал преподавателем, а в 1595-1596 гг. - ректором. Кирилл Лукарис был очевидцем провозглашения унии в Бресте, и, как должно было тогда казаться, потери восточной церковью Киевской митрополии для восточной церкви. Не удивительно, что уже будучи ярким противником польской короны и римской политики в областях, расположенных между восточной и западной церквями, Кирилл Лукарис вернулся в Александрию, где в 1601 году стал патриархом. Он полностью одобрял действия патриарха Иерусалимского в Киеве, свидетельствовавшие о безусловном ус-

пехе всего восточноцерковного мира на локальном участке раскаленной межконфессиональной борьбы в эпоху Реформации и Контрреформации.

С восстановлением в 1620 г. православной иерархии в Киеве окончательно были похоронены надежды на то, что путем унии с Римом удастся достичь политической унификации подданных в польско-литовском государстве. Эта цель была продиктована польской короне политической нормой времени "сuius regio, ejus religio" и, как известно, ввергла христианский мир в бесчисленные конфликты и войны. Сигизмунд III (1587-1632) по опыту знал, что подобный конфликт привел к потере им короны Швеции.

Деятели унии не учитывали силу традиции, укреплявшей в сознании православных подданных Речи Посполитой уверенность в том, что они, будучи членами восточной православной церкви, имеют в Речи Посполитой определенное, наследственное место как *cives polonis, natione ruthenis*. Подобное положение со времен Казимира III Великого (1333-1370), после присоединения княжества Галицкого к Польше, вплоть до Брестской унии не подвергалось сомнению. Православным в то время была чужда мысль, что доказательством верности Речи Посполитой должно быть подчинение Риму. Такую позицию отстаивали князь К.К.Острожский и его образованное окружение, и, без сомнения, гетман Сагайдачный.

С восстановлением восточной иерархии в Киеве в пределах Речи Посполитой с 1620 года существовали не две, как было до унии, а три церкви, поэтому корона пыталась избежать формального признания восточной иерархии, которого гетман Сагайдачный мог настойчиво требовать как компенсацию за помощь казаков Польше. В 1621 г. королевство Польское в битве под Хотином не смогло бы справиться со смертельной угрозой со стороны Турции без помощи казаков. Сагайдачный почти достиг своей цели, воюя по призыву польской короны. Однако, год спустя, 10 апреля 1622 г., он скончался в Киево-Братском монастыре от ран, полученных в битве под Хотином, а легализация восточно-церковной иерархии состоялась лишь десять лет спустя после смерти гетмана в 1632 г. в связи с избранием короля Владислава IV (1632-1648). Петр Могила (1597-1647) сумел использовать эту ситуацию для блага восточной церкви и тем завершить дело гетмана Сагайдачного.

Без сомнения, что плоды восточноцерковной политики в Киеве достались в итоге Москве. В 1620 г., семь лет спустя после основа-

ния новой династии и выбора молодого царя Михаила Романовича, положение в Москве укрепилось не настолько, чтобы можно было с успехом проводить московскую политику в Киеве. Подобное вмешательство в момент, когда все силы направлялись на ликвидацию последствий смуты и польской интервенции, могло вызвать новое столкновение с Польшей. Патриарх Московский Филарет не питал симпатии к руководителям православной церкви в Литве и Польше. Правда, с митрополитом Иовом Борецким у него, по-видимому, были нормальные, и, может быть, даже дружественные отношения, но в целом его политика свидетельствует о том, что весь церковный мир Речи Посполитой был для него богословски подозрителен и политически ненадежен. Будучи пленным в Польше, он убедился, что верность православных восточной церкви не исключает верности польской короне, чему примером служил гетман Сагайдачный. Ведь это он вместе с Владиславом, наследником польским, стоял в 1618 г. во главе казаков под Москвой. Кроме того, богословская школа Украины, сопротивляясь иезуитской, несомненно подверглась влиянию западной научной методологии в богословском мышлении, и потому Москва видела в киевских богословах почти что латинских схизматиков. Об этом свидетельствует в первую очередь отношение Москвы к так называемой "литовской печати". При патриархе Филарете в Москве уже зародилось церковно-книжное дело, развернувшееся при патриархе Никоне. Споры о подлинниках для печатания богослужебных и богословских книг в восстановленном Филаретом печатном дворе привели в 1627 г. к запрету всех изданий "литовской печати" в Московском государстве.

Московская подозрительность по отношению к Киевскому православному миру немало способствовала тому, что все последующие за Иовом митрополиты Киевские оставались верны Константинопольскому патриархату. Даже когда через тридцать с лишним лет после 1654 г. Киевская митрополия была подчинена Московскому патриархату, большая часть киевского епископата неохотно приняла это решение, предчувствуя, что в Московском государстве церковь будет гораздо более зависима от государственной власти, чем в Речи Посполитой или при гетманском правлении. В 1620 г. в Москве правильно поняли, что цель церковной политики гетмана Сагайдачного заключалась не в том, чтобы сблизить московскую и киевскую церковь, а в том, чтобы иметь собственное церковное управление для усиления гетманской независимости.

Историки подчеркивали значение того обстоятельства, что гетман Сагайдачный послал в 1620 г. Петра Одинца в Москву для переговоров о принятии казаков на службу московского правительства. Этот шаг гетмана Сагайдачного оценивался как первый на пути, по которому гетман Богдан Хмельницкий (1595 ? - 1657) повел казаков в 1654 г. Однако, зная подлинные цели гетмана Сагайдачного, следует признать, что, обращаясь к Москве, он хотел воздействовать на польское правительство с целью легализации православной иерархии в Киеве. Миссия свидетельствует о дипломатическом таланте полководца.

Вероятно, Сагайдачный не был фанатичным защитником православия, во всяком случае он не проявил такого одностороннего интереса к одному церковному направлению, как Сигизмунд III к Контрреформации. Известно, что работу Сагайдачного "Об объяснении унии" высоко ценил канцлер Лев Сапега (1557-1633), который со своей стороны, старался смягчить межконфессиональные конфликты в Литве.

Восстановление иерархии гетман Сагайдачный расценивал как акт государственной независимости. В его планах гетманское государство должно было занять равноправное положение. Известно, что после Острожской школы гетман посетил несколько западноевропейских учебных заведений, где в эпоху Реформации и Контрреформации вопрос об отношениях между церковью и государством был чрезвычайно актуален. Изучив вопрос, Сагайдачный понял, что условием независимости является существование самостоятельной церковной иерархии.

*Геннадий Санин
(Москва)*

Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко

В украинском фольклоре закреплены народные симпатии к Дорошенко, причем, здесь наблюдается смешение двух личностей: Михаила Дорошенко, деда нашего героя, и Петра.

Советскими историками Петр Дорошенко "навечно" заклеен как предатель, ставленник турецкого султана, отдавший Правобе-

режнюю Украину под его власть в 60-70-х гг. XVII в. (1) Историки, творившие до октября 1917 г., были значительно рассудительнее и объективнее.

Напомним суть политической ситуации, в которой пришлось действовать Петру Дорошенко. Андрусовским договором 1667 г. между Россией и Речью Посполитой украинские земли были разделены между ними. Правобережье, где гетманом был Дорошенко, осталось за Речью Посполитой. На украинские земли претендовала также Османская империя.

С.М.Соловьев считал, что "видя, что ни Москва, ни поляки не могут взять решительного верха на Украине, которая опустошается в конец и союзниками и врагами, Дорошенко решился поддаться туркам, чтобы с их помощью вытеснить из Украины и Москву, и поляков, и быть единственным гетманом на обоих берегах" (2).

Н.И.Костомаров характеризовал П.Дорошенко как рыцаря Украины, называя современных Петру Дорофеевичу гетманов Левобережья мелкими проходимцами (И.М.Брюховецкого), горькими пьяницами (Д.И.Многогрешного), интриганами (И.С.Самойловича) (3).

Описывая дипломатические связи Правобережья с Россией, Костомаров подчеркивает, что Россия насильно разорвала эти связи, тогда как Дорошенко желал принять подданство русскому царю. По мнению Костомарова, Россия, после восстания в Украине в 1668 г. казаков и крестьян, уговаривала Дорошенко сохранить верность польскому королю. Когда гетману не удалось объединить Украину под властью русского царя, он готов был сделать это с помощью турецких ятаганов, но беда этого выдающегося государственного деятеля состояла в том, что народ не понял его патриотизма (4).

Близок к такой оценке деятельности Петра Дорошенко и П.А.Кулиш. В книге для юношества "Повесть об украинском народе" он пишет: "Горько было видеть Дорошенко разьединение Украины и он решился попытать последнее средство к ее воссоединению - признал своим покровителем турецкого султана" (5). "Он не успел в своем предприятии и вот сперва угасла самобытность на левой стороне Днепра, потом пала в отдельной слабой борьбе с поляками Украина западная" (6).

По мнению М.С.Грушевского, цель гетмана - "обеспечение автономии Украины под верховенством Москвы и под протекцией Польши и Турции" (7). "Человек несомненно способный, с желез-

ной энергией, при более благоприятных условиях он мог бы создать нечто крупное, при данных же только довел положение до крайности, до абсурда. Это настоящий герой безвременья, вызывающий трагизмом своего положения и силой духа глубокий интерес и сочувствие" (8).

Грушевский полагал, что Дорошенко допускал политическое объединение Украины на условиях разных для правого и левого берегов Днепра: "С помощью Турции и Крыма добиться независимости на Правобережье от Москвы и Польши. Опираясь на достигнутое, добиться от Москвы гетманства на Левобережье при условии прочной гарантии автономии" (9). На первый взгляд, идеи М.С.Грушевского могут показаться несколько противоречивыми, но почему бы не предположить, что Дорошенко стремился к двойному подданству, или к подданству Москве под протекторатом Османской империи? Международная практика знала подобные варианты (например, Молдавия и Валахия после Ясского мира 1791 г. находились в составе Османской империи, но под протекторатом России).

Яркую картину украинской смуты второй половины XVII в. дает А.Я.Ефименко: "И вот перед нами на исторической сцене Украины какая-то беспорядочная и бессмысленная игра случайностей. Сменяются гетманы, возникают и исчезают партии. Походы, битвы и мирные договоры мелькают перед нами как в калейдоскопе. Все в конце концов рушится, унося с собой политическую целостность и самостоятельность Украины" (10). Среди этого хаоса выделяется фигура П.Д.Дорошенко, который "страстно стремился к объединению обеих половин разорванной надвое родины и как представитель этого стремления сделался национальным героем, но деятельность его не увенчалась успехом. Он лишь усилил политическое раздробление" (11).

Не имея возможности из-за цензурных соображений дать объективный анализ политики Дорошенко, советские историки, особенно украинские, например, Е.И.Стецюк, рисковали писать о связях П.Дорошенко и С.Разина, о попытках гетмана заключить союз с Разиным и действовать общими силами (12).

В польской довоенной историографии отношение к гетману Дорошенко традиционно недоброжелательно, как к деструктивной силе, "лотру" и мятежнику, не имевшему своих серьезных полити-

ческих целей. Особенно это заметно в книге Т.Корзона "Доля и недоля Яна Собеского" (13).

О работах современного польского историка З.Вуйцика будет сказано особо. В западно-европейской историографии в основном повторяются выводы дореволюционных исследователей.

Так Г.Штекль считает, что события в Украине достигли общеевропейского значения, "когда законный гетман Петро Дорошенко продемонстрировал, как определяющую склонность всех украинских характеров, свое стремление к господству на основе турецкого протектората и военной помощи от крымских татар, он тем самым побудил Габсбурга потребовать польско-русского сближения...Когда турки захватили в 1672 г. Каменец-Подольский, это столкнуло их с тремя европейскими силами /Австрией, Речью Посполитой, Россией/" (14).

Итак, во второй половине XVII в. за влияние в Украине боролись три политические силы: Россия, Речь Посполитая и Османская империя. Четвертой, и едва ли не решающей, была сила сложившегося в Украине в 1648-1654 гг. независимого государства, не исчезнувшего после того, как в 1667 г. по Андрусовскому договору земли Украины были разделены. В этом государстве были два гетмана, оно находилось в подданстве двух государей, однако сохранилось понимание национальной и религиозной общности, единства языка, культуры, государственных структур и исторических судеб.

Мы рассмотрим политику Дорошенко периода Андрусовского договора, польско-турецкой войны 1672 г. и кануна Чигиринских походов 1677-1678 гг.

К власти на Правобережной Украине гетман П.Д.Дорошенко приходит летом 1666 г., используя военную поддержку крымских татар. Уже в декабре он вместе с крымскими татарами предпринимает поход против Речи Посполитой и доходит почти до Бреста, где блокирует войска коронного гетмана Яна Собеского. Фактически гетман начинает новый тур освободительной войны против Речи Посполитой и, как в свое время Богдан Хмельницкий, использует силы татар. Естественно, что заключая союз с ханом, Дорошенко должен был считаться как с восточным этикетом (который трактовал любое обращение к главе другого государства как подданство хану или султану), так и с реальными претензиями хана и султана на украинские земли, проявившимися вскоре после 1654

г. (15) Как в свое время Богдан Хмельницкий, Дорошенко формально признавал главенство султана и хана, оставаясь фактически полновластным хозяином на Правобережье.

Фактически поход Дорошенко под Брест был на руку русской дипломатии, он показал Речи Посполитой, что казачество еще имеет достаточно сил, а следовательно, нужно скорее заключать перемирие.

Когда в 1667 г. он поднял восстание против Речи Посполитой на правом берегу Днепра, естественным союзником гетмана должна была стать Россия. Эта надежда на союз с Россией не угасала у Дорошенко и после Андрусовского перемирия, ибо новый глава Посольского приказа А.Л.Ордын-Нащокин рассчитывал усилить влияние России за Днепром и даже при случае вернуть утерянное (16). Для этого Нащокин предлагал вывести украинское духовенство из подчинения Константинопольскому патриарху и с помощью киевского митрополита Иосифа Тукальского "склонить гетмана к присяге царю" (17).

В 1667-1669 гг. состоялись активные переговоры русской администрации с П.Д.Дорошенко: гетмана посетили 8 посольств. Ответ Дорошенко был однозначен: "Он, гетман, вседушно с радостью желает, чтобы ему, гетману, под рукою великого государя его царского величества быть" (18).

Эта направленность политики Дорошенко усиливается после 1668 г., когда восставшие жители Левобережья лишили гетманства И.М.Брюховецкого и признали гетманом Левобережной и Правобережной Украины Дорошенко. Если до этого Петр Дорофеевич категорически требовал в качестве условия принятия подданства не допускать воевод в украинские города, то теперь он соглашался на присутствие русских воевод на Левобережье и настаивал только на том, чтобы их не пускали на правый берег (19).

Однако, в этой ситуации Нащокин отказался от проводимой ранее политики, понимая, что присяга Дорошенко привела бы к возобновлению войны. Своим посланцам к гетману он приказал тянуть время, не отказывать но и не давать никаких письменных обещаний принять в подданство (20).

В 1668-1669 гг. П.Д.Дорошенко ведет упорную вооруженную борьбу против крымских татар. Крымский хан Адиль-Гирей выдвинул в качестве претендента на гетманство некоего Суховея. Помощь против татар должна была стать одним из условий подданства

Правобережья России. В борьбе с татарами гетман объединил свои силы с Иваном Сирко - легендарным сечевым кошевым.

Какие же требования Дорошенко выдвигал на переговорах с Речью Посполитой?

К осени 1669 г. в результате восстания против русских воевод на Левобережье под властью П.Д.Дорошенко оказалась значительная часть левобережных земель (Полтавский, Миргородский и Лубенский полки). Это вынудило шляхту попытаться привлечь гетмана Дорошенко на свою сторону и таким образом вернуть значительную часть утраченных по Андрусовскому договору земель. Определенные надежды на подобный исход подавал и сам гетман. Приближалась коронация Михаила Вишневецкого, и гетман рассчитывал, что его представители будут приглашены на коронационный сейм. Дорошенко писал Яну Собескому (тогда коронному гетману), что его цель - вернуть Левобережье "первому их пану - королю" (21). Собеский направил приглашение Дорошенко, хотя, по мнению З.Вуйцика, они не доверяли друг другу.

Ян Собеский, известный более чем сдержанной и осторожной политикой по отношению к казачеству, надеялся урегулировать конфликт с Дорошенко в ходе переговоров в г.Остроге летом 1670 г., признав за ними сословные привилегии.

Дорошенко согласился участвовать в переговорах. Инструкция, составленная им для полков, содержала такие условия:

1. Владения Войска Запорожского и Короны четко разграничены. Западным рубежом является река Случ, под властью гетмана находятся земли Киевского, Черниговского и Брацлавского воеводств.

2. Магнаты и шляхта в этих границах самостоятельно не появляются.

3. Войска Речи Посполитой могут входить в Украину только в случае нападения неприятеля и передаются под командование гетмана.

4. Православные уравниваются в правах с католиками, Киевский митрополит имеет место в Сенате и все права, которыми располагают католические епископы.

5. Все налоги покрывают только нужды Войска Запорожского. Казаки освобождаются от выплаты налогов, барщины и оброков и прочих повинностей как в королевских, так и в наследственных владениях (22).

Прослеживается идентичность этих требований с условиями Зборовского договора, подписанного Б.Хмельницким. Однако по Зборовском миру допускалось присутствие шляхты в украинских землях, хотя не на практике, а формально.

Если же сравнить с условиями подданства, которые гетман выдвигал перед Россией, то нужно констатировать: на подданство России Дорошенко соглашался даже при условии присутствия воевод и русских отрядов. В Польше эту позицию Дорошенко на переговорах оценили как "ненасытное хотение государства отдельного", с такой оценкой можно согласиться. Подканцлер Речи Посполитой Ольшовский считал даже, что Дорошенко желает "независимой ни от кого монаршей власти" (23). Речь Посполитая решительно отклонила эти требования и на Острожских переговорах гетманом от Польши был утвержден более покладистый и по характеристике Собеского "добрый и приветливый королю человек" (24) Михаил Ханенко (25). Отметим, что новые условия предполагали полное подчинение Украины не только королю, но и "вождям коронным", гетман обязан был по первому требованию выступать в поход, шляхта возвращалась в свои имения, православные иерархи лишались всех прав и привилегий (26). Но эти условия лишь фиксировались, гетманом по прежнему оставался Дорошенко.

Рассмотрим отношения Дорошенко с Турцией. Русские послы в Турции отметили в статейном списке, что 14 марта 1668 г. прибыли "черкасы от...Дорошенко, чтобы султан дал им на помощь людей, кому их от польского короля оборонить" (27). Исследователи, обвинявшие Дорошенко в переходе под власть турецкого султана, пишут, что это решение гетман принял на Корсунской раде в марте 1669 г. (28). Между тем вопрос о решениях, принятых на этой раде, весьма проблематичен. В источниках отмечается, что "кричали" на раде и "за", и "против" подданства. В Малороссийском приказе отложилось 5 распросных речей о раде. Три человека утверждают, что подданство было принято, (но эти трое - купцы, сами на раде не присутствовали, пользовались косвенными сведениями). Два человека сообщали, что Дорошенко поставил вопрос: перейти ли "под султанскую руку", но большинство кричало "нет". Эти двое были разведчиками киевских воевод и лично присутствовали на раде. Факт, что на раде султанский посол Осман-Чаум предлагал казакам избрать гетманом Юрия Хмельницкого заставляет предположить, что Дорошенко не приносил присяги.

В фонде Малороссийского приказа за 1668 г. хранится документ, озаглавленный "Статьи, на которых гетман Дорошенко хотел поддаться турецкому султану". Эти статьи при публикации Актов ЮЗР ошибочно датированы 1669 г. и названы категорично: "поддался". Как видим, формального "подданства" не произошло. Но на что же "хотел" (если хотел), "поддаться" гетман? Основное содержание этих статей напоминает обычный военный договор: турецкие войска вступают в Украину только по просьбе гетмана и пребывают под его командованием. Налоги поступают в гетманскую казну. Султан не может сменить гетмана, в руках которого сосредотачивается вся полнота власти на Украине. Сам гетман неоднократно утверждал, что хочет признать зависимость от султана "как волохи и мультае" (господари Молдавии и Валахии имели право самостоятельных дипломатических контактов и могли заключать самостоятельно военные союзы).

Реальная угроза захвата Правобережной Украины турецкими войсками возникла только с 1672 г., когда пал Каменец-Подольский и был подписан Бучачский договор. По условиям договора Речь Посполитая передавала Османской империи Подолию. Но именно в это время мы наблюдаем решительную перемену в судьбе Дорошенко.

Факт передачи части Правобережья Турции юридически позволял России возобновить борьбу за эту часть Украины. У Дорошенко на короткое время вновь появилась надежда снова получить гетманство на обеих сторонах Днепра. В 1676 г. Петро Дорофеевич Дорошенко и подвластные ему жители Чигиринского и Черкасского полков приносят присягу России и признают власть Ивана Самойловича.

Интересна дальнейшая судьба этого выдающегося политического деятеля. Некоторое время он продолжал жить в Украине и был "консультантом" по вопросам отношений с Турцией и Речью Посполитой. Именно он уже в 1676 г. спрогнозировал, что турецкие войска нанесут удар не на Киев, как опасались русские воеводы, а на Чигирин, что помогло отразить агрессию.

Последние годы жизни Петра Дорошенко провел воеводой в Вятке и похоронен под Москвой в Яхроме.

Несомненно одно: клейма изменника Украины этот человек не заслужил. Политика его сложна, противоречива, как противоречи-

ва жизнь Украины второй половины XVII в. Нужно тщательно и объективно исследовать эти вопросы.

Я бы предложил еще раз проанализировать мысль М.С.Грушевского о том, что этот гетман стремился объединить Украину (левобережную часть как автономную в составе России и правобережную - как независимую от Турции и от Речи Посполитой). Необходимо рассмотреть гетманство П.Д.Дорошенко как этап борьбы за сохранение украинской национальной государственности.

1. *Галактионов И.В.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVII вв. - М., 1979. - С.382-389; *Смирнов Н.А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII веке. // Вопросы истории, 1954. - № 3. - С.93-107.
2. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. - М., 1961. - Кн.6 - С.149.
3. *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. - Спб., 1905. - Кн.6, т.15.
4. Там же. - Т.14. - С.253.
5. *Кулиш П.А.* Повесть об украинском народе. - Спб., 1846. - С.77.
6. Там же. - С.106.
7. *Грушевский М.С.* Иллюстрированная история Украины. - Спб., 1913. - С.341.
8. Там же. - С.222-223.
9. Там же. - С.223.
10. *Ефименко А.Я.* История украинского народа. - Спб., 1907. - С.78.
11. Там же. - С.80.
12. *Стецюк К.І.* Народний рух на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 роках XVII ст.- К., 1960. - С.291.
13. *Korzon T.* Dolia i niedola Yana Sobieskiego. - Kraków, 1898. - Т.1-3.
14. *Stöckl G.* Russische Geschichte von Anfängen bis zur Gegenwart. - Stuttgart, 1965. - S.319.
15. *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с крымским ханством в середине XVII века. - М., 1987.
16. *Санин Г.А.* Московские переговоры 1667 г. // История СССР. - 1969. - № 1.

17. Центральный государственный архив древних актов (далее: ЦГАДА). - Ф.79. Сношения с Польшей, оп.1. - Кн.128. - Л.280.
18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее: АЮЗР). - Спб., 1869. - Т.6.
19. Там же. - Спб., 1872. - Т.7. - С.124.
20. Там же. - С.122.
21. Там же. - С.110-114.
22. Там же. - Спб., 1877. - Т.9. - С.197-203.
23. ЦГАДА. - Ф.79. Оп.1. - Кн.141 - Л.258 об.
24. *Korzon T.* Op. cit. - S.392.
25. *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski.* - Kraków, 1845. - Т.2. - S.336.
26. АЮЗР. - Т.9. - С.353-354.
27. ЦГАДА. - Ф.89. Оп.1.- Кн.10 - Л.199 об.- 200.
28. *Галактионов И.В.* - Указ. соч.

*Василь Горленко
(Київ)*

Про походження назви "черкаси" щодо українців XVI-XVII ст.

XVI-XVII ст. до українців, які називали себе у той час "народом козацьким" або "руським", у Московії вживався здебільшого термін "черкаси". Цей етнонім, як офіційна назва українців, широко відбився в актовій документації Московської держави. "Черкасами" називав українців відомий мандрівник Герберштейн, що проїжджав через Україну під час подорожей у 1516-1518 і 1526-1527 рр. При цьому Герберштейн зауважував, що це "черкаси руські", а не північнокавказькі.

Слід зазначити, що назва "черкаси" вживалася не до всіх українців. Застосування її зафіксовано нами переважно у двох значеннях: спершу у вузькому щодо населення Запорожжя ("черкасы запорожские") й дещо пізнішому, ширшому, щодо українців Середнього Подніпров'я і Лівобережної України. Зазначений етнонім ніколи не вживався, наскільки нам відомо, до населення Волині і Західної України. Постає питання, звідки виникла ця назва, що

дало підставу московитам понад два століття називати українців "черкасами"? Різноманітні судження з цього приводу почали висловлюватися вже в XVIII ст., а XIX - виникла дискусія. Усі думки з цього приводу зводяться до чотирьох гіпотез. Згідно з першою, назва українців Подніпров'я черкасами пов'язується з північнокавказькими черкасами, ряд авторів виводять цю назву від м.Черкаси. Інші вважають, що вона перейшла на українців від торків, або берендеїв, які начебто колись називалися також "черкасами"; висловлювалася також гіпотеза, що назва ця має турецьке, або грецьке походження.

Першим з істориків, хто висловився з цього приводу, був В.М.Татищев (1). Він писав, що із "кабардинських черкесів" у XIV ст. у князівстві Курському, під владою татар зібравши "множество сброда, слободы населили и воровством промышляли, и для многих на них жалоб татарским губернатором на Днепр переведены, и град Черкасы построили. Потом ...всю Малую Русь в казаки превратили, гетьмана или отамана избрав, все черкасы именовались". Облишивши спримітивізовані погляди Татищева на походження українського козацтва, звернемо увагу на його версію про переселення на Подніпров'я XIV ст. "горстки черкесів", (йдеться про адигейців та кабардинців), які начебто дали привід називати населення краю "черкасами".

У розгорнутішому вигляді зазначену версію викладено у праці І.М.Болтіна (2), у розділі "О начале запорожцев". Автор вважає, що татарський баскак заселив у Курському князівстві дві слободи вихідцями із "Бештау", тобто П'ятигір'я. Курський князь Олег з братом Святославом, однак, через розбої та пограбування, що чинили переселенці, розорили ці слободи, частина з жителів при цьому загинула, а решта розбіглася. Після всіляких поневірянь вони "ушли в Канев к баскаку, который и назначил им место к пребыванию ниже по Днепру. Тут они построили себе городок (острожок) и назвали Черкасск, по причине, что большая часть их была пороною черкасы". З часом прийшлий північночеркеський елемент, як йдеться в книзі Болтіна, розпорошився у місцевому населенні, бо "многие из тамошних жителей, будучи угнетаемы жестоким насилием поляков и литовцев, оставляя прошлые жилища, переходить стали к казакам черкасским... Первые казаки, переселенцы из Курска, давно уже перевелись...а место их заступили малороссияне; однакож первобытное название черкас при себе

удержали, и на всех живущих под их зависимостью распространили. Равным образом и имя казаков стало быть наследственным и общим всем живущим в окрестности Черкасскá, ставшего столицею казачьих селений. Первое имя приличествовало им по роду первых из заводчиков и по имени главного их города, а последнее (казаки) по образу их жизни и вооружения" (3).

Аналогічні гіпотези про походження назви "черкаси" висловлювали Олександр Рігельман, Опанас Шафонський, Михайло Антоновський. Так, Шафонський писав, що деякі з "гірських черкесів" перейшли у XIV ст. із Кавказьких гір у Курськ, а опісля на Дніпро й побудували місто, що назвали іменем своїм - Черкаси, і тому запорозькі козаки і "взагалі усі малоросіяни здавна великоросіянами черкасами називаються" (4). Шафонський вказував на спільність ряду культурно-побутових рис, зокрема елементів народної архітектури, одягу, шапок у черкесів та українців Середнього Подніпров'я.

Розповідь про виникнення на Курщині поблизу Ридльська двох слобід, заснованих якимось Ахматом і населених частково вихідцями з Північного Кавказу, про розорення цих слобід 1284 р. і втечу з них північнокавказців міститься у Воскресенському літописі (5). Мабуть, він був одним із джерел для Татищева та Болтіна, хоча в літопису нема свідчень про втечу "бесерменів" саме на Подніпров'я, і отже Татищев і Болтін користувалися, слід гадати, ще якимось невідомим нам джерелом.

Іншу версію щодо походження назви "черкаси" висловив М.М.Карамзін (6), пов'язуючи її з торками і чорними клобуками, окремі групи яких жили на островах Дніпра й називалися начебто "черкасами". Д.М.Бантиш-Каменський не погоджувався з Карамзіним і, дотримуючись болтінської гіпотези, пов'язував назву "черкаси" з північнокавказькими переселенцями. При цьому він слушно вказував, що переселенці дуже швидко були асимільовані місцевим українським населенням.

Значну увагу приділяв цьому питанню російський літератор і історик Микола Полевой. У рецензії на працю Бантиша-Каменського він заперечував гіпотези і Болтіна, і Карамзіна. "Правда, - писав він, - что казаки, донские и украинские, назывались и черкасами, но торки и берендеи черкасами, следовательно, и казаками не назывались" (7). Місце у Воскресенському списку літопису, де чорні клобуки фігурували під назвою "черкаси", Полевой вважав

пізнішою вставкою, хоч в іншій своїй праці він відмовився від цього твердження.

Полевой висунув власну гіпотезу: "Беспспорно, что слово черкасы турецкого происхождения, составлено из тхер (путь, дорога) и кермек (перерезать), и днепровские...казаки могли принять его без всякого родства с Кавказом и горскими адыгами". Це твердження не переконує, бо за свідченням А.О.Скальковського турки називали запорожців "буткалами", тобто змішаним народом, потололчю.

Михайло Максимович, рішуче відстоюючи думку про місцеве, українське походження запорозького козацтва та, не виключаючи можливості українсько-північнокавказьких етнокультурних зв'язків, пов'язував походження етноніма "черкаси" з містом Черкаси. "Останнє до гетьманства Богданова, - писав він, - було головним містом козацької України, по якому і козаки і сама Україна звалися у московитів "черкасами" (8). Версію про походження етноніма "черкаси" від топоніма "Черкаси" висловив вперше Петро Симоновський. Зазначимо одразу, що ця версія не остаточна, оскільки виникає питання, а звідки походить топонім "Черкаси", бо всі назви тодішніх міст (Канів, Чигирин, Переяслав, Корсунь, Богуслав, Кодак, Триполь, Родень, Воїнь, Сокнятин) чоловічого роду однини. Черкаси у множині стоять, отже, осібно, як виняток.

Микола Маркевич, проаналізувавши у 40-х рр. XIX ст. усі наведені гіпотези, базуючись на лінгвістичних та етнографічних матеріалах, приєднався до Карамзіна. Він також вважав, що назва "черкаси" на українців Подніпров'я перейшла від торків та берендеїв. Однак, Маркевичу кидався у вічі ряд культурно-побутових збігів в українців та північнокавказців, зокрема, схожість шапок тощо.

Незважаючи на появу ряду нових політичних, соціально-економічних і національних проблем у другій половині XIX - на початку XX ст., питання походження назви "черкас" продовжувало цікавити вчених. При цьому дискусія точилася переважно навколо версії про переселення на Подніпров'я якоїсь групи північнокавказців. Одні вчені, наприклад, П.О.Куліш (9) погоджувався з нею, наводячи на її користь зауваження щодо ряду відомих у літературі та нових культурно-побутових збігів в українців і північнокавказців.

1886 р. з публікацією "Архива Юго-Западной России" (т.1, ч.VII) з'явився ще один доказ на користь цієї версії - запис 1552 р.

люстратором Черкаського замку переказу, згідно з яким на початку XIV ст. литовський князь Гедимін під час походу "на Перекоп і Черкаси п'ятигірські" захопив у полон, вивів і осадив на р.Сліпороді (приток р.Сули), а потім у Каневі та на місці сучасних Черкас "п'ятигірських черкасів" разом з їх княгинею. Серед зафіксованих люстратором у Черкасах і Каневі прізвищ та імен, до речі, зустрічаються такі, що вказують на їх кавказьке походження: Степанець П'ятигорчин, Горянин Тинсьнич, Мишко Тербердеевич тощо.

Упорядник тому і автор вступу до нього М.Владимирський-Буданов поставив, однак, це повідомлення під сумнів, пишучи, що "предание не есть еще исторический факт", і що "неизвестно, на чем основано показание Болтина о возникновении Черкас около 1284 г., когда будто бы бежали сюда колонисты из Рыльских слобод баскака Ахмата" (10). Щодо назви українців "черкасами" він схилявся до теорії Карамзіна, ведучи назву від дотатарської епохи, коли у Середньому Подніпров'ї перебували і "тюркские народцы", що "именовались черкасами". Г.Л.Похилевич, навпаки, був прибічником болтінської версії, відносячи виникнення Черкас до 1284 р. (11).

Цілком довірливо ставився до переказу записаного люстратором 1552 р. у Черкасах В.Г.Ляскоронський і на його підставі писав, що "Витовт поселял в своих предстепных русских окраинах выходцев из Кавказа, так называемых кабардинцев и черкесов. Он заселял ими главным образом Приднепровье: места близ Черкас, Канева, Звенигорода и пр." (12). Він вважав, однак, що "черкесів" з княгинею вивів з Кавказу не Гедимін, а Вітовт, бо в розмовній мові минулого особа називалася не своїм іменем, а іменем свого батька або діда.

До північночеркаського походження назви "черкаси" схилявся і М.С.Грушевський, "Ім'я дніпровських черкас, - писав він, - ...звучало і звучить як назва якоїсь колонії, осаді черкаської, подібність імені пригадувала кавказьких черкасів (черкесів) і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє ім'я" (13).

У радянський час інтерес до "черкаської" проблеми в Україні особливо посилювався в останні десятиріччя, зокрема, у зв'язку з нещодавним святкуванням 700-річчя Черкас. З'явилися нові

гіпотези щодо походження назви "черкаси". Північнокавказька версія Татищева й Болтіна набула відгому у працях А.Ф.Лещенка, Дж.Кокова та ін. Ю.М.Кругляк (14) та М.В.Фененко (15) також схильні виводити етнонім "черкаси" від назви міста Черкаси, яке було засновано, однак, начебто князем Мстиславом XI ст. (Фененко) чи навіть 966 р. князем Святославом (Кругляк), який оселив у ньому своїх воїнів - п'ятигірських черкесів. Зазначені автори визнають, отже, переселення на Подніпров'я певної групи вихідців з Північного Кавказу, однак, факт появи їх тут відсувають на кілька століть у глиб віків. Слабкість цієї видозміненої гіпотези полягає в тому, що на IX-X ст. місто Черкаси не існувало (16).

В останні десятиріччя з'явилося чимало праць, в яких наведено нові дані щодо українсько-північнокавказьких культурних паралелей (17), та фактів, що свідчать на користь цих зв'язків. Передмістя Черкас раніше називалося "Кавказ", одна з околиць - "Бешта", інша - "Казбет" тощо. З'явилися й нові спроби тлумачити ці зв'язки, що стали тепер незаперечним фактом. Так, відомий радянський етнограф В.П.Кобичев схильний пояснювати "кавказькі" сліди на Подніпров'ї наявністю більш стародавнього "адыго-кавказького субстратного пласта в мові, топонімії та культурі населення Дніпровсько-Дністровського та Нижнедунайського басейнів" (18). Деякі дослідники схильні пояснювати "українсько-черкаські" культурні паралелі захопленням у 965 р. П'ятигір'я Святославом і перебуванням там древньоруського війська та входженням П'ятигір'я певний час до складу Київської Русі. Зауважимо, що крім своєї гіпотетичності, наведені погляди не все пояснюють, бо, наприклад, існування у долині р.Сліпород села П'ятигірці, як і мікротопонім "Казбет" (давня назва передмістя Черкас), пов'язані, безсумнівно, з присутністю на Подніпров'ї вихідців з Кавказу пізніших часів.

Д.М.Коков, покладаючись, слід гадати, на авторитет М.Фасмера (19), стверджує, буцімто етнонім "черкаси" походить від осетинського слова "черкасаги", що означає орли. Начебто осетинські племена в давнину називали цим словом своїх сусідів слов'ян, а пізніше - козаків та адигів за їх хоробрість. Черкаська дослідниця Г.Сизоненко разом з тим зазначає, що слово "черкес" - грецьке за походженням, це збірна назва, яку вживали боспорські греки до сусідніх різномовних племен - русичів, адигів, осетинців, кабардинців, чорних клобуків - за зачіску останніх, так званий "оселе-

дець", яку мали воїни цих народів. У концепції цих вчених не вистачає достатньої чіткості і тому пропозиція їх відкинути свідчення Татищева й Болтіна про переселення на Подніпров'я якоїсь групи черкесів з Північного Кавказу як таке, що не відповідає дійсності, навряд чи є доречною.

Отже, проблему "черкасів" не можна вважати остаточно вирішеною, потрібний комплексний підхід істориків, мовознавців, етнографів. При цьому не можна не звернути увагу на ряд культурно-побутових паралелей у матеріальній культурі та звичаях українців і адигейців-кабардинців: тип українського плуга в останніх, черкеска, кабардинка, "черкеське сідло" в українців, кобеняк (кавказьке - "гобенек"), звичаї побратимства в українців і північнокавказців, опалювання житла кизяком тощо. Безсумнівним є факт етнокультурних взаємовпливів, причому були вони обопільними.

Звичайно, якась частина культурних збігів може сягати більш давніх часів, коли східно-слов'янські племена сусідствували з пращурами адигейців і кабардинців і перебували з ними у різноманітних і досить тісних стосунках. Але чи контактами лише того періоду пояснюються культурно-побутові збіги обох етнічних масивів? Гадаємо, що ні, бо ряд з них, безумовно, пізніші за часом. Звичайно, слід мати на увазі, що в етногенезі українців переселенці становили незначну частку, вони були швидко асимільовані місцевим населенням, однак, передали йому на два століття свою назву.

1. *Татищев В.Н.* История Российская. - М.; Л., 1962. - Т.1. - С.324-325.
2. *Болтин И.Н.* Примечания на историю Древния и нынешния Россия г.Леклерка, осчиненные генерал-майором Иваном Болтиным. - Спб., 1788. - Т.1. - С.344.
3. Там же. - С.210-214.
4. *Шафонский О.* Чернігівського намісництва топографічний опис. - К., 1851. - С.53.
5. Полное собрание русских летописей. - Спб., 1856. - Т.7. - С.176-178.
6. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. - Спб., 1892. - Т.5. - С.243-244.

7. *Полевой Н.* Рецензия на кн. История Малой России // Московский телеграф. - 1830. - № 18. - С.227-229.
8. *Максимович М.* Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Собр. соч. - К., 1876. - Т.1. - С.677.
9. *Кулиш П.О.* История воссоединения Руси. - Спб., 1874. - Т.1. - С.46.
10. Архив Юго-Западной России. - Ч.7. - Т.1. - С.40, 56.
11. *Похилевич Г.Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. - К., 1884. - С.610.
12. *Ляскоронский В.Г.* Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн.Витовта на татар в 1399 г. - Спб., 1907. - С.118.
13. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Київ, Львів, 1913. - Т.7. - С.69.
14. *Кругляк Ю.М.* Ім'я вашого міста. - К., 1978. - С.138.
15. *Фененко М.В.* Земля говорить. - К., 1969. - С.17.
16. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. - М., 1956. - С.296-297;
Толочко П.П. Киевская земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975.
17. *Лавров Л.І.* До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. - 1961. - № 3.
18. *Кобичев В.* В поисках прародины славян. - М., 1973. - С.92-96.
19. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. - М., 1967. - Т.2. - С.206.

*Юрій Джеджула
(Київ)*

Православна церква в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.)

У XVII ст. сучасники називали православну віру "духовним мечем" України. На жаль, їхні далекі нащадки майже обійшли увагою роль православної церкви і духовенства у формуванні національно-політичного світогляду українського народу. Це, на-

самперед, стосується істориків, які вперто обминали науковим аналізом численні праці українських вчених XVII ст., що були не лише виявом традиційної богословської полеміки між різними конфесіями, але й, насамперед, являли широку цілеспрямовану ідеологічну, політичну акцію, оскільки релігійний рух в Україні тісно поєднувався з визвольним. Усвідомлення цієї обставини характерне для тогочасної української громадськості. "...Мета наших відступників полягає в тому, щоб знищити Русь у Русі, щоб, скажемо ми, - говорилося в супліці православної шляхти і духівництва на сейм 1623 р., - свята руська віра...не була в руській церкві, віра, яка може бути знищена не раніш, ніж буде знищений народ руський, тому прагнути змінити народові руському віру - це значить намагатися знищити народ руський /український. - Авт./" (1).

Після Брестського собору 1596 р. польський уряд розглядав і не без підстав несприймання унії як заперечення існуючого ладу, а полеміку проти неї - як спротив державному законові, адже "руська віра" офіційно визнавалася 'протизаконною. Гасло ж "За рідну віру!" було зрозумілим народу і об'єднувало та консолідувало різні верстви українського народу. Цілком природньо, що твори релігійні за формою були гостро політичними за змістом і спрямуванням. Понад те, праці полемістів ідеологічно готували велику Визвольну війну українського народу, адже рух, що ідеологічно та політично не підготовлений, є бунтом на кшталт виступу Стеньки Разіна.

Ще 1912 р. Леся Українка писала про необхідність переосмислити першоджерела, "на чужу інтерпретацію не покладаючись". "Мені здається, - писала поетеса, - що якби я сама прочитала якусь там "Волинську літопись" чи "Самовидець", то я б там вчитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського)" (2). Благословенна поетична інтуїція не зрадила Л.Українку і на цей раз. Філологи вже проаналізували лінгвістичні та інші особливості творів українських письменників XVII ст., не дали загинути пам'яті про їхню надзвичайно активну і плідну інтелектуальну працю. Проте вже давно на часі розглянути науковий доробок 'полемістів" аби виявити політичний підтекст тих пошуків давньої української інтелігенції, що була представлена тоді переважно духовними особами.

1620 р. пролунали криваві, страшні слова, яким судилося збурити всю Україну: "Горе мені бідній, горе нещасній, з усіх боків з добра ограбованій!.. Біда мені, нестерпними тягарями обтя-

женій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках негасимий, звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і селах, біда в горах і безоднях землі..." (3).

Ці слова-ридання вперше народилися в релігійно-політичному трактаті видатного українського мислителя-гуманіста М.Смотрицького. Його книга називалася "Тренос" - "плач", "лемент".

Сучасники сприймали "Тренос", як плач поневоленої України. Багато хто з українців перед смертю заповідав покласти цю книгу разом із Біблією до труни, щоб було з чим предстати на Страшному суді і виправдатися перед Господом. Смотрицький згадував: "Тоді мене, як ангола Божого до них мовлячого, послухали, полюбили і прийняли, писання те має цілували і над головою підносили", і особливо наголошував на тому, що "слово має сразу ж ставало ділом без жодного клопоту і печалі" (4).

Світську книгу, написану для мирян, люди шанували, як Святе Письмо, - випадок майже унікальний у світовій історії. Де відшукати пояснення цьому явищу? А справа в тому, що, хоча "Тренос" був написаний на оборону гнаної православної церкви, усі зрозуміли його, як полум'яний заклик пророка до боротьби за звільнення України. Це усвідомлювали і польські урядові кола. Королівський секретар писав про крамольну православну церкву, що вона "милий посполитий спокій порушує підбурює до бунтів" (5).

В історичних умовах, коли українці були позбавлені власної державності, єдиним національним осередком в Україні була влада і моральний вплив рідної православної церкви, цієї своєрідної "держави духу". "Якщо вже у вірі невільник, то в чому вільний?" - обурено запитував автор "Треносу".

Як відомо, козаки високо шанували науку та освіту, розуміючи, що справа, за яку вони накладають головами, вимагає не лише вправного володіння зброєю, а й пером, що іноді стає гострішим і вражає дошкульніше, аніж криця. Народ потребував учених, які спроможні були б логічно довести справедливність його вимог і переконливо обґрунтувати його права. В свою чергу, освідчене духівництво благословляло людей на боротьбу за волю і віру: "Коли нам на права наші і вольності наступаєте, коли нас нечуваними інквізиціями мучите, коли ув'язнюєте, коли на колесі розтягуєте..."

- чи не до бунту і заворушень люд посполитий призьедите?" (6). Відомий православний письменник - "скрибент" А.Мужилівський закликав духовенство і народ: "...своєю кров'ю освятите землю і ваше мучеництво стане книгою для нащадків ваших на добро і зміцнення православної віри" і вказував, чому українські люди мають іти на ті жертви: "Не можна допускати виродження народності" (7).

Ідеологи українського національного руху і національно-культурного піднесення, як складової частини визвольної боротьби, відверто закликали до збройного виступу проти поневолювачів: "О ви, котрі на Христовій свободі живете! Не віддавайте себе в неволю", посилаючись при цьому на "закон натури", тобто на природне право людини, на авторитет Святого Письма і античних авторів, отже, в своїй пропаганді спиралися на загальнолюдські цінності і заклинали самого Бога: "...Наблизь у той день, коли ми покличемо, і крикни до нас: "Не бійтеся!" Пафосом "руського патріотизму", що закликав до рішучої боротьби за визволення, пронизані праці "полемістів" (8).

Не треба думати, що книжки українських патріотів-просвітителів були розраховані лише на вузьке коло освічених людей. Ці твори читалися, переписувалися, проголошувалися з церковних амвонів, які перетворювалися на політичну трибуну, "йшли з рук до рук, від братства до братства, від монастиря до монастиря", - як писав Іван Франко (9).

Про те, що книжки були розраховані на широкий загал, свідчать поради Івана Вишенського коїли, як і де належить їх читати парафіянам: "...аби просім і неписьменним слухачам ясне і зрозуміле було значення того, що написано... не обтяжувати слуху німічних людей довшим читанням, але власне тридцять або трохи більше карток прочитати і на тім скінчити, а заложивши закладку проси слухачів на другий поранок на такий самий празник і бенкет духовний, і так поранок за поранком проходячи, аж доки не скінчиш усієї книжки" (10).

Восени 1620 р. ерусалимський патріарх Феофан на прохання кївських городян, духовенства і, особливо, козацтва висвятив і рукопоклав нову православну ієрархію і закликав: "Не розслабівати душею, але бути благодушними і готовими, взявши все оружіє Божія, на прогнаніє врага" (11).

Політично момент для відновлення української православної церкви було обрано дуже вдало - після жакливної поразки під Цецорою над Річчю Посполитою нависла страшна турецька загроза. Варшава потребувала козацької допомоги, про що недвозначно говорив на сеймі волинський чашник Л.Деревинський (12). З цих причин з боку польського уряду справа не пішла далі формальних протестів і обвинувачень.

Православна церква в Україні відродилася, мов фенікс, із попелу. Це була перша значна перемога українських патріотів, що започаткувала новий етап визвольної боротьби.

Розбудова української православної церкви відбувалася на нових засадах, значною мірою запозичених з уже усталених на той час традицій міських православних братств, що заснувалися на християнських принципах визнання рівності людей перед Богом і заперечення привілеїв "уродзоності", послідовною боротьбою з польсько-шляхетською експансією. "Козацький митрополит" Іов Борецький вважав, що прості миряни володіють правом давати поради представникам церкви: "...тогда отци (священники. - *Авт.*) в синах (пастві. - *Авт.*) й сини в отцах пребивать будуть" і таким чином "наслідует согласіе и приверженность к нам народа" (13).

Дійсно, збереглося багато свідчень про найактивнішу участь міщан, православної шляхти і козацтва в церковних соборах, і ця участь мирян була аж ніяк не спостережливою, а, навпаки, активноїю. Досить згадати про київські собори 1628 р. і особливо - 1629 р., на якому Борецький здійснив блискучий політичний маневр, зірвавши за допомогою козацтва і православної шляхти спробу польського уряду нав'язати свої умови щодо урегулювання церковних справ.

Усе частіше почало лунати в церквах рідне слово. "Людам потрібна єсть мова, - звертався П.Могила до "розумного звіряти" - людини, - бо хто не глупий, за ж той, що мовит слова". А трохи пізніше І.Галятовський радив священнослужителям: "Если будеш слово Божое проповідати, а нікто єго не зрозуміет, себе самого будеш проповідати і виславляти, а не слово Божое" (14). І українська книжна мова з'являється друком, звучить в проповідях, які набувають різноманітних форм, впливаючи на громадську думку. Адже боротьба за рідну мову, за її високу гідність у всі часи була частиною спільної боротьби за честь і незалежність Вітчизни.

І мова, як і віра, стає свосвідним знаменом боротьби України за власне існування.

Українське богослов'я було пронизане особливим народним світосприйнянням, заснованим на народних традиціях. На це звернув увагу Є.Маланюк, коли говорив про антропоцентричну релігійну свідомість українців, у якій "Христос іде за плугом", а "Марія їсти просить", або "Святий Афет узяв мушкет, як стрелить на гасло" (15). Ця особливість українського богосприйняття зберігалася і в пізніші часи аж до ХХ ст., попри віки гонінь з боку ортодоксів московської патріархії та Священного Синоду, щоб знову воскреснути вже в наші часи. Київських богословів цікавила не стільки форма, скільки дух православ'я. Навіть в суто теологічних працях П.Могили зустрічаємо тексти колядок. Не мертва буква віровчення, а живі стосунки між віруючими і священниками - ось зерно української православної церкви. П.Г.Житецький наголошував, що "в цьому власне й криється коріння особливості української церкви, що в ній ієрархія не була заражена ідеєю своєї непогрішимості, що вона сама залучала мирян до широкої участі в справах церковних, яка виявлялася в соборах і особливо в братствах. Не могла вона не прислухатися до голосу народного, хоча б уже через те, що цей голос, за встановленим звичаєм, мав величезний вплив на заміщення церковних посад" (16).

Не можна пройти й повз містичні чутки і дива, які часто свідомо поширювалися церквою, особливо напередодні Визвольної війни, або в часи суспільних лихоліть, щоб посіяти зерна надії на визволення: "...старайся...не привел люде до отчаянія, до распачи" (17). Літописи донесли ті чутки, наприклад: "Новина була принесена от Риму, же там дощ падал кривавий...і перун ударил на капицю, где есть у схованню папезька корона, мніх, літающий над містом, вола: "Біда тобі, біда Риме!" тощо. Можна уявити, як подібні чутки бурмили тогочасне забобонне суспільство - кара Бога гряде ворогам православної віри! (18)

Надзвичайно цікавими і показовими є державно-правові концепції, розроблені в колі митрополита-філософа Петра Могили. Як зазначав видатний російський богослов Г.Флоровський: "Його історичний вплив був вирішальним. І з певністю його ім'ям визначають цілу добу в історії Західно-руської церкви і культури" і додає, що у Могили "був справжній державний пафос, вміння і бажання володарювати і перемагати" (19).

Надто цікавими є думки П.Могили про те, яким має бути взірцевий "ідеальний" государ. У підвалини поглядів щодо державності ліг "закон природи", що досить несподівано звучало з вуст церковного ієрарха. 1631 р. вийшла його книжка "Триодіон", у якій стверджувалося, що зміст і сенс верховної влади полягає в загальнонародному добрі. Можновладець повинен "жити у злагоді з усіма сусідами. Заради вітчизни і підданих мужньо ставати на захист. Воювати з ворогами, незлобивих же милувати - обов'язок є будь-якого уряду". На думку Могили, державець має не лише видавати закони, але, насамперед, обмежувати ними власну сваволю. І ще мріяв митрополит-мислитель, набагато випереджаючи Вольтера і Монтеск'є, про ті спасенні, неймовірні часи, "коли або філософи царювати будуть, або царі філософствувати" (20).

Ні, зовсім не випадково саме Петро Могила, за деякими даними, благословив Богдана Хмельницького на визвольну боротьбу "з-під лядського іга" і навіть погрожував страшним церковним прокляттям кожному, хто відмовиться стати під козацькі корогви. Принагідно доречно згадати, що церква першою проголосила Б.Хмельницького "князем Русі", тобто керівником окремого "Руського князівства - України". Ідея ця не була реалізована Богданом, але пізніше знайшла подальший розвиток у державній концепції Івана Виговського.

У потужному визвольному гурті єдналися православна церква, як духовний стрижень, "духовний меч" народу, наука, просвіта і козацтво - збройна сила України. Історія церкви - невід'ємна від історії свого народу. "Історик Української Православної церкви, - писав митрополит Української греко-православної церкви Іларіон, - змушений більше подавати й історію свого народу, як правдиве тло життя своєї церкви" (21).

1. Документи, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше. - Спб., - 1865. - С.344.
2. *Леся Українка*. Твори в 5 т. - К., 1956. - Т.5. - С.618.
3. *Смотрицький М.* Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської східної церкви // Хрестоматія давньої української літератури. - К., 1952. - С.137.
4. *Смотрицький М.* Exethesis. - Львів. - 1929. - С.67.
5. *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. - К., 1986. - С.52.

6. Архив Юго-Западной России (далі: Архив ЮЗР). - К., 1883. - Ч.1, т.8. - С.641.
7. Мужиловский А. Antidotum. К., 1629. - С.45. зв., 48.
8. Див.: Архив ЮЗР.- Ч.1, т.8 та ін.
9. Франко І.Я. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність // Матеріали до вивчення історії української літератури. - К., 1959. - Т.1. - С.275.
10. Вишенский Иван. Сочинения. Сер."Лит. памятники". - М.;Л. - 1953. - С.9-10.
11. Джеджула Ю.А. Велети козацького ренесансу // Турбота. - 1991. - № 3. - С.6.
12. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т.3. - С.55-57.
13. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. - К., 1987. - С.25.
14. Там же. - С.124.
15. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Українська культура. - 1991. - № 3. - С.6-7.
16. Житецький П.Г. Назв. праця. - С.133.
17. Там же.- С.124.
18. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1971. - С.116-117.
19. Флоровский Г. Пути русского богословия. - Париж, 1981. - С.44.
20. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. - Спб., 1884. - Т.1. - С.249.
21. Митрополит Іларіон. Українська церква за Богдана Хмельницького / 1647-1657 /. - Вінніпег, 1955. - С.6.

*Ілля Шульга
(Вінниця)*

Козаки: воїни, гречкосії і заповзятники

Про козаків, відважних лицарів-українців масмо доволі відомостей. Козаки - гордість нашого народу, коріння, яке протягом півтисячі років живить національну свідомість. Запорожці - найбільші свого часу носії волі, людської гідності - складова і невід'ємна частка українського народу, були і воїнами, і гречкосіями, і заповзятниками. Запорозька Січ, справді демократична

козацька республіка, складова частина українського внутрішнього національного ринку, що почав складатися після Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

У 60-х роках на одній з наукових конференцій з питань аграрної історії В.О.Голобуцький вперше сказав, що Визвольна війна була буржуазною революцією в Україні. На жаль, історики тоді до такої думки поставилися скептично. А між тим, у ній є глибокий зміст. На тисячолітніх пересгонах української історії до Визвольної війни не було такого великолюдного поступу, як в 1648-1654 рр. Народ одного походження, однієї мови, спільної релігії вперше подивився на себе і довідався, що на широких українських просторах, від Дінця до Карпат живуть єдинокровні брати, які мають спільну мову, релігію. З того часу спілкування між народними масами Лівобережної, Правобережної, Західної України і Запорозької Січі почало набувати нового політичного значення. В Україні утверджувалося чуття єдиної родини.

Джерела розповідають, що Запорозька Січ з часів виникнення і до останніх днів існування не поривала політичних, економічних, культурних зв'язків із Лівобережжям, Правобережжям і Західною Україною. Козаків можна було зустріти на ярмарках, що збиралися в Кисві, Ніжині, Полтаві, Переяславі, Богуславі, Лисянці, Немирові, Бердичеві, Кременці, Львові та інших, на богомільлі у святинях України: Кисві, Почасві, Львові.

Життя стверджує: куди б доля не закинула українця, він не зраджував найпочеснішій у світі професії хлібороба. На відміну від донських, яїцьких козаків, запорожців не відривався від землі. Частина козаків і за порогами залишалася вірною хліборобській професії. Козаки-землероби оселялися у зимівниках - невеликих хуторах, тепер би ми назвали їх фермами. За офіційним описом 1769 р. під зимівником розуміли садибу, на якій стояло "хат три, одна с кимнатами и две коморы с лехом и стайнею рубленими; загородь, 4 двора частокольные из доброго резанного дерева, дощаные. Близь оногo зимовника мельница двокольная (на 2 постава и со всеми в ней хлебным и прочим припасом... овец 1200, лошадей 127, из коих верховых 12, кобыл 85, неукон-лошаков разнолетних 30, рогатого скота 120, быков разнолетних 120, коров лучших с гурта 54, остальных скотин не считано". Причому, таке господарство вважалося не багатим. Під час татарського нападу 1769 р. згорів зимівник козака Шкуринського куреня Івана Шморгуна.

Крім будов, там знищено: необмолоченого хліба "коп до п'ятисот" і 200 копиць сіна, татари пограбували 20 коней, 40 корів і нетелів та 700 овець. В козака Джериліївського куреня Степана Каплуна в зимівнику згоріло 400 кіп хліба і 200 копиць сіна. У Семена Майгури - 300 кіп хліба і 500 копиць сіна. В інших зимівниках Орельської паланки згоріло від 100 до 300 кіп збіжжя. За підрахунками Голобуцького, заможний зимівник виробляв щорічно 600-3000 пудів зерна. Навіть, якщо половина збіжжя використовувалася для власних потреб, то близько 1000 пудів надходило на ринок.

Зимівники рідко засновувалися одним господарем, частіше 3-4 козаками. В них використовувалася наймана праця козацької готи. Зимівники будувалися на берегах річок, на островах, в балках, байраках. В них жили і сімейні запорожці, і холостяки. Січовики зневажливо ставилися до них, називаючи сиднями, гніздюками, баболюбями, гречкосіями. Основне завдання гніздюків полягало в тому, щоб забезпечувати Січ продуктами. Вони обробляли землю, доглядали коней, велику рогату худобу, овець, заготовляли сіно, влаштовували пасіки, вирощували сади, обробляли огороди, займалися промислами, ремеслом, торгівлею. На випадок війни гречкосії зобов'язані були брати участь у військових походах.

Значна частина продукції, виробленої в зимівниках, надходила на Січ для потреб козаків. Залишки йшли на продаж як на внутрішній, так і зовнішній ринок.

На Запорозжі розвивалися також ремесло і промисли. Козаки були добрими майстрами по виготовленню човнів і чайок. Боплан згадує, що у XVII ст. у будівництві однієї чайки брало участь щонайменше 50-60 чоловік. Таке підприємство, безперечно, можна називати мануфактурою, де існував поділ праці. На Січі вміли виливати гармати, виготовляли вогнепальну і холодну зброю, добувати селітру, робити порох.

Важливим центром торгівлі і ремесел було передмістя Січі. Там налічувалося "до п'ятисот куренних казачьих торгових и мастеровых домов". "При Сечи, - писав Мишецький, - имелись мастеровые, как кузнецы, слесари, шевцы или сапожники, кравцы или портные и прочие. Все художники (ремесники. - Авт.), работу свою производили и дома свои имели в предместье". У великих майстернях працювало до 10 осіб. Козак Дерев'янківського куреня Л.Глоба мав майстерню в Новому Кодаку, де шили одяг 15 кравців.

На обох берегах Дніпра, інших річках будувалися млини, ва-люшні. За даними 1774 р. на Дніпрі діяло 41 "лодейных" млинів. Крупних промислових підприємств на Запорозжі документи не фіксують.

В господарствах козаків розвивалися ремесла, що забезпечува-ли землероба необхідними знаряддями праці, а воїна зброєю, босприпасами.

Ремесло, порівняно з іншими галузями виробничої діяльності козаків, було розвинено за порогами слабше ніж землеробство. Наявність цехів, властивих багатьом українським містам XVII-XVIII ст. документи не підтверджують. Запорозжі, як відомо, відкидали будь-яку регламентацію, що унеможлиблювало існування цехів. Проте відомо, що серед козаків були добрі майстри - котлярі, ковалі, слюсарі, пушкарі, шевці, кравці, теслі, столяри, ливарники, чинбарі та інші. За традицією вони працювали на за-мовлення і на продаж. На переправах, чумацьких шляхах працю-вали кузні, чинбарні, стельмашні, які обслуговували візників, чумаків, торгівців. На території Січі можна було зустріти майстрів різноманітних спеціальностей. "Некоторые из них есть и художни-ки, - выделяют сыромятные кожи и овчину, и при Аргамакля (р.Громокля) по способности получают уголь. Из кузницы как на Ингуле у перевозу, для дорожных людей кузница содержится, но уголь все от Аргамакля получают. Кроме того были еще бровары, которые делали "варение пива и рассыток меду".

Відносно ціни, що бралася за ту чи іншу виконану роботу, на жаль відомості відсутні. Документи відзначають, що ремісники, за традицією, виконували роботу за певну плату. Даремно не працю-вали навіть на старшину.

Як свідчать джерела, на Запорозжі XVIII ст. використовувала-ся вільнонаймана праця як в землеробстві, так в ремеслах і на промислах. Про кріпосницькі відносини за порогами не могло бути й мови. Рівень річної зарплати наймита становив 2 крб.50 коп. - 4 крб. Козак Криловського куреня Ф.Литвин свідчив 1763 р., що він до козака Леушківського куреня "Гаркуше в зимовник...нанялся на год за 3 рубля". До того наймит користувався харчами, одягом, житлом господаря, а за зароблені гроші міг купити не менш як 10-15 овець. В.О.Голобуцький говорив, що на Січі існувала жор-стока експлуатація, але погодитися з такою думкою важко.

Важливою рисою економічного життя козаків був чумацький промисел. Чумаки відправлялися по сіль, рибу валками та артілями. На кордоні Великого Лугу чумаків зустрів козацький загін, допомагав переправитися через Дніпро або Буг. За послуги платили "мостове". Інколи чумаки наймали козаків-охоронців. Всюди за порогами, де з'являлися чумаки, їх радо зустрічали, особливо корчмарі. В районі Кодака чумаки влаштовували перепочинок і направлялися - одні на Дон за рибою, інші - до лиманів по сіль. Великі торги сіллю велися у Хаджибеї і Кафі, Перекопі. Чумаки, проїжджаючи по території Січі, вносили мито в козацьку скарбницю. Козаки часто створювали і свої чумацькі артілі або присєднувалися до тих, що прибували з України, і спільно займалися промислом. Кошовий атаман Г.Федорів писав 1755 р. К.Розумовському, що кожного року на Лівобережну Україну із Запорозжя виходить 1500 "четвертних" або 5000 "парових" возів із сіллю і рибою.

Козаки займалися також рибальством і мисливством. Сушену, в'ялену рибу - тараню, чехоню, судака продавали чумакам. У плавнях, балках і байраках водилося багато диких звірів - вовків, лисиць, кабанів, лосів. Полювання давало добре хутро, що користувалося попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Життя в Україні XVIII ст. поступово стабілізувалося. Зростала роль міст, з'являлися крупні промислові підприємства - Топальська, Рятківська, Путивльська суконні і полотняні фабрики, на яких працювало понад 1000 робітних людей. Розвивалися внутрішня і зовнішня торгівля. Тисячі ярмарків, торгів, базарів об'єднували територію України в єдиний національний ринок. Ніжинський, Роменський, Іллінський, Київський контрактний, Бердичівський, Онуфріївський, Бродівський, Львівський ярмарки, як за товарообігом, так і за кількістю продавців та покупців не поступалися німецьким і французьким ярмаркам, ставали центрами загальноєвропейської торгівлі. Лише Січ, на перший погляд, залишалася без значних торгів. Проте за порогами йшла жвава торгівля. "Запорозжские казаки, - зазначається в документі, - получают знатную сумму от купцов, поставляя Сечи разные товары по Днепру в Очаков и Кинбурн, а так же оттоль с приходящих кораблей, как оное случается..." Ярмарки, базари збиралися в передмісті Січі та паланках. Тут продавалися місцеві і привізні вироби, продукти харчування, зброя, боєприпаси. На ярмарках існували "хлібний" і

"крамний" торгові ряди, будувалися корчми, лавки. За даними січового архіву, 1770 р. запорозьким козакам належало 370 корчм; у Січі - 73, паланці Самарській - 83, Протовчанській - 78, Кодацькій - 79, Орельській - 45, Микитинському перевозі - 10, кам'янському базарі - 10. Торгові обороти окремих лавок та корчм сягали значних сум. Купцеві М.Макарову, який торгував у Січі "в крамном ряду", кримські купці заборгували 1757 р. 4122 турецьких левів.

Як видно із запорозьких митницьких журналів, на січових базарах торгували залізом, скоб'яними виробами, міддю, свинцем, оловом, казанами, косами, ножами, ножицями, дротом, сукном і полотном домашнім та фабричним, китайкою, нитками "...кои употребляются на сети рыболовецкие", одягом, взуттям, зброєю, ювелірними виробами, зброєю, боєприпасами, шаблями, папсром, хлібом, тютюном, горілкою, вином. Більшість згаданих товарів завозилася на Січ із центральних районів України і Росії.

На ярмарках у Січі можна було придбати, крім промислових виробів, прянощі, лимони, вино, предмети розкоші, вовну, шкіри, овчини, худобу. Нерідко окремі козаки ставали перекупниками-посередниками між виробниками і споживачами. В українських митницях зібрано 1749, 1750 і 1751 рр. від запорозьких козаків 1902 крб. 3 коп. індукти і 178 крб. 7 коп. евекти. Індукта надходила за привезені в українські міста товари: рибу, сіль, мед, кримське вино, бакалію, волоські горіхи, худобу, віск, хутро, вовну, смушки; евекта - борошно, олію, масло вершкове, сало, тютюн, посуд, металеві вироби, тканину, дьоготь, риболовні сіті тощо. Більшість товарів надходили на Запорожжя з міст Лівобережної і Правобережної України. В березні 1769 р. через Кременчуцьку митницю козак Кущівського куреня Л.Павлов завіз на Січ 6 пудів міді, 8 пудів свинцю, 6 рушниць, 700 кіс, 1000 арш. полотна, 2000 арш. ситцю, 4000 арш. сукна тощо.

Запорозька Січ була транзитною територією для українських і російських купців, які торгували в Криму, Туреччині, містах Балканського півострова.

Козаків найчастіше можна було зустріти на торгах, що збиралися у Черкаському, Золотоніському, Зіньківському та інших повітах. У Золотоніському повіті, наприклад, в другій половині XVIII ст. збиралося 364 ярмарки і базари. Найбільші з них в Золотоноші, Піщаному, Ірклієві, Оржиці, Канівцях, Жовніні,

Среміївці, Кропивні, Буромці, Миколаївці, Васютинцях, Богодухівці, Чорнобаї, Домонтові, В.Хуторі, Прохоровці, Богушківій слободі та ін. Звичайно, козаки виїжджали і далі на північ та на захід.

З України на Січ 1755 р. завезено таку кількість товарів: борошна - 10 тис. четвертей, пшона - 5 тис. чет., горілки - 500 бочок, полотна - 40 тис. арш., китайки на кафтани - 4 тис. шт., сукна кольорового - 4 тис. арш., бавовняної тканини - 2 тис. арш. Із Запорозжя вивезено того ж року: риби - 1,5 тис. четвертних возів, солі - 2 тис. возів, хутра вовчого і лисячого - 4 тис. шт., коней - 1000 гол., понад тисячу голів рогатої худоби, сала свинного - біля тис. пудів. Це лише зареєстровані товари, а скільки їх проходило поза митницями, сказати важко.

Через щільну мережу ярмарків Січ підтримувала тісні економічні зв'язки з усіма українськими землями. Документи свідчать, що у XVIII ст. козацьких бізнесменів можна було зустріти на Лівобережній, Правобережній, Слобідській, Західній, Закарпатській Україні. Після відкриття Переволочної і Кременчуцької митниць 1753 р. всі товари, що направлялися на Січ та із заporогів в Україну реєструвалися і з них нараховувалося мито. Козаки посилали ходоків до гетьмана Кирила Розумовського і просили відмінити сплату мита, але царський уряд на це не погодився. Навпаки, 1762 р. мито, великих розмірів, почали брати також за сіль та горілку.

Улюбленими місцями торгівлі для козаків на Лівобережжі були: Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Полтава, Опішня, Переяслав, на Правобережжі - Корсунь, Черкаси, Богуслав, Торговиця, Умань. Звідти, як пише Яворницький, запорозькі купці добиралися до Львова. Там продавали рибу, воли, пшоно тощо. Запорозькі користувалися сухопутними і водними шляхами.

Запорозжя займало вигідне географічне становище - посередині українських земель, між Польщею, Кримом і турецькими володіннями. Про торговельні зв'язки Січі із Кримом і Туреччиною свідчить той факт, що в Стамбулі періодично знаходився козацький представник, який регулював торговельні відносини. Січовики вивозили в Туреччину хутро, шкіру, вовну, прядиво, баранину, овець, олію, рибу, ікру. Окремі товари були місцевого виробництва, інші - транзитні, з України, Польщі, Росії. Завозили - зброю, порох, свинець, бавовняну тканину, вино, саф'ян, кожухи, шовк,

лимони, фініки, ладан, скло, горіхи, кофе, чай. Майже щорічно козаки торгували у Варні, Кілії, Очакові і Константинополі.

В Крим козаки їздили Дніпром, а суходолом - Ізюмським і Кальміуським шляхами до Перекопа, а далі до Кафи, Козлова. Вивозили в Крим полотно, хутро, залізо, тютюн, збіжжя, масло; завозили - сіль, саф'яне взуття, сірі смушки, шовк, вино, ослів, верблюдів. З Туреччини на Січ прибували кораблі. 1746 р., наприклад, прибуло 7 грецьких і 1 турецький кораблі. Козаки підтримували тісні зв'язки із кримськими купцями. Інколи товари відпускалися в борг. Так, 1756 р. перекопський коваль Магмет купив у козака Шкуринського куреня І.Чорного "тютюну в борг за цену 440 рублей монетою російскою рублевою". В травні 1773 р. козак Данило Штанько відправив у Крим наймита із "семью воловими повозками з пять-десятью четвертями собственного хлеба", а М.Письменний - "ржаной муки и гречной пять четвертей, всякую 6 рубл. с полтиной".

На Запорозжжі XVIII ст. тривала постійна торгівля. Козакам належали заїздні двори, корчми, льохи, людовні. Із 97 таких закладів, розташованих на території Самарської паланки в 1768 р., козакам належало - 93, а селянам - 4.

Окремі козаки, накопичуючи капітал, ставали лихварями. Козак Канівського куреня О.Горб одержав від С.Калатури вексель на 1116 крб. 60 коп. Путивльський купець І.Марков 1768 р. взяв у борг в козака Щербинівського куреня С.Гуслистого 53 крб. Такі приклади трапляються в документах часто.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що Запорозька Січ була складовою частиною українського внутрішнього національного ринку. За порогами розвивалося землеробство, ремесло, промисли, торгівля. Козаки, мабуть, першими в Україні почали використовувати фермерські форми землекористування. Поєднуючи рицарство з трудовою діяльністю, козаки прокладали шлях до вищої форми суспільного виробництва - до капіталізму, і на цьому шляху добилися значних успіхів.

Отечественная война 1812 г. и украинское казачество

Участию украинского народа в Отечественной войне 1812 г. посвящена обширная литература (1) и ценные документальные публикации (2). Однако некоторые принципиально важные вопросы изучены еще не достаточно. В частности, не показано, как оценивал Наполеон восстание украинских казаков против правительства России, не определено достаточно четко место украинских казачьих полков в стратегических замыслах русского командования. До сих пор не получило аргументированного опровержения ошибочное мнение украинского историка И.Ф.Павловского о том, что "неприятель прошел много севернее" границы Украины (3). Эти просчеты объясняются, на наш взгляд, тем, что авторы далеко не полно использовали архивные документы, прежде всего Центрального государственного военно-исторического архива (ЦГВИА) России, а также не привлекали к исследованиям оперативную переписку Наполеона.

Накануне войны 1812 г. Украина фигурировала в военных планах обеих сторон. В французской прессе публиковались статьи о ее природных богатствах, обсуждался вопрос о выгодности "украинского плацдарма". "При разработке военных планов, - сообщал 7 января 1812 г. еженедельник "The Argus", - нельзя забывать и об Украине, которая является превосходным плацдармом для атаки центра России с юга". В разнообразных проектах и меморандумах, представленных Наполеону, государственные и военные деятели Франции, а также польские конфедераты рекомендовали начать войну с Россией с завоевания Украины как "одной из богатейших земель в мире", где Наполеон "найдет себе славу не меньшую, чем под пирамидами Египта" (4). Захват Украины казался авторам проектов делом простым и легким. Для действий на Киевском направлении они предлагали выделить только один кавалерийский корпус. Этого, утверждали советники, будет вполне достаточно, потому что, во-первых, русские войска на юге скованы войной с Турцией; во-вторых, украинское население, особенно казачество, враждебно относится к царскому правительству и при вступлении

французских войск в пределы Украины поднимет восстание. "Восстание на Украине, - подчеркивал военный атташе при французском посольстве в Петербурге Бургуэн, - явится составной частью победы императора над Россией" (5). Ему вторил политический директор министерства иностранных дел Франции А.де Готерив: "Запорожские казаки первыми поднимут знамя восстания против Москвы" (6).

Многочисленные французские агенты, заброшенные перед войной на территорию Украины, доносили о "готовности" украинцев перейти на сторону Наполеона. "Мощная диверсия в сторону Киева может иметь решающее значение на ход целой кампании, - заявлял один шпион. - Несколько слов императора к жителям Украины... сделают наилучшее влияние на их поведение" (7). Еще более обнадеживающие вести сообщал агент из Волынской губернии: "Население на Волыни все охвачено антимосковским настроением, жгут магазины и государственные сооружения в Остроге, Владимире, Бердичеве" (8).

При разработке плана вторжения в Россию Наполеон использовал некоторые из этих предложений. В инструкции посланнику в Варшаве аббату Д.де Прадту от 18 мая 1812 г. он приказал приступить к созданию повстанческих отрядов в Литве, Белоруссии и в Украине. С переходом французской армии Немана они должны были поднять мятежи и "поставить русские войска в то положение, в каком находилась французская армия в Испании и во время Вандей" (9). Ставка делалась на сепаратистски настроенную часть польской и литовской шляхты, а также на украинское казачество. В секретной инструкции министру иностранных дел Г.-Б.Маре французский император писал: "Необходимо найти среди казаков какого-нибудь смелого, который отважился бы организовать восстание..." (10)

Рассчитывая использовать в своих целях недовольство украинского казачества политикой правительства России, Наполеон глубоко заблуждался. В начале XIX в. народные массы Украины бурно протестовали против ликвидации остатков казацкой автономии и усиления крепостничества, эта борьба носила ярко выраженный антифеодалный, но отнюдь не антирусский характер.

Непрекращавшееся движение за восстановление казацких прав и надвигавшаяся война с Францией вынудили правительство России пойти на уступки. В мае 1803 г. было образовано Бугское

казацье войско из четырех полков. Касаясь его участия в борьбе с наполеоновским нашествием, А.Скальковский писал: "В 1812 г. бугское казачество, несмотря на исключение края из ополчения, добровольно за свой счет снарядило казацкую дружину в 500 человек и просило только оружия, чтобы подготовить еще 500 человек" (11). Это мнение получило широкое распространение в советской историографии (12). А между тем оно содержит ряд ошибок. Во-первых, в Отечественной войне участвовали три Бугских полка. Во-вторых, каждый из них насчитывал не 500, а 550 рядовых казаков (13). И, наконец, 1-й, 2-й и 3-й Бугские казацкие полки были направлены в начале 1812 г. на западную границу по распоряжению Военного министерства. Тогда же Черноморское казачество выставило 9-й пеший полк (549 воинов) и гвардейскую сотню /153 всадника/ (14) для Дунайской армии под командованием адмирала П.В.Чичагова.

Для усиления 3-й Западной армии генерала А.П.Тормасова правительство решило создать конное казацье войско. 5 июня 1812 г. в Украину было послано предварительное распоряжение о формировании в Киевской и Подольской губерниях конных казацких полков "из людей к казацкой службе способных и издавна навыком и охотою к ней известных" (15). Каждый полк должен был состоять из 1200 казаков; на их комплектование отводилось два месяца. Фактически они были сформированы за 40 дней.

12 июня 1812 г. вышел указ о формировании отрядов из "лесных сторожей" Киевской, Волынской и Подольской губерний и Тернопольской области (16). В конце июля они были созданы. В их рядах насчитывалось 1067 всадников.

25 июня на имя генерал-губернатора Малороссии Я.И.Лобанова-Ростовского поступил рескрипт Александра I о формировании казацких полков в Черниговской и Полтавской губерниях. В рескрипте не определялось количество полков и их численность (17). Поэтому генерал-губернатор обратился к царю за разъяснениями и просил разрешить ему объявить казачеству о том, что "навсегда освободится оно от рекрутства". "Тогда полагать можно, - подчеркивал он, - что казацкие общества сих губерний выставят восемь полков по 500 казаков в каждом" (18). Александр I категорически запретил давать такое обещание. Тем не менее население Украины встретило известие о создании казацких полков с воодушевлением. И.П.Котляревский, формировавший в м.Горошине 5-й Полтавский

полк, давал высокую оценку физическому состоянию и моральному духу воинов (19). Характеризуя настроения украинских казаков, Лобанов-Ростовский также отмечал, что они, "меньше прочего положением своим довольные, оживляются усердием до той степени, что каждого легче убить, нежели победить" (20).

Большое внимание формированию казацких полков в Черниговской и Полтавской губерниях уделял П.И.Багратион. В поданой царю докладной записке он предлагал возродить украинское казацкое войско. Полководец считал, что Полтавщина и Черниговщина могут "без отягощения" выставить 10 полков "по 1000 совершенно способных к службе" казаков в возрасте 20-40 лет (21).

Благодаря энтузиазму населения, Полтавская губерния поставила 11 383, Черниговская - 6647 рядовых казаков (22). Это позволило местным властям организовать 15 полков (по 1200 человек в каждом), а не восемь, как считал Лобанов-Ростовский, и не десять, как предполагал Багратион.

Помещик Херсонской губернии В.П.Скаржинский сформировал за свой счет эскадрон, насчитывавший 144 офицера и казака (23). Таким образом, на борьбу с наполеоновскими войсками украинское казачество выставило 22 конных полка, один пеший полк и ряд мелких конных подразделений общей численностью 26,4 тыс. человек. На их экипировку и содержание украинские казаки, по словам князя Н.Г.Репнина, "истощили все денежные у себя капиталы, ибо употребили на сии предметы многие миллионы" (24). Одновременно в Полтавской и Черниговской губерниях были созданы земские ополчения, включавшие более 42 тыс. ратников (25).

Воины-украинцы сражались против врага с первых дней войны. Например, бугские казаки вели бои с французскими разъездами с 12 по 30 июня. В рапорте от 17 июня генерал П.Х.Витгенштейн доносил командующему 1-й армией М.Б.Барклаю де Толли: "Отряд бугских казаков взял в плен 7 французских солдат и спас транспорты Тельмевского и Шавелевского магазейнов, которые я не надеялся уже дожидаться" (26). В составе 1-й армии 1-й и 2-й Бугские казачьи полки прошли тяжелой дорогой отступления, участвовали в Бородинской битве, причем 2-му полку во время сражения была поручена охрана ставки М.И.Кутузова.

3-й Бугский полк и все шесть Черниговских казачьих полков совместно с местным земским ополчением защищали северную гра-

ницу Украины, оставшуюся открытой после отхода 1-й и 2-й армий в глубь страны. В конце июля вражеские отряды стали проникать на территорию Киевщины и Черниговщины. На борьбу с ними поднялось население пограничных уездов. На помощь народным дружинам выступили наспех сформированные отряды ратников и казаков. Я.И.Лобанов-Ростовский писал 2 августа генерал-лейтенанту Ф.Ф.Эртелю, корпус которого находился в Мозыре: "...Предписал я пограничным селениям поветов, прилегающих к Могилевской губернии, вооружиться всякой дреколюю; казакам, в сотнях уже сформированных, быть на самой границе" (27).

Ратники и казаки при поддержке всего населения образовали вдоль северной границы Черниговщины линию защиты, получившую в современных документах название "кордонная цепь". Она протянулась более чем на 700 км - от с.Осадчины Остергского повета до с.Клюсов Городницкого повета. К концу августа здесь находилось 7 тыс. казаков и 20 тыс. ратников. "Кордонная цепь" надежно прикрывала северную границу Украины, что имело важное значение для защиты Шосткинского порохового завода и Сосницкой продовольственной базы.

Французский император намеревался овладеть Украиной, наступая с запада и с севера. На военном совете в Смоленске он заявил, что "расправится с Киевом" (28). 12 августа Наполеон отдал ряд приказов. "Сильнее преследуйте Торماسова..., - писал он генералу К.Шварценбергу, войска которого захватили часть Волыни. - У вас будет достаточно времени, чтобы вступить в Киев и Калугу, пока мы будем двигаться на Москву" (29). Командиру 17-й польской дивизии генералу Домбровскому он приказал овладеть Бобруйской крепостью и "очистить себе дорогу на Волынь". Три полка получили задание "пробиваться на Киев" из Смоленской губернии (30).

Этот план был сорван. 3-я армия занимала прочную позицию. В начале сентября на Волынь прибыло из Валахии 30 тыс. войск Дунайской армии. 10 сентября русские войска перешли в контрнаступление, освободили Волынскую губернию и часть Гродненской. В составе 3-й армии мужественно сражались казаки Украинского казачьего войска, 9-го Черноморского казачьего полка, эскадрон В.П.Скаржинского и отряды лесничих.

В середине сентября активизировались вражеские войска, находившиеся в Южной Белоруссии: один крупный отряд повел наступ-

ление от Бобруйска на Чечерск и Речицу, другой пытался пробиться от Ельни на Рославль, Брянск и Мглин. 18 сентября противнику удалось прорваться на территорию Суражского и Мглинского уездов. Главный штаб русской армии принял ряд дополнительных мер: в северные уезды Черниговщины были направлены Полтавские казачьи полки и части корпуса Эртеля, под Рославль прибыл 5-тысячный отряд регулярных войск; в Припять и Сож вошли 73 канонерки Днепровской флотилии, имевшие на борту более 5 тыс. матросов и солдат (31). Получив подкрепление, ратники и казаки остановили противника на всех направлениях.

Во время наступления на Москву французский полководец получил сведения о создании Украинского казачьего войска и о том, что "Малороссия выставила 18 тыс. казаков" (32). Знал он и о том, что население занятой части Волыни оказывает его войскам ожесточенное сопротивление. И тем не менее Наполеон еще не отказался от мысли поднять в Украине антирусские восстания. "У него, - пишет французский историк Э.Дриу, - было сознание существования Украины, он думал о Мазепе" (33). В украинские губернии были посланы новые агенты (34). 26 сентября М.И.Кутузов информировал П.В.Чичагова: "...По верным дошедшим до меня сведениям отправлены из Москвы в Киев два шпиона" (35).

В начале октября французское командование предприняло новую попытку прорваться на территорию Украины. 7 дней на северной границе шли сильные бои. Ратники и казаки при поддержке регулярных частей отбили атаки врага, который имел намерение, наступая из Могилевской и Смоленской губерний, помочь главным силам прорваться в Украину. Покидая Москву, Наполеон заявил своим маршалам: "...Я решился на отступление к Киеву" (36). В ожесточенном сражении под Малоярославцем 12 октября русская армия сорвала этот план. Ф.Н.Глинка образно писал: "Вся армия...заслонила собою врата Малороссии" (37).

Потерпел провал и план Наполеона поднять восстание в тылу русских войск. Это признал сам французский император. Перед отъездом в Париж, 22 ноября, он писал Г.-Б.Маре: "Напишите в Варшаву, что я недоволен конфедерацией, которая ничего не сделала; она даже не сделала то, что поляки Подолии, Волыни и Украины сделали для России. Они набрали 5-6 тыс. казаков... Сейчас русских почти нет на Волыни и в Украине; если бы конфеде-

рация была бы способна к чему-нибудь, вся страна давно была бы охвачена восстанием" (38).

В период контрнаступления в действующей армии находились свыше 21 тыс. украинских казаков. Отступавшую от Малоярославца французскую армию преследовал "летучий корпус, состоящий из новоприбывших полтавских казаков, перемешанных с донскими казаками" (39).

Три киевских (3,6 тыс. человек) и один Донской полки совершили рейд по территории Польши. Громя мелкие гарнизоны врага, разгоняя рекрутские команды, уничтожая базы снабжения, казаки подходили к Люблину и даже Варшаве. За 40 дней (с 20 октября по 1 декабря) они провели более 30 боев, уничтожили и взяли в плен несколько тысяч вражеских солдат и офицеров, отбили 26 орудий (40). За блестяще выполненное задание все три украинских полка получили от командования серсбряные трубы (41), что для кавалерийских частей считалось в то время высокой наградой.

Героический подвиг совершил полк, сформированный на Подолии. В ночь на 8 ноября вражеские войска численностью до 4 тыс. пехоты и кавалерии при четырех орудиях окружили полк. "Атака длилась более 5 часов, - докладывал командир полка майор Миницкий адмиралу Чичагову, - были мы совершенно опрокинуты, тогда австрийский чиновник, подъезжая к полку, предлагал, чтобы полк сдался в плен..." (42). На это предложение казаки ответили пулями. Собрав последние силы, казаки бросились в атаку и прорвали кольцо окружения.

Бугские казаки принимали активное участие в "малой войне". По приказанию Кутузова 1-й полк еще 24 августа влился в отряд Д.В.Давыдова, который прошел по тылам противника более 1 тыс. км, провел десятки боев, взял в плен 43 офицера и 3560 рядовых. Немало славных дел на счету бугских казаков. Так, 19 сентября группа казаков во главе с ротмистром Чеченским взорвала артиллерийский склад французов в с.Юренево. 4 октября казаки отбили у врага 41 фуру с продовольствием и взяли в плен 495 наполеоновских солдат и офицеров. За доблесть и героизм 1-му Бугскому полку было вручено знамя с надписью "За храбрость" (43), многие офицеры и казаки награждены орденами и медалями, а сотник Ситников - золотой саблей.

2-й Бугский полк сначала находился в партизанском отряде А.С.Фигнера, который действовал под Москвой. Только в одном

бою партизаны уничтожили 382 и пленили около 400 солдат противника. В конце октября полк вошел в отряд А.Н.Сеславина, в составе которого прошел с боями до Вильно.

3-й Бугский казачий полк в составе отряда подполковника Кленовского прикрывал Украину. Командир отряда давал высокую оценку этому полку и в рапорте на имя Александра I просил наградить шесть офицеров и казаков, отличившихся "мужеством, храбростью и неустрашимостью...при отражении неприятеля, стремившегося вторгнуться в Малороссию" (44).

3-й и 9-й Полтавские казачьи полки действовали в составе рейдового отряда генерал-адъютанта А.П.Ожаровского. В одном из первых боев 9-й полк взял в плен до 1000 солдат и офицеров противника "без больших потерь со своей стороны". 2 ноября стремительной атакой партизаны овладели г.Красным, где захватили крупный обоз и большое количество пленных. В этом бою отличились казаки 3-го Полтавского полка (45).

Перед черниговским и полтавским земскими ополчениями М.И.Кутузов поставил задачу освободить Южную Белоруссию и занять Могилев, "ибо овладение оною есть самая большая важность для армии" (46). Украинские ополченцы взаимодействовали с отрядом калужских ратников и армейскими партизанскими отрядами Ожаровского и Давыдова.

2 ноября украинское ополчение, имея в авангарде бугских и черниговских казаков, перешло в наступление. Несмотря на упорное сопротивление врага, осенние дожди и тяжелые дороги, приказ главнокомандующего был выполнен. 12 ноября отряд Ожаровского внезапно ворвался в Могилев и тем самым спас город от уничтожения. Через два дня в Могилев вступили части украинского ополчения (47). Взятие Могилева совпало с катастрофой наполеоновской армии на Березине. Угроза северной границе Украины была ликвидирована.

Эскадрон казаков под командованием В.П.Скаржинского входил в состав армейского партизанского отряда генерал-майора Н.И.Лидерса, который рейдировал по тылам врага между Борисовым и Вильной. За боевые подвиги командование наградило эскадрон специальной грамотой.

Существенную помощь русской армии оказали отряды "лесных казаков". Они прекрасно ориентировались на местности, хорошо владели оружием, были разведчиками и связными.

Таким образом, все казачьи полки и конные подразделения Украины принимали активное участие в контрнаступлении русской армии и внесли вклад в разгром наполеоновских войск.

1. *Абаліхін Б.С.* Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. // Укр. іст. журн. - 1962. - № 5; *Абаліхін Б.С., Дунаевский В.А.* 1812 год на перекрестках мнений советских историков (1917-1987). - М., 1990.
2. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Зб. документів. - К., 1948; Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. - М., 1962.
3. *Павловский И.Ф.* Малороссийское козачье ополчение в 1812 г. по архивным данным // Киевская старина, 1906, сентябрь-октябрь.
4. *Борщак І.* Наполеон і Україна. - Львів, 1937. - С.38, 60.
5. Там же. - С.41.
6. Там же. - С.71-72.
7. Там же. - С.66-67.
8. Там же. - С.68.
9. Correspondance de Napoleon. - Paris, 1868. - Т.23. - Р.324.
10. *Борщак І.* Вказ. праця. - С.17-18.
11. *Скальковский А.* Еще о бугских казаках // Киевская старина, 1882, декабрь. - С.602.
12. См.: *Ивашин А.В.* Боевое содружество русского и украинского народов в Отечественной войне 1812 г. // Вопросы истории, 1954. - № 4.
13. Центральный государственный военно-исторический архив России (далее: ЦГВИА России). - Ф.ВУА, д.341. - Л. 171-210.
14. Там же. - Д.3504. - Л.137 об.
15. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - С.12.
16. Там же. - С.24.
17. Там же. - С.7.
18. ЦГВИА России. - Ф.ВУА, д.462. - Л.23.
19. *Котляревський І.П.* Повне зібр. творів. - К., 1952. - Т.1. - С.255.
20. ЦГВИА России. - Ф.ВУА, д.462. - Л.20.
21. Там же. - Д.3504. - Л.326.
22. Там же. - Д.491. - Л.133-134, 167-168.
23. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. - С.463.

24. Чтения ОИДР. - М., 1864. - Кн.2. - С.87.
25. Киевская старина. - 1906, октябрь. - С.145.
26. ЦГВИА России. - Ф.ВУА, д.3504. - Л.81.
27. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. - С.428.
28. *Люибюск Л.* Письма о войне в России 1812 г. - М., 1833. - С.30.
29. Correspondance de Napoleon. - Paris, 1868. - Т.24. - Р.173.
30. ЦГВИА России. - Ф.ВУА, д.3383. - Л.17.
31. Там же. - Ф.474, д.37. - Л.1.
32. *Коленкур А. де.* Мемуары. Поход Наполеона в Россию. - М., 1943. - С.119.
33. Цит. по: *Тарле Е.В.* 1812 год: Сборник. - М., 1959. - С.276.
34. Подробнее см.: История XIX века. - М., 1938. - Т.2. - С.231-235.
35. *Кутузов М.И.* - Сб. документов. - М., 1954. - Т.4, ч.1. - С.386.
36. *Жomini Г.* Политическая и военная жизнь Наполеона. - Спб., 1840. - Ч.5. - С.370.
37. *Глинка Ф.* Письма русского офицера о военных происшествиях 1812 года. - Спб., 1821. - С.154.
38. Correspondance de Napoleon. - Т.24. - Р.333. Наполеон явно грешил против истины, приписав полякам заслуги в создании украинских казацких полков.
39. *Кутузов М.И.* - Указ. соч. - Т.4, ч.2. - С.217.
40. ЦГВИА России. - Ф.103. - Оп.208 а, св.0. - Д.52. - Л.29.
41. *Габаев Г.* Роспись русским полкам 1812 г. - Киев, 1912. - С.118.
В 1812 г. такой награды были удостоены всего 12 кавалерийских полков.
42. ЦГВИА России. - Ф.103. - Оп.208 а, св.0. - Д.14. - Л.344-346.
43. *Габаев Г.* Указ. соч. - С.118.
44. ЦГВИА России. - Ф.103. - Оп.208 а, св.0. - Д.11. - Л.256-258.
45. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - С.86, 89-90.
46. *Кутузов М.И.* Указ. соч. - Т.4, ч.2. - С.339.
47. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - С.105.

*Анна Семенова
(Москва)*

Декабристы об истории украинского казачества (новые материалы)

Движение декабристов, зародившееся после Отечественной войны 1812 г., укрепило давние традиции исторического взаимодействия русского и украинского народов, усилило обоюдный интерес к их историческому прошлому.

Будущие декабристы внимательно изучали историю Украины, включая движение казачества. Так, обратим внимание на новый архивный документ - запись в учебной тетради Никиты Муравьева. В 1811 г. шестнадцатилетний будущий идеолог декабризма составляет характеристики Запорожских Сечей.

"Хортицкая Сечь на Хортицком острове, коего длина 12, а ширина 2 версты. В западной стороне впадает в Днепр. Напротив сего острова три речки: Сухая, Великая и Нижняя Хортицы.

Томаковская Сечь ниже первой, при устье сей речки на западном берегу Днепра и на острове против него. Она в 130 верстах от правой.

Никитинная при речке сего имени. После называлась попеременно Никитинным Рогом, Перевозом и Заставою (Никополь). Напротив оной построил в 1696 году Петр I крепость Каменный Затон. Она скрыта после Прутского похода.

Каменская Сечь при устье речки Каменька, в 30 верстах выше Борислава на западном берегу Днепра.

Алешкинская Сечь на восточном берегу Днепра.

Старая Сечь была при устье Чертомлыка.

Последняя Сечь при устье Подпольной выше устья Базавлука. Она в 7 верстах от 3-й".

Никита Муравьев - сын известного писателя, поэта, педагога, воспитателя великих князей Александра и Константина получил прекрасное домашнее образование. Его отец имел богатую библиотеку с собранием рукописей. Как удалось установить, источником сведений Никиты Муравьева о запорожских сечах стал "Словарь географический Российского государства" в 7 частях, подготовленный А.М.Щекатовым, в начале XIX в. Конспект будущего декабриста составлен на основе статьи "Запорожские казаки" этого

издания, а также статьи "Сечь запорожская" и текстов, посвященных географическим пунктам - центрам сечей. Не исключено, что он пользовался и справочником "Новым и полным географическим словарем Российской империи" Льва Максимовича, изданным в Москве в 1788-1789 гг. Вероятно, Никита Муравьев был знаком с изданной в 1777 г. в Петербурге книгой В.Г.Рубана "Краткая летопись Малой России", с летописью Грабянки, опубликованной в 1793 г. Ф.Туманским без имени автора в журнале "Российский магазин", с сочинениями Г.Ф.Миллера. Никите Муравьеву могли быть доступны и рукописные тогда еще сочинения по истории Украины и украинского казачества: Летопись Самовидца, "Краткое описание Малороссии", труды П.Симоновского, С.Мышецкого, А.Ригельмана и др.

Большой интерес к прошлому Украины, особенно к истории казачества, возник в среде декабристов ко времени создания Союза благоденствия (1818). Проявляли его в основном члены одного из периферийных органов Союза благоденствия - Вольного общества любителей российской словесности или, иначе, - "Ученой республики". Это было время, когда, по словам М.С.Грушевского, "благодаря своей оригинальности и колоритности украинская народная жизнь и прошлое украинского народа возбуждают большой интерес среди великорусского общества... Спрос вызывает появление множества произведений на украинские темы из прошлого и настоящего".

Однако внимание членов тайного общества к истории Украины объяснялось тем, что декабристы в литературном творчестве использовали яркие страницы украинской истории для пропаганды освободительных идей. Революционный романтизм декабристской литературы во многом питался героикой народно-освободительной борьбы украинцев. Украинская тематика широко использовалась для дискуссий на заседаниях Общества любителей российской словесности. Характерно, что первая за 1819 г. книжка журнала "Современатель просвещения и благотворения" (орган "Ученой республики") открывалась публикацией романа Ф.Н.Глинки "Зиновий Богдан Хмельницкий или Освобожденная Малороссия". Вступивший в вольное общество в 1821 г. К.Ф.Рылеев ознаменовал начало своей деятельности в "Ученой республике" чтением думы "Богдан Хмельницкий", написанной под впечатлением от известного исторического романа Ф.Глинки. Активно участвовали в ра-

боте вольного общества любителей российской словесности украинцы по происхождению, воспитанник Харьковского университета, декабрист, историк донского казачества В.Д.Сухоруков, а также И.Н.Лобойко, О.М.Сомов - автор повести "Гайдамаки", собиратель украинского фольклора Н.А.Цертелев и др.

Наиболее полно взгляды декабристов на украинское казачество выразил Рылеев в поэтических произведениях "Наливайко" и "Гайдамаки" (отрывок из трагедии "Хмельницкий"). Влияние исторических взглядов декабристов сказалось и на творчестве Н.В.Гоголя. В повести "Тарас Бульба" великий писатель сжато изложил концепцию, близкую ко взглядам дворянских революционеров на украинское казачество. Казацкое движение в Украине, по мнению декабристов и Гоголя, было народным движением. Казачество, подчеркивали Рылеев и Гоголь, возникло как естественный ответ народных масс Украины на угнетение Польши, турецких и татарских феодалов. По образному выражению Гоголя казацкое движение "вышибло из народной груди огниво бед". То же писал ранее Рылеев:

"Я хорошо тот помню день,
Когда пришел он в наш курень
И клятву дал быть гайдамаком,
За сечь свободную стоять
И вечно ненависть питать
И к хищным Крымцам и к Полякам"
(*"Гайдамаки"*)

"Исповедь Наливайки" Рылеева стала своеобразным гимном самопожертвования во имя свободы Отечества.

Декабристы высоко оценивали значение воссоединения Украины с Россией, однако в их творчестве тема борьбы украинского народа за национальное освобождение и объединение с Россией тесно переплеталась с важнейшими для них политическими задачами: необходимостью свержения самодержавия и крепостничества. Так, идейная концепция романа Ф.Глинки "Зиновий Богдан Хмельницкий" была раскрыта уже в первых строках: "Взошло прекрасное весеннее солнце и осветило грозные стены и прелестные окрестности Чигирина. Весело пробуждались гордые литовцы, но с прискорбием взирали на свет дневной сыны Малороссии: первые господствовали, другие стонали под игом рабства". С этим же связано обилие иносказаний и подтекстов во многих произведениях

будущих декабристов. Показателен яркий отрывок из того же романа Глинки: "Вдруг блеснула молния, прогремел гром и раздался голос невидимого: "Восстаньте и бодрствуйте: час свободы настал!" В тысяче местах воспрянули рабы и цепи сокрушалась... "Свобода! Свобода! восклицали миллионы - и миллионы благоденствовали".

Характерной для украинской тематики декабристской литературы является высокая оценка личности и деятельности Богдана Хмельницкого. Глинка восторженно рассказывал о его юных годах, о стремлении к подвигам. В романе Глинки Хмельницкий пользуется безграничным доверием восставших: "Является герой, вдохновленный небом, подкрепляемый счастьем. Он велит - и тысячи малороссийские повинуются ему..." Рылеев после создания думы "Богдан Хмельницкий" работал над трагедией "Хмельницкий", которая осталась неоконченной. С отрывками ее поэт знакомил товарищей по тайному обществу незадолго до восстания. Собирая материал для трагедии осенью 1825 г., Рылеев, по словам друзей, "намеревался объехать разные места Малороссии, где действовал сей гетман, чтоб дать историческую правдоподобность своему сочинению". Отметим, что и Глинка широко пользовался фольклорным материалом и личными впечатлениями. Замышляя большой биографический роман о Богдане Хмельницком, Глинка старался получить о нем всевозможные сведения во время пребывания в Киеве, Чернигове и в Украине. "Я собирал всякого рода предания, - вспоминал поэт, - входил во все подробности и вслушивался даже в песни народа, которые нередко объясняют разные места истории его".

Думы "Войнаровский", "Палей", "Наливайко" написаны Рылеевым на материалах украинской истории, имели большой общественный резонанс и пользовались успехом у русской и украинской общественности. 15 февраля 1825 г. Рылеев писал Пушкину: "Очень рад, что "Войнаровский" понравился тебе. В том же роде я начал "Наливайку" и составляю планы для Хмельницкого. Последнего хочу сделать в 6 песнях: иначе не все выскажешь".

Нельзя не вспомнить письма Н.А.Маркевича, связанного в молодые годы с декабристами. В сентябре 1825 г. он обратился к Рылееву с выражением признательности за его труд: "Могу ли я хладнокровно читать "Войнаровского" и "Наливайку"? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность... Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы

от души чувствуем цену трудов Ваших, которые Вас и предков наших прославляют... Вы много сделали, очень много! Вы возвышаете целый народ - горе тому, кто идет на унижение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы... Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы должны воздавать благодарность. "Исповедь Наливайки" врезана в сердцах наших и в моем также". В ответном письме Рылеев благодарил Маркевича за лестный отзыв и говорил о своей любви к Украине: "Я русский, но три года жил на Украине, мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых ее жителей... Я писал, что чувствовал и никогда не думал, чтобы слабые труды мои заслужили такое лестное внимание потомков Хмельницкого и Наливайко. Не один Вы, многие из соотечественников Ваших подобным образом отзывались ко мне. Это такая награда, которая всегда оставит меня в долгу перед Вашим отечеством".

Уже после восстания декабристов царское правительство вполне оценило значение сочинений Рыльева на украинские сюжеты. От цензора, пропустившего в "Полярной звезде" за 1825 г. публикацию "Исповеди Наливайки", "в которой усматриваются неуместные выражения о преступлениях и свободе", потребовали объяснений.

Тесные личные связи декабристов-литераторов с представителями передовых украинских кругов способствовали взаимообогащению общественной мысли двух народов. Среди так называемых "петербургских украинцев" особо близким к членам тайных обществ был поэт и переводчик Н.И.Гнедич. Из сохранившихся набросков видно, что Гнедич утверждал исторические закономерности борьбы украинцев за свое освобождение. На примере родной ему Украины Гнедич подчеркивал значение народной мысли, основанной на идеалах за свободу: "История Малороссии есть история сей мысли, всеобщей, народной... Отторгнутая от России Литвою, похищенная у нее Польшею, угнетенная, терзаемая фанатизмом католицизма и тиранством панов польских, Малороссия в продолжении нескольких веков тщетно вопила о помощи к единокровным братьям и к царям российским, еще слабым, еще страшившимся оскорбить заступлением ее могущество Польши... Наконец, возрастили в сердцах народа сию любовь к независимости, которая составляет резкую черту истории малороссийской".

Эпоху казачества декабристы изучали по разным источникам. Наиболее полный материал они, как и Пушкин, почерпнули из "Истории Малой России" Д.Н.Бантыша-Каменского (М., 1822). Широко пользовались также рукописями. Так, ходившая в списках в 20-х годах XIX в. "История Русов" была известна Рылееву. С ней ознакомил Рылеева товарищ по тайному обществу А.Ф.Бригген, живший с лета 1825 г. в с.Пануровка Стародубского уезда Черниговской губернии, в том самом районе, в котором была найдена "История Русов".

Углубленно занимаясь изучением украинской истории, Бригген высоко отзывался об этом сочинении и мечтал о "критическом издании" труда, в "кчем много неизвестно хорошего даже и самому Карамзину". Однако Бригген располагал и другим документом по истории Украины. В письме он сообщал Рылееву о находившейся в его распоряжении истории, "писанной современником Конисского Худорбою. Она неизвестна, ибо один токмо экземпляр оной существует в доме, в коем жил Худорба. Сия "История" ценится здесь наравне с "Историей" Конисского, ставят ей только порок, что она очень вольно и против нашего правительства писана. Получив оную, я велю сделать с нее два списка: один для Вас, а другой для себя". Последовавшие вскоре трагические события не позволили Бриггену осуществить его план.

В то же время, благодаря указанному письму, устанавливается несколько фактов, немаловажных для источниковедения истории Украины: во-первых, имеется новое свидетельство распространения списков "Истории Русов" ранее 1828 г. - даты нахождения "первого" ее экземпляра, как считал А.М.Лазаревский. Подтверждается мнение М.А.Максимовича о том, что "История Русов" в 1825 г. была уже известна. Во-вторых, нельзя не обратить внимания на новый, неизвестный ранее источник - так называемую "Историю" Худорбы.

Бригген, как следует из его письма, имел возможность сравнить этот документ с "Историей Русов". Видя их различия, он вместе с тем подчеркнул значимость обоих сочинений. Мнение Бриггена тем более авторитетно, что оно не является точкой зрения дилетанта. Декабрист проявлял вполне профессиональный интерес к истории, о чем свидетельствуют его труды. Бригген точно указал местонахождение списка неизвестной "Истории" - дом Худорбы. Предварительные разыскания позволили установить, что дворян-

ский род Худорбаев (Худорби) происходил из "польской шляхты" и являлся потомком Михаила Кондратьевича Худорбия, "знатного войскового товарища" *. Сведения об этом роде были занесены в VI часть родословной книги Черниговской губернии, а подробное описание его герба приводится В.К.Лукомским и В.Л.Модзалевским в Малороссийском гербовнике.

Факты, сообщенные Бриггеном, заслуживают пристального внимания. Хотя его письмо Рылееву впервые было опубликовано в 1812 г. В.И.Масловым в книге "Литературная деятельность К.Ф.Рылеева", сведения об "Истории" Худорбая в литературе не были учтены. Вопрос остается открытым: действительно ли существовало такое сочинение и не дошло до нас, или же оно хранится где-то как анонимное? Важно, что есть ориентиры для возможных поисков: известны время создания документа - вторая половина XVIII - начало XIX вв., его политическая направленность, указано имя автора, в доме которого в Стародубском уезде хранился один список.

Помимо Богдана Хмельницкого в кругах декабристов очень популярной была личность Павла Полуботка, погибшего в Петропавловской крепости в конце 1724 г. Его имя воспринималось как символ протеста против самодержавной власти. М.С.Грушевский писал, что "в интеллигентских домах Украины XVIII и первой половины XIX вв. был очень распространен портрет Полуботка с подписью "из речи, говоренной Полуботком имп.Петру". Дополним это свидетельство историка любопытными архивными данными. Они сообщают, что декабристы также дорожили портретом Полуботка. В марте 1821 г., получив в Москве "по особой доверенности" у гравера портрет гетмана, Ф.Глинка спешил послать его в Петербург члену тайного общества М.К.Грибовскому, призывая его "полюбоваться изображением и словами истинного человека".

Отметим, что в том же году портрет Полуботка был опубликован П.П.Бекетовым в I-м томе "Собрания портретов россиян".

Проблемам истории украинского казачества был посвящен оригинальный труд, вышедший из декабристской среды - "Историче-

---

* Кондрат Худорбай, как сообщает "Истори Русов", был корпусным начальником у Богдана Хмельницкого, во время гетманства его сына Юрия стал уманским полковником.

ские замечания о Малороссии от смерти гетмана Богдана Хмельницкого до Полтавского сражения". Он принадлежал перу М.К.Грибовского - члена Коренной управы Союза благоденствия, личности весьма противоречивой. Грибовский известен прежде всего как доносчик, раскрывший тайную организацию декабристов (1821) и как тайный информатор правительства в последующие годы. Вместе с тем, это был высокообразованный человек, "доктор обоих прав" Харьковского университета, автор книжки "О состоянии крестьян господских в России". Сочинение Грибовского по истории Украины было опубликовано в 1816 г. в "Украинском вестнике", издававшемся, как известно, при содействии профессоров и студентов Харьковского университета и имевшем в целом прогрессивную направленность. Сочинение Грибовского осталось совершенно незамеченным историками и не упоминается ни в украинской, ни в русской историографии.

Грибовский создавал свой труд в основном по рукописным источникам; по его словам, он имел в распоряжении три рукописи и "одно печатное известие о Малороссии". Как удалось установить путем текстологических сопоставлений, автор широко использовал работу В.Г.Рубана "Краткая летопись Малой России", списки летописи Самовидца, летопись Грабянки (возможно, ее публикацию Ф.Туманским в "Российском магазине"), а также список труда П.Симоновского "Краткое описание о казацком малороссийском народе". Вероятно знакомство автора и с другими рукописными документами.

Весьма выразительно сопоставление текста летописи Грабянки и сочинения Грибовского, свидетельствующее об очевидном сходстве (например, в части, касающейся гетманства Юрия Хмельницкого, гетманства Выговского и др.). Прямые текстуальные совпадения обнаруживаются в случаях, когда Грибовский непосредственно цитирует источники. Так, описание путешествия Брюховецкого в Москву и его женитьба на придворной девице ("с Царского верху") идентично соответственным материалам Симоновского и весьма близко к тексту летописи Самовидца. Описание судьбы Многогрешного также совпадает с текстом летописи Самовидца. Характерно следующее примечание Грибовского о Многогрешном: "Я не мог отыскать причины низвержения сего гетмана. Ибо в некоторых рукописях кратко только упоминается о его ссыл-

ке; в других же, хотя и подробно она описана, но не означено вины".

Отметим, что "История Русов" совершенно иначе трактует конец Многогрешного, ошибочно утверждая, что он умер от "ран своих" в 1672 г. и "с великими почестями военными и церковными в Батурине погребен". Грибовский в своем сочинении не дал никаких примечаний, свидетельствовавших о его осведомленности о других вариантах судьбы гетмана. Это является одним из косвенных доказательств того факта, что Грибовскому осталось неизвестно сочинение "великого историка Малороссии", как называл автора "Истории Русов" Пушкин. В пользу нашего предположения говорит и разработка сюжета о Юрии Хмельницком. Автор "Истории Русов" ярко описал его жизнь, как "играло место фортуны, самой коловратной", упомянув о пострижении Юрия в монахи в Лубенском монастыре (подчеркнуто нами. - Авт.), о дальнейшей его судьбе, заключении в Константинополе и смерти в греческом монастыре. Грибовский крайне скупко сообщает о пострижении Юрия, замечая, что хотя имеющиеся в его распоряжении источники "во многом между собою различны, но на счет пострижения его все согласны". Однако названия монастыря, в котором постригся Юр. и Хмельницкий, Грибовский, по его словам, "отыскать... не мог".

Если Грибовский, украинец по происхождению, имевший тесные связи со Слободской Украиной и Харьковским университетом, тщательно собирая рукописные источники по истории Украины, не знал еще в начале второго десятилетия XIX в. "Истории Русов", то не говорит ли это в пользу мнения, высказывавшегося в литературе еще со времени М.А.Максимовича - о создании этого труда лицом, жившим "чуть ли не в первой четверти XIX в."?

Сочинение Грибовского имеет ярко выраженную политическую направленность. Горячий патриот Украины, он тем не менее является убежденным сторонником ориентации ее на союз с Россией. Автор подчеркивает, что полвека "от смерти незабвенного нашего Хмельницкого до тех пор, как Великий Петр мощною рукою соединил два племени Русские", было очень тяжелым для Украины. "Слабая между сильными, должна была она прибегать к которому-либо соседу, чтоб отражать других; но безрассудство, недалекость и своскорыстие вождей часто ввергали ее в величайшие бедствия". Приведем любопытное примечание к работе Грибовского, сделанное издателем "Украинского вестника" Е.М.Филомафит-

ским. Он заметил со ссылкой на слова офицера, служившего в Субботове, что "там и поныне по уверению сего ж офицера находится портрет Богдана Хмельницкого. Как бы желательно было достать его и показать свету черты и вид сего незабвенного патриота и героя Малой России".

Грибовский находит резкие слова для осуждения политики украинских гетманов после Б.Хмельницкого: "Возводимые и свергаемые, они мстили врагам личным и глас любви к Отечеству был заглушаем воплями войны междоусобной". Образ правления Украины "не соответствовал более духу времени, - замечал автор, используя лексику века Просвещения и эпохи декабристов. - Политические отношения соседей требовали от нее неперемennого соединения с которым-либо из них. Но с кем она могла выгоднее соединиться, как не с народом одного с нею происхождения, языка и веры?"

Заканчивая свое историческое повествование, Грибовский осуждал измену Мазепы: "Россия всегда могла скоро вознаградить свои потери, и тогда чему надлежало быть с изменником? Не успело бы пройти несколько лет, как Россия заставила бы раскаяться казаков, если бы последовали гнусным намерениям предателя своего".

Грибовский приходил к выводу о неизбежности и правильности исторического выбора Украины, оставившей "гибельную мечту самостоятельной вольности".

Подобная точка зрения, как видим, разделялась в период четверти XIX в. передовыми кругами украинского и русского общества, что своеобразно сочеталось с искренним восхищением в этой среде "феноменом украинского казачества".

*Віталій Сарбей
(Київ)*

Сторінки історії українського козацтва в творчій спадщині Карла Маркса

Ще донедавна доречно й недоречно, а фактично "всує" радянські вчені фахівці з історії українського козацтва вдавались до Марксового визначення "Запорозька Січ - християнська козацька

республіка" як до найнадійнішої індульгенції на право наукової розробки цієї проблематики. А нині не лише можна, а й престижніше обходитися без посилань на Марксові висловлювання.

Однак комплекс Марксових праць, прямо чи опосередковано пов'язаних з історією українського козацтва, становить безперечний науковий і громадський інтерес. За формою всі вони не є закінченими і підготовленими автором до друку, хоч деякі з них опубліковано в різних країнах мовами оригіналу чи в перекладах.

Йдеться про п'ять рукописів, створених Марксом у 50-80-ті роки XIX ст., тобто у найрезультативніший період його творчого життя, внаслідок опрацювання ним фахових праць польських, англійських, німецьких, французьких і російських істориків. Отож звернімося до цих маловідомих або й зовсім невідомих (як читацькому загалу, так і фахівцям-історикам) Марксових творів, сторінки яких містять глибокі екскурси у козацьке історичне минуле України, про яке наш великий поет сказав: "Було колись на Україні - ревіли гармати..." Уважно розглянемо Марксові узагальнення фактів нашої історії.

Розпочнемо цей історіографічний огляд з Марксового конспекту "Історії Польщі" видатного польського вченого і суспільно-політичного діяча Й.Лелевеля. Конспект вперше опублікувала польська дослідниця Н.Ассородобрай у четвертому за 1959 р. номері варшавського журналу "Archiwum Historii, Filozofii i Myśli Społecznej". Найбільше нотаток Маркса, пов'язаних з історією України загалом та історією українського козацтва зокрема, знаходимо у записках щодо четвертого розділу праці Лелевеля, який має назву "Занепад Польщі /1587-1795/". Торкаючись, наприклад, періоду 1615-1619 рр., К.Маркс характеризує його як період воєнних заворушень і релігійної смуги, а серед визначних історичних подій, відзначає угоду польського короля Сигізмунда з австрійськими Габсбургами, згідно з якою в розпорядження останніх для участі в Тридцятирічній війні було надіслано полк українських низових козаків (1). В Марксовій творчій спадщині це перша згадка про українське козацтво.

Далі К.Маркс пише про повстання козаків, відзначаючи, що внаслідок їх поразки, 1638 р. козаки були навернені у кріпацтво і посилювся наступ єзуїтів. "Звідси ненависть цих дис-уніатів проти католицької шляхти. Селянська війна. Шляхта консолідується на засадах рівноправності. Війна з козаками, очоленими Богданом

Хмельницьким, тривас і за Яна Казимира 1648-1688 рр. (який підкорився долі 1688 р.) Відокремлені рутенські та литовські селяни приєдналися до козаків. 1651 р. Богдан розбитий. 1652 р. Знову перемагає, частина козаків переправилась через Дніпро, заснували Ахтирку, Харків та ін. Богдан підкорився московітам" (2).

Цією невеликою за обсягом характеристикою одного з найяскравіших періодів в історії українського народу - періоду Визвольної війни 1648-1654 рр. - К.Маркс охопив найголовніше із змісту кількох підрозділів праці Лелевеля, а саме: "Владислав IV. Пригнічення козаків", "Шляхта втрачає свою могутність і рівність", "Хмельницький", "Ян Казимір. Грізні часи козацької війни", "Козацтво відокремлюється" (3). Щодо фактичного матеріалу, то К.Маркс простує змістом праці Лелевеля. Це можна простежити і за термінологією (дис-уніати, рутенці, московіти), і за фактичними нестачностями, які К.Маркс запозичив у Лелевеля (наприклад, твердження, що Богдан Хмельницький був польським шляхтичем). Та все це робить Марксів конспект історіографічною пам'яткою етапу розвитку історичних знань про Україну. Важливе наукове значення має визначення К.Марксом подій епохи Богдана Хмельницького як селянської війни. До такого узагальнення Лелевель не спромігся піднятися, як не зміг він побачити й того, що до українського козацького війська приєднувались не лише різночинці та дрібна шляхта, а, насамперед, селяни.

Далі К.Маркс звернув увагу на складне переплетення соціального і національно-релігійного гніту, за умов якого жив український народ під владою шляхетської Польщі, зауваживши, що у XVII ст. вона нагадувала Іспанію за ворожим ставленням до дисидентів, тобто осіб, які не належали до єдино визнаної державою релігії - католицизму (4). Отже, не випадково К.Маркс зафіксував у своєму конспекті, як відзначалось вище, факт наступу єзуїтів, підтриманий католицькою шляхтою, як один з приводів спалаху Визвольної війни українського народу 1648-1654 років.

Про війну з Швецією, що розпочалась слідом за Переяславською Радою, у Марксовому конспекті читаємо таке: "Війна з Московією і Швецією. 1654 р., московіти з козаками взяли Смоленськ, литовське місто Вільно" (5). Далі К.Маркс фіксує факт укладення миру між Польщею і Швецією 1660 р., підкреслюючи, що війна Польщі проти росіян і українських козаків триває. Нарешті 1667 р. укладається мир в Андрусові, і це також занотує К.Маркс, до-

кладно перераховуючи територіальні придбання Росії: Смоленськ, Сіверськ, Чернігів, Україну вздовж Дніпра, Київ, який за умовами миру передавався лише на два роки, але зрештою так і залишився за Росією.

Як відомо, К.Маркса особливо цікавили територіальні зміни політичної карти, бо це часто давало йому змогу побачити в далекому минулому коріння сучасних міждержавних чи міжнаціональних конфліктів. Саме в цьому плані він опрацював працю Лелевеля, зокрема проаналізувавши і синтезувавши відповідний матеріал про визвольну боротьбу, яку впродовж віків вів український народ і його козацькі збройні сили проти загарбницької і колонізаторської політики магнатсько-шляхетської Польщі, султанської Туреччини, ханського Криму і царської Росії.

Історії зовнішньої політики Російської імперії у XVIII ст. К.Маркс присвятив спеціальну працю, яка створювалася майже одночасно з опрацюванням ним "Історії Польщі" Лелевеля. Масмо на увазі вступ до незавершеної автором праці "Викриття дипломатичної історії XVIII ст.", вперше надрукований 1856-1857 рр. у кількох номерах лондонської газети "Free Press", а після смерті К.Маркса виданий його донькою Елеонорою Маркс-Евелінг окремою книжкою 1899 р. і, нарешті, у перекладі російською мовою опублікований 1989 р. журналом "Вопросы истории". У цій праці дипломатична історія розкривається переважно на прикладі англо-російських взаємовідносин. Отже, не дивно, що крім загальної згадки автора про "республіку козаків" жодного матеріалу з історії українського козацтва ми тут не знаходимо.

Однак згадка ця досить багатозначна, бо, по-перше, відзначає чи не найголовніший факт існування української державності та ще й у демократично-республіканській формі, а, по-друге, вказує й на антиреспубліканську спрямованість завойовницької зовнішньої політики Московського царства і його наступниці - Російської імперії. Нижче наводимо цю думку Маркса повністю: "Варто ще відзначити ті витончені зусилля, які Московія, так само, як і сучасна Росія, постійно застосовувала для розправи з республіками. Розпочалося з Новгороду та його колоній, згодом настала черга козацької республіки". Заслугує на увагу й примітка публікаторів Марксового рукопису. Ось вона: "Йдеться про своєрідну республіку українського козацтва (Запорозька Січ), яка виникла в середині XVI ст., була позбавлена незалежності Петром

І 1709 р. і остаточно знищена Катериною II 1775 р." (6). Вперше наші російські колеги заговорили словами великого Шевченка, які не полюбляли згадувати раніше:

"Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину" (7).

Розгорнуту характеристику цієї Козацької держави К.Маркс дав пізніше - 1882-1883 рр., тобто наприкінці життя, - у своїх величезних за обсягом "Хронологічних виписках". Тут у Марксовому запису про козаків, "які існували на берегах Дніпра нижче Києва" занотовано: "Багато з них, хто не хотів підкоритися ні монголам, ні литовцям, оселилися на захищених болотами і очеретом дніпровських островах, так утворилася християнська козацька республіка: вони почали будувати селища і міста на південних берегах, які стали пустельними після монгольських спустошень... За цим прикладом завжди озброєної міліції утворилися пізніше козаки ординські, азовські, ногайські та інші, крім перших українських" (8).

Справді, запорозьке козацьке військо, обстоюючи свободу і незалежність українського народу від його гнобителів, разом з тим захищало батьківську і дідівську віру предків - православну релігію. Релігійне забарвлення особливо яскраво проявлялося у війнах, які вело запорозьке козацтво проти турецько-татарських агресорів і польсько-шляхетських загарбників. І напевно саме цю сторону соціальної і національно-визвольної боротьби українського народу враховував К.Маркс, коли визначав Запорозьку Січ як "християнську козацьку республіку".

Нарешті звернімося до складених у кінці 70-х - на початку 80-х років XIX ст. ґрунтовних конспектів двох розвідок, М.І.Костомарова "Бунт Стеньки Разіна" і "Гетьманство Виговського". Перекладений російською мовою, Марксів конспект першої названої тут костомаровської праці побачив світ 1926 р. на сторінках журналу "Молодая гвардия" і після того не передруковувався. Аналогічний за формою опрацювання Марксів конспект другої костомаровської праці взагалі досі не опублікований, хоч і не в такому вже далекому минулому робилася спроба надрукувати його російський переклад в одному з чергових томів серійного багатотомного збірника "Архив Маркса и Энгельса". 1968 р. Марксів конспект праці М.І.Костомарова

рова "Гетьманство Виговського" був підготовлений до друку з відповідною вступною статтею членом-кореспондентом АН УРСР Ю.С.Шаблювським, науковим співробітником Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, К.В.Соловйовою і автором цих рядків. Проте дирекція названого Інституту визнала публікацію конспекту несвоечасною, а згодом взагалі зняла з порядку денного питання про його публікацію, то посилаючись на нестабільність політичної обстановки у Польській Народній Республіці, то висловлюючи сумніви щодо обрання Костомаровим центральним героєм його розвідки постаті Виговського, бо той, мовляв, обстоював відокремлення України від Росії, а радянські люди виховуються на єдиній офіційній історичній концепції добровільного возз'єднання України з Росією і віковичної безхмарної дружби двох братніх народів: великого російського і українського. Навіть і в роки перебування дирекція названого науково-дослідного закладу так і не спромоглася опублікувати Марксову працю з історії України.

"Бунт Стеньки Разіна"- це розвідка Костомарова з історії Росії. Історії України автор торкається лише побічно. Але знаменно, що відповідні місця К.Маркс не обійшов своєю увагою, солідаризувавшись з багатьма положеннями Костомарова, про що свідчить майже буквально їх занотування у конспекті. Такою, зокрема, є нотатка К.Маркса: "Русь тоді була розділена на дві держави: Москву і Литву. В обох половинах з'явилося козацтво. Тоді, як у південній Русі заклалося славне Запорозжя, і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувся такий самий вплив народу з півночі на Дон" (9).

Звернув увагу К.Маркс і на ті положення автора, в яких підкреслювались соціальне розшарування козацтва. Висновки Костомарова майже дослівно (з вставкою лише своїх пояснень деяких термінів) К.Маркс переніс до конспекту. Ось дуже показове місце з монографії "Бунт Стеньки Разіна" у викладі К.Маркса: *"В Малоросії після Богдана Хмельницького виникло дві партії: одна значних (нотаблів, поважних людей), або кармазинників (від слова карман або кармазин - der Karmaizin), інша простих або голоти (від слова голоть - glatteis). Перші хотіли аристократичного порядку, зараховували себе до аристократії, другі були за повну рівність, а також за спільність майна і надавали підтримки спритним чистолубцям. В той час Україною правив гетьман Брюховецький, який був зобов'язаний своїм саном цій "ілюзії" народу.*

Такий же розподіл був тоді і на Дону. Там були домовиті, старі, прямі, справжні козаки, з одного боку, з другого боку, - "голутвині люди", як їх називають акти, або голитьба /по великоруському "гольтьба" - означає бідні люди, бідний народ, від слова голий, бідний, злидар, голяк/" (10).

Зовсім невідомим переважній більшості істориків, навіть тих, які спеціально займаються дослідженням відповідного періоду історії українського народу, залишається Марксів конспект праці Костомарова "Гетьманство Виговського". Цей конспект поховано у фондах Центрального партійного архіву колишнього Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Як і в попередньому конспекті К.Маркс, з ряду питань солідаризувався з автором, в ряді спостережень і узагальнень пішов далі.

Конспектуючи "Гетьманство Виговського", К.Маркс звертався й до інших уже відомих йому праць, у яких зачіпалися сюжети з історії запорозького козацтва. Крім праць Й.Лелевеля та О.І.Герцена, К.Маркс напевно був знайомий й із західноєвропейською літературою про українське козацтво (про нього писали німецькі, французькі, англійські та ін. автори XVI-XIX ст.). Фактичний матеріал їх праць очевидно і правив К.Марксові за основу для вступної частини конспекту, в якій вказано, що козаки в Україні з'явилися у середині XV ст., а вже наступного століття вони утворили військовий заслон для Європи від татар і турків, згадано козацькі бунти проти польсько-шляхетської держави, окремо відзначено переможний "загальний заколот України" під керівництвом Хмельницького, внаслідок чого 1654 р. підписано угоду з росіянами про визнання українськими козаками суверенітету Росії, хоча насправді Україна "лише зовні об'єднана з Росією".

К.Маркс високо відніс першорядну роль козацтва у Визвольній війні 1648-1654 рр., переконливим свідченням чого є хоч би такий запис конспекту: "Польща розбита завдяки піднесенню усїєї України, в той час усї її жителі були рівними козаками".

А ось Марксова характеристика розстановки політичних сил в Україні після смерті Богдана Хмельницького: "...дві політичні партії - польська і російська, кожна з яких настроєна як проти поляків, так і проти росіян. До першої належала більша частина старшин, значних і особи з освітою (також багато з шляхти, хто бився проти поляків, аби лише зберегти маєтки в Україні і грецьку

віру), до другої - маса (41-47). Перша партія 1657 р. вважала себе ошуканою росіянами, вони були проти польського суверенітету, але зовсім не проти польської суспільної організації, - хотіли федерації з поляками".

Далі К.Маркс до цієї ж "партії" зараховує вище духовенство і багатих міських ремісників, обгрутовуючи, що саме спонукало ту або іншу верству тягнутися до Польщі. А закінчується весь цей аналіз таким дотепним узагальненням: "Українці, страхаючись Польщі, бігли під польський захист".

"Федеративній" партії протистояла народна маса, якій неприйнятною була ідея з'єднання України з Польщею, бо, мовляв, тоді, "значні будуть діяти так само, як і польська шляхта, а козаки і все поспільство потраплять у поневолення до нового панства, московські ж самодержавці, напроти, захищають слабих від сильних. Але і в цій, другій, партії, яку складала народна маса, не було щирості у ставленні до свого союзника, чи покровителя - російського царя, його війська, чиновництва". "Малоросійський народ ненавидів москалів (московитів), незважаючи на спільну релігію і походження". Тут же занотовано Марксом і Костомаровське пояснення такого ставлення: "Відмінність у звичаях, характерові, поняттях і засобах життя, багатовікова вітчуженість і, що найголовніше, дикі, свавільні вчинки царських ратних людей драгували народ. І вже тоді пройшла чутка, що Москва хоче своєю потолочню, своїми людьми запрудити Україну і насильницьки запроваджувати серед малоросів свої московитські порядки". Як бачимо, порівняно з Костомаровським текстом у Марксовому конспекті посилено негативні характеристики військ російського царя, що прийшли в Україну. К.Маркс не лише таврує їх як "потолоч", а й прямо далі називає їх "окупаційними військами за російським правом".

Докладно описане Костомаровим обрання Виговського на гетьманство, К.Маркс узагальнив коротким дошкульним висловлюванням: "Виговський відмінно грає комедію відмови, зворушенності, смиренності нарешті він здається масі". Полтавський полковник Мартин Пушкар, противник Виговського з праці Костомарова, постав перед К.Марксом ватажком народних мас. Маркс відзначив, що під прапори полтавського полковника зійшлися "бездомні і безземельні робітники з винокурень і пивоварень, пастухи і наймити, всякий, хто не мав власного кутка і жив за кусень хліба у багатих,

взагалі, все що мало назву голота (тобто голь, бідняк, голий, голяк, біднота)".

Цікаво простежити, як К.Маркс посилює соціальні характеристики Костомарова і узагальнює джерельний матеріал про повстання під проводом Пушкаря, який цитує автор "Гетьманства Виговського". Так, К.Маркс пише про повстанців, що вони йшли без коней, без зброї, часто без взуття, в лахміттях, з рогатинами, дубинами, косами, і, "як каже літописець, з серцем, готовим до вбивства і грабунку". Дуже характерне для ідеолога класової боротьби те, що вжите Костомаровим слово "невдоволення", К.Маркс замінив на "ненависть", коли писав про ставлення повстанців до "значних".

К.Маркс звертає увагу на соціальну неоднорідність українського козацтва і занотовує, що козацький стан в Україні був розколотий на багатьох козаків, ("значних") і так звану козацьку чернь, голоту. До останньої належали і так звані посполиті, які "займалися мирним міським і сільським господарством", не мали жодних соціально-політичних прав і мали відбувати повинності на користь козацьких чиновників. Все це нотує К.Маркс, відзначаючи, що й Богдан Хмельницький проводив політику захисту соціальних інтересів козацької старшини і утискував козацьку чернь і посполитих, що викликало заворушення мас.

К.Маркс показує, як загострював соціальні антагонізми розвиток козацько-старшинської ієрархії: "Серед значніших були ті, хто не належав до шляхти, але вони хотіли урівняти себе з нею, і вплив шляхтичів зростав з посиленням гетьманської влади. Хоча ця влада в останні роки Хмельницького залежала від ради, але він часто діяв незалежно від неї, самовільно призначав чиновників, а чим більше гетьманська влада відчужувалась від народних зборів або ради, тим деспотичнішою ставала влада полковників і сотників та їх вплив на загальні справи, чиновники почали управляти радою, остання часто складалась лише з них і значних".

Далі К.Маркс відзначає, що саме вороже ставлення народних мас зірвало здійснення Гадяцької угоди. "Гадяцький трактат, прийнятий у Варшаві, зміцнив би шляхетські порядки в Україні, які ненавиділа чернь. Тим самим усій витівці кінець. Усі виступають проти Виговського, і московити, що стояли на східному кордоні перед цим дуже побиті Виговським з його кримськими татарами, які саме збирались повернутися у свою країну (російські воеводи у

Києві та інших містах, щоправда, встояли, Шереметев у Києві імпонує своїм варварством), тепер у триумфальному поході".

Але поразку Виговського К.Маркс не сприймає з позиції переможців - "московитів" (за Марксовою термінологією), його цікавить, що дала ця "громадянська війна (саме це поняття вживає тут К.Маркс замість менш виразного костомаровського: "міжусобні смути)". Сам він цю громадянську війну оцінює однозначно негативно, бо вона "розладнала Україну фізично і морально". Свій висновок К.Маркс зміцнює аргументацією тодішніх сучасників: *Виговський*: "Сила козаків послабла у вирії громадянської війни" (*Костомаров*: "В бурях міжусобних"); *польський сучасник*: "Вавілонське стовпотворіння, містечко воює проти містечка, син грабує батька, батько - сина. Мета їх - не бути ні під владою польського короля, ні під владою царя, деякі думають досягнути цього, сварячи сусідів і страхаючи короля царем, а царя - королем. Найбільш розсудливі люди молять бога, щоб хто-небудь, чи король, чи цар, яко мога швидше забрав їх у сильні руки, не дозволив божевільній черні свавільничати".

1. Notaty Karoły Marxa z "Histoire de Pologne" Joachima Łekwela. Podała do druku Nina Assorodobra // Archiwum Historii, Filozofii i myśli społecznej. - 1959. - № 4. - S.259.
2. Ibid.
3. *Łekwel J.* Histoire de Pologne. - Paris; Lill, 1844. - Т.1. - S.168-172.
4. Archiwum Historii, Filozofii i myśli społecznej, 1959. - № 4. - S.260.
5. Ibid. - S.259.
6. *Маркс К.* Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопросы истории. - 1989. - № 4. - С.18.
7. *Шевченко Т.Г.* Кобзар. - К., 1971. - С.183.
8. *Маркс К.* Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. - М., 1946. - Т.8. - С.154.
9. *Маркс К.* Бунт Стеньки Разина // Молодая гвардия. - 1926. - № 1. - С.112.
10. Там же. - С.119.

*Олег Дячок
(Дніпропетровськ)*

Українське козацтво на сторінках "Хроніки Європейської Сарматії" О.Гваньїні

Латиномовний "Опис Європейської Сарматії" офіцера польської армії італійця Олександра Гваньїні побачив світ у Кракові 1578 р. До кінця XVI ст. він витримав кілька видань, був перекладений німецькою, італійською, чеською мовами. Таку популярність, певно, можна пояснити увагою автора до історії Східної Європи. Читач з інтересом сприймав зображення "тиранії і жорстокостей" Івана Грозного. А переклад, виданий у Празі 1590 р., взагалі став першою працею з історії Московії чеською мовою, власне чеське дослідження з'явилося значно пізніше (1).

Минуле України у першому виданні розглядається лише у зв'язку з історією Польщі та Литви. Ми не знайдемо тут і окремого географічного опису українських земель. Він подається в польській та литовській частинах. Не звертає уваги Гваньїні і на запорозьких козаків.

1611 р. у Кракові, в типографії Миколая Льоба, було надруковано польський переклад твору Гваньїні, здійснений поетом Марціном Пашковським. Нове видання отримало назву "Хроніка Європейської Сарматії". За структурою і обсягом матеріалу воно відрізняється від попередніх. Деякі дослідники вважають, що доповнення були зроблені перекладачем. "Хроніка" 1611 р. розділена на десять книг. Третя, що називається "Хроніка землі Руської", має три частини. В першій наведено історію Київської Русі та Галицько-Волинського князівства до підкорення його Литвою, а також генеалогію князів. В основу її покладено праці різних авторів, насамперед М.Кромера. В другій частині третьої книги подано географічний опис земель і міст України, відомості з геральдики, які у першому виданні містилися в описі Польщі та Литви. Ця частина значною мірою оригінальна. В третій частині більш як чотири п'ятих обсягу займає сповідання "Про козаків низових, яких звичайно називаємо запорозькими". Крім того, в перших двох книгах вміщено великі оповідання, головними героями яких виступали козаки.

Українському читачеві були відомі видання як латинською, так і польською мовами. Але останнє набуло більшої популярності, що можна пояснити, з одного боку, кращим знанням польської мови, з іншого, - змістом. "Хроніка" 1611 р. використовувалася багатьма українськими авторами XVII-XVIII ст. Саме у виданні 1611 р. з'являється низка свідчень (переважно компілятивних) про навали татар і турків в Україну, багато з яких вдалося відбити за участю козацьких загонів.

Повідомлення про "литовських козаків" під 1299, 1307 рр., а також про Семена-козака, гетьмана на службі у князя Вітольда (90-ті роки XIV ст.) (2), є екстраполяцією терміна. Згадує О.Гваньїні "литовських козаків" і в зв'язку з подіями останньої третини XVI ст. На думку М.П.Ковальського, йдеться лише про наймані загоны, які не мають нічого спільного з козацтвом як особливою соціальною верствою втікачів від феодального гноблення (3). В "Хроніці" ми зустрічаємо повідомлення, що такі загоны були: 1566-1569 рр. на службі у Романа Сангушковича (Сангушко Кошийгський Роман) загін чисельністю 150 чоловік очолював Біруля, згадуються також Мінко та Іскорка, 1579 р. на службі у князя Костянтина Острозького. Крім того, зазначається, що 1509 р. 200 козаків на чолі з Дашковцем перейшли від М.Глинського до К.І.Острозького (4). Трапляються також повідомлення про дії козацьких загонів на боці Речі Посполитої проти Московської держави.

О.Гваньїні особисто знав Бірулю, який, за словами автора, був "козаком низовим". Цілком ймовірно, що останній дійсно був запорозьким козаком, а потім вступив на службу до феодала. Хроніст пише, що 15 січня 1569 р. після сутички з московським загоном, Біруля з козаками, "взявши немало здобичі, прибули з полоненими у Вітебськ і там, з нами проживаючи, часто ті вилазки проти московських людей здійснювали" (5). Відзначимо, що Біруля згадується в Олександрівському літопису, фрагменти з якого наводить М.М.Карамзін у "Історії держави Російської". Зокрема, в ньому говориться, що 12 червня 1565 р. боярин П.В.Морозов писав із Смоленська, "що приходили литовські люди із Вітебська та із Сурожики в Щючеську волость, Бірюлка та Суходольской, а з ними 1500 чоловік, і тих наші побили 8 червня..." Тобто маємо підтвердження, що Біруля дійсно в другій половині 60-х років XVI ст. перебував у Вітебську і брав участь в сутичках з московськими військами. Мабуть розповіді цієї людини і були покладені в основу

оповідання про запорозьких козаків, що містить відомості, відсутні в інших творах іноземців, попередників та сучасників автора. Принагідно відзначимо, що Гваньїні в цей час служив у Вітебську. 18 років він був комендантом місцевої фортеці.

У першій книзі, що називається "Коротким зібранням Польської хроніки", на фоні лаконічних повідомлень виділяється велике, на десяти сторінках, оповідання про дії загону козаків на чолі зі Сверчевським у Валахії проти турків. Воно не оригінальне. Сам Гваньїні відзначив, що взяв його з інших хронік і долучив до своєї, "щоб порядок Королів Панів наших так, як і інших поточних справ Речі Посполитої, йшов своїм чином" (6). Безумовно, в основу розповіді покладено твір польського історика Л.Горецького "Опис війни волоського воєводи Івоні". Виданий латиною у Франкфурті-на-Майні 1578 р., він став широко відомим у Європі. 1584 р., як додаток до "Опису Європейської Сарматії" О.Гваньїні, праця Горецького надрукована у збірнику "Regum polonicarum tomi tres". Вона також перекладалася німецькою мовою, знайшла відображення на сторінках французьких та англійських історичних творів. Самі ж події "волоської війни" 1574 р. набули великого резонансу в Європі (7). Таким чином, лишити їх поза увагою при підготовці видання 1611 р. було просто неможливо. Включається оповідання в текст посиланням на те, що відбувалися ці події у часи правління Генріха Валуа. Переклад твору з латини на польську мову здійснив, очевидно, Марцін Пашковський.

Із повідомлень про запорозьких козаків, вміщених у другій книзі, що називається "Хроніка Великого Князівства Литовського", привертають увагу три. Перше із них належить до кінця XV ст., коли польський король Казимир направив проти татар, що напали на українські землі, свого сина Яна Ольбрахта, до якого приєдналися подоляни і русини. Відбулося це 1489 р. Коли Ольбрахт побачив, що татари відходять, то перетнув їм шлях, маючи при собі козаків, що знали ті місця (8). Тобто, козацтво уже існувало.

Ще одна згадка про запорожців вміщена під 1516 р., коли кілька сотень чоловік на чолі з Предславом Лянцкоронським здійснили похід під Білгород, "зайняли турецьку і татарську худобу [dobytek] і повернулися додому. А коли турки і татари наздогнали їх поблизу Овидового озера, дали їм бій, перемогли їх наші і з прибутком повернулися. А лише в цей час козаки у нас з'явилися" (9). Це

твердження суперечить свідоцтву про події 1489 р., наведені О.Гваньїні раніше, що стало наслідком некрітичного ставлення до джерел. Обидва оповідання були скомпільовані у М.Бельського без посилання на нього (10).

Під 1533 р. наводиться надзвичайно цікаве і важливе свідчення. "Сейм був у Петрові, на якому Остафій, черкаський староста, між іншими сеймовими справами, де його запитували, як би то попередити, щоб у нас татари шкоду не робили, радив, щоб на Дніпрі постійно знаходилися дві тисячі чоловік, які б на чайках переправили від нас до турків захищали, і до того кілька сотень кінноти. Знаючи, говорив, що на Дніпрі є багато неабияких островів, щоб на них можна було закласти міста і замки. Сподобалась та порада всім, але легше нічого не стало. Інші радили і рицарську школу там же в Україні закласти..." (11). Із цього видно, що Остафій Дашкович пропонував узаконити уже існуюче козацтво, на кілька десятиліть раніше виказавши думку, яку польський уряд впровадив у життя лише з введенням реєстру. Гваньїні жалкує, що все залишилося лише на рівні розмов.

Оповідання "Про козаків низових, яких звичайно називаємо запорозькими" (12) розпадається на кілька фрагментів різного походження. Перший з них, де йдеться про виникнення козацтва 1516 р. і який слово в слово повторює повідомлення, вміщене в другій книзі, є некрітично сприйнятою компіляцією з "Хроніки всього світу" М.Бельського.

Значно цікавіший опис О.Гваньїні Запорожжя і висунуті ним проекти ефективнішого захисту від татарських наскоків, головна роль у яких відводилася козацтву. Вони по суті є розвитком ідей Остафія Дашковича. Сам хроніст на Запорожжі ніколи не був. Він використав переважно розповіді "низового козака".

О.Гваньїні пише, що козаки живуть на р.Низі, яка впадає в Дніпро. Очевидно, із розповідей він не зовсім вірно зрозумів, що називають Низом. Повідомляється, що запорожці ловлять рибу і сушать її без солі на сонці, живуть тут літом, а взимку йдуть в ближні міста: Київ, Черкаси, Канів, Брацлав, Білу Церкву та ін. Човни свої ховають і залишають кілька сотень чоловік для охорони. Є у них і гармати, які вони захопили під час нападів на турецькі фортеці і на татар. Гваньїні відзначає, що раніше козаків не було так багато, а зараз (тобто у кінці XVI - на початку XVII ст.) їх налічується кілька десятків тисяч. Автор не ставить собі за мету

з'ясування причин цього. Для нього важливо, що козаки завдають великої шкоди татарам. Останні свідчать, що нападають на землі Корони через козаків, але вірити їх хитрості, зазначає автор, ніяк не можна. Далі він називає острови, де проживає найбільше козаків: Любові, Хортиця і Томаківка. О.Гваньїні згадує й менші острови, "на яких, якби були замки і укріплені міста, то не осмілювалися б татари до нас так часто приходити, - й іронічно додає, - але ми більш віддаєм перевагу біля Самбора від них оборонятися". Остання фраза, певно, запозичена у І.Бельського.

Водою козакам завдати шкоди неможливо, продовжує хроніст, оскільки жодна морська галера чи бот не пройде через дніпровські пороги. Козаки ж проходять через них на чайках, опускаючись і піднімаючись по мотузці. Гваньїні зазначає, що і раніше у такий спосіб долали пороги руські під час походів на Константинополь, посилаючись при цьому на грецького історика Зонару. Він вважає, що якби не пороги і козаки, то турки давно б заповнили Придніпров'я.

Називаючи острови на менших річках, автор вказує, що і тут варто було б звести замки, що були б надійною перепоною татарам на Чорному шляху, яким здійснювалися наскоки на українські землі. Якби подібне становище було у німців чи венеців, стверджує Гваньїні, то вони не були б такими безпечними, як поляки. Він пропонує козакам видавати платню, а в державі ввести податок, кошти від якого вкласти у будівництво фортець. Деревя і каменю для цього, каже, на островах достатньо.

Далі вміщено значний за обсягом фрагмент про те, як 1577 р. Іван Підкова став волоським господарем, а в наступному році на вимогу турецького султана був страчений у Львові польською владою. Цей фрагмент, як і розповідь про дії козаків на чолі зі Сверчевським у Валахії 1574 р., наведена у першій книзі, є компіляцією з інших творів.

О.Гваньїні високо оцінював бойові якості запорожців, розуміючи їх роль і значення в обороні південних рубежів Речі Посполитої. "Добре, що вони є", - пише хроніст в одному місці. А в другому: "Без сумніву, з них добра послуга і безпечніше тим краям з ними". Закінчується ж розповідь про запорозьких козаків такими словами: "Був то завжди і зараз є багатопомічний народ козацький проти всіх неприятелів коронним (людям) литовським і руським, зокрема проти турків і татар, які, з азійських сторін часто в Ук-

раїну нападаючи, великі збитки... до того завдавали... Але зараз ці бойові юнаки тим поганським бусурманам не мало шию милять, за що хвала Господу Богу".

У восьмій книзі козаки згадуються лише один раз. Зазначивши, що 1569 р. польський посол А.Тарановський прибув до Перекопа, Гваньїні звернув увагу на фауну "тих полів", де водилася велика сила різноманітних звірів: сарн, оленів, диких коней, вепрів. Неподалік, на річці, жили бобри. Автор говорить, що "там наші козаки звикли ходити стріляти звіра". При цьому виділяється, що проти двохсот запорожців, озброєних рушницями, збираються кілька тисяч татар, а до того нічого їм заповідати не можуть. І, нарешті, згадується "славної пам'яті Дмитро Вишневецький", який там перебував. Очевидно, маються на увазі його походи проти кримських татар (13).

Як бачимо, О.Гваньїні у "Хроніці Європейської Сарматії" 1611 р., на відміну від першого видання 1578 р., звернув певну увагу на запорозьке козацтво, що, ймовірно, пояснюється мужньою боротьбою козаків проти турецько-татарської агресії. Автор, професійний військовий, відкрито симпатизує їм. Він навіть пропонує залучити запорожців на державну службу, щоб звести надійну перепону нападам південних сусідів. Фрагменти, в яких подається історія козацтва, написані на підставі творів інших авторів, насамперед М.Бельського та Л.Горецького. Побут на сторінках книги відтворено за розповідями самих козаків чи очевидців.

Залишається незрозумілим, чому у виданні 1611 р. зовсім не згадуються козацько-селянські виступи 90-х років XVI ст., очолювані К.Косинським та С.Наливайком. Взагалі, аспект народного невдоволення майже не відтворений у "Хроніці". Ми маємо лише поодинокі згадки про повстання Мухи 1491 р. з різким його осудом та агітацію Михайла Глинського 1506 р. серед українських і білоруських феодалів проти Польщі з метою "відновлення київського монарха", виступ якого закінчився невдало (14).

Твір О.Гваньїні був широко відомий в Україні і користувався великим авторитетом у авторів XVII-XVIII ст. Вони використовували в своїх працях різні фрагменти його праці. Так, на основі повідомлень М.Бельського і О.Гваньїні складено розділ "Про початок козаків" Густинського літопису. Зокрема із "Хроніки Європейської Сарматії" використано звістку про похід Предслава Лянцкоронського під Білгород 1516 р. і початок з цього часу історії

козацтва. Із згадуваного вже оповідання, присвяченого історії і побуту низовців, автор літопису запозичив такі слова: "Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А взимку розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сот zostавляють на кошу стерегти стрільби і човнів" (15).

Іоанікій Галятовський у "Скарбниці" (1676), яку присвятив гетьманові Іванові Самойловичові, теж наводить розповідь Гваньїні про похід 1516 р. Крім того, він використав повідомлення хроніста про існування донських козаків, з якими запорожці спільно здійснювали походи проти татар і турків, а також про спосіб проходження дніпровських порогів (16). Короткий виклад подій, пов'язаних з ім'ям Івана Підкови, в "Обширному синопсисі Рускому" також написаний П.Кохановським, ймовірно, на основі "Хроніки Європейської Сарматії" (17).

Вказуючи на зростання лав козаків за Сигізмунда III, Самійло Величко посилається на праці Кромера та Гваньїні (18). В останньому випадку маються на увазі вже згадані події 1516 р. Частина дослідників схильна вважати, що оповідання "Про Івоню, господаря Волоського" та "Повісті про Підкову, господаря Волоського" потрапили у твір Леонтія Боболінського саме з праці Гваньїні (19). І звичайно, всі повідомлення про запорозьких козаків знайшли відображення в творі С.В.Лукомського "Собрание историческое из книг древняго писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей" (20).

Наприкінці XVII - на початку XVIII ст. було зроблено повний переклад "Хроніки" 1611 р. українською мовою, який нині зберігається в бібліотеці Харківського університету (21).

Із сказаного видно, що "Хроніка Європейської Сарматії" Олександра Гваньїні, видана в 1611 р., містить цікаві повідомлення про життя і побут українського козацтва. Разом з тим, це пам'ятка польської історичної думки пізнього середньовіччя, що лишила помітний слід в українській літературі XVII-XVIII ст., а, отже, потребує подальшого її дослідження як важливого історичного джерела.

1. *Estreicher K. Bibliografia polska. - Kraków, 1899. - Т.17. - S.480, 484.*
2. *Kronika Sarmacyey Europejskiej... Przez Alexandra Gwagnina z Werony (далі: KSE). - Kraków, 1611. - Ks.2. - S.18, 22, 37.*

3. Ковальський Н.П. Известия по истории и географии Украины XVI века в "Хронике Сарматии Европейской" Александра Гваньини // Некоторые проблемы историографии и источниковедения. Сб. науч. статей. - Днепропетровск, 1972. - С.128.
4. KSE. - Ks.1. - S.138-140, 210; Ks.2. - S.90.
5. Ibid. - Ks.1. - S.141.
6. Ibid. - S.179-189.
7. Наливайко Д.С. Західноєвропейські автори кінця XVI - початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією // Укр. іст. журн., 1968. - № 5. - С.145-146.
8. KSE. - Ks.2. - S.61.
9. Ibid. - S.88.
10. Ковальський Н.П. Указ. соч. - С.123.
11. KSE. - Ks.2. - S.101.
12. Ibid. - Ks.3. - S.30-31.
13. Ibid. - Ks.8. - S.29.
14. Ibid. - Ks.2. - S.61, 81.
15. Густинський літопис // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. - К., 1987. - С.165-166.
16. Галятовський І. Ключ розуміння. - К., 1985. - С.345-348.
17. Державна публічна бібліотека ім М.Є.Салтикова-Щедріна. - Р.IV, 214. - Арк.472 зв. - 473.
18. Літопис Самійла Величка // Київ. - 1986. - № 10. - С.121.
19. Иконников В.С. Опыт русской историографии. - Киев, 1908. - Т.2, кн.2. - С.1549-1550.
20. Там же. - С.1606-1608.
21. Дячок О.А. Анализ рукописных переводов "Хроники Европейской Сарматии" А.Гваньини на русский и украинский языки // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. Межвуз. сб. науч. тр. - Днепропетровск, 1990. - С.28-29.

Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В.Д.Сухорукова

До історії запорозьких козаків зверталось не одне покоління істориків, літературознавців, письменників та публіцистів, які репрезентували різні напрями вітчизняної дореволюційної історіографії. Загальновідомі праці про українських козаків М.І.Костомарова, А.О.Скальковського (1). Повернулися до широкого читачького загалу дослідження М.С.Грушевського і Д.І.Яворницького (2). Проте поки що залишився поза увагою доробок професійних істориків й літераторів, членів таємних організацій, а згодом декабристів: В.Д.Сухорукова, О.Й.Корниловича, К.Ф.Рилєєва, Ф.М.Глінки та ін.

Історія запорозьких козаків в історико-літературній спадщині декабристів - тема, яка ще не стала предметом спеціального вивчення. Про неї згадують літературознавці у передмовях до творів К.Ф.Рилєєва і Ф.М.Глінки, де розглядається діяльність Б.Хмельницького та похід запорозьких козаків на Волинь (3). Вперше за радянської доби опублікована праця декабриста В.Д.Сухорукова, в якій він фрагментарно торкається історії запорозьких козаків, їх зв'язків з козаками Дону (4).

До найцікавіших праць, де досліджується розробка декабристом Ф.М.Глінкою образу Б.Хмельницького, його робота над романом "Зіновій Богдан Хмельницький, або звільнена Малоросія", належить монографія Н.М.Жаркевич (5). Ф.П.Шевченко видрукував велику статтю про відтворення історичного минулого українського народу у спадщині дворянських революціонерів, а харківські вчені розглянули історичну концепцію В.Д.Сухорукова (6). Однак, усі ці дослідження присвячені локальним проблемам (7), а на часі вже постала потреба створення узагальнюючої праці. Для цього необхідно зібрати, систематизувати й проаналізувати весь творчий доробок декабристів з історії боротьби запорозького козацтва. Відомий український вчений Ф.П.Шевченко відзначає, що "історичні погляди декабристів знайшли відображення не тільки безпосередньо в їх історичних працях, але й у творах, присвячених різним питанням філософії, економіки, воєнної справи, у програм-

них політичних та агітаційно-публіцистичних документах, художньо-історичних статтях, а також у листах, щоденниках тощо. Це...створює певні труднощі у вивченні історичних поглядів..." (8) і, додамо, й історії запорозьких козаків.

Зупинимося на поглядах К.Ф.Рилєєва і Ф.М.Глінки щодо деяких аспектів історії українського козацтва. Ф.М.Глінка - автор незавершеного роману, присвяченого Б.Хмельницькому. Нас цікавить насамперед передмова до другого видання твору - першого в російській літературі роману на сюжет з історії України (9). Заслугує на увагу визначення дане Ф.М.Глінкою поняттю "козак": "Усі думки сходяться на тому, що козаки завжди були народом, який любив славу й подвиги воїна" (10). "Козак означало відважного вершника, - пише В.Д.Сухоруков, - який живе набігами й війною, не прив'язаного до землі й домівки" (11). "Народ", який любить славу й воєнні подвиги, це вам не карамзінське зневажливе - люди, схильні до дикої вольності, лінощів, розбійники тощо.

Однією з причин появи козацької республіки, на думку В.Д.Сухорукова, була втеча селян від панської сваволі й гноблення. "Одні переховувалися, ...уникаючи утисків, яких зазнавали від володарів своїх, інші захоплювалися свавіллям, жадністю до здобичі й грабунків, прагнули в широкий степ до незалежних одноплемінників своїх..." (12) Серед козаків, відзначає Ф.М.Глінка, були представники різних поколінь.

Меж ними есть и пожилые,
И юноши цветущих лет,
И горемычные, с усами
Под буркой с смурным башлыком!... (13)

Ф.М.Глінка, як і К.Ф.Рилєєв, звертався до діяльності окремих видатних діячів історії козацтва, підводить читача до розуміння того, що вони, як представники українського народу, боролися за його щастя, за національну незалежність. К.Ф.Рилєєв у творах "Гайдамаки" (1825), "Палій", у поемі "Войнаровський" висвітлює події, які офіційна історична наука засуджувала. Розповідаючи про Мазепу, К.Ф.Рилєєв ідеалізує його як державного діяча, але водночас відзначає негативні риси його характеру. Значну увагу поет приділяє Б.Хмельницькому, його думам про долю народу, і стисліше описує конкретні воєнні події. Устами Наливайка він висловлює біль з приводу посилення національного гніту. Якщо раніше, ніхто не вклонявся "перед ляхом", а жив "як вільний з

вільним, рівний з рівним", то тепер "усе зникло, як примара" і тепер козак у своїх союзниках бачить тільки "тиранів" (14). К.Ф.Рилєєв закликає до боротьби за рідну йому вільну Малоросію (15).

Декабристи-літератори першими в російській літературі звернули увагу на політику уряду Росії, спрямовану на знищення козацької вольності, а отже й самостійності України. Ф.М.Глінка у вірші "Набег Запорожских козаков из Сечи на Волынь" сумує з приводу знищення центру запорозьких козаків. Він твердить, що Січі уже нема давно, а історія її сприймається новими поколіннями українського народу як казка, а дехто й забув про неї зовсім: "уже й мови" немає у людей про Січ (16).

Ф.М.Глінка і К.Ф.Рилєєв дотримуються єдиної думки на походження імені Богдан, яким величали Хмельницького в Україні, К.Ф.Рилєєв вважає, що "Вождя-героя Богом даним Народа общий глас назвал" (17) - за звільнення вітчизни від "гнобителів-ворогів".

Грунтовно досліджував деякі аспекти історії запорозьких козаків професійний історик-декабрист В.Д.Сухоруков. Він належав до "579 осіб, притягнутих до слідства" і "знав про існування Північного товариства та його плани" (18).

Василь Дмитрович Сухоруков народився у м.Черкаську Облaсті Війська Донського 1 січня 1794(?) р. в сім'ї сотника. Вчився у Новочеркаській військової гімназії (1812) та Харківському університеті (1818). Після призначення у Донську військову канцелярію він "запропонував своїм товаришам" для кориснішого використання особистого часу та з метою вдосконалення знань з вітчизняної словесності заснувати товариство (19). Товариство належало до таємних організацій, що існували одночасно із декабристськими, не пересікаючись й не знаючи про існування одне одного, але близьких світоглядом членів до декабристів. Радянські історики, зокрема Б.С.Абаліхін, налічує близько десяти таких товариств. Донське товариство об'єднувало козачу інтелігенцію, що ставила за мету "просвітити майбутнє покоління" (20).

1821 р. В.Д.Сухорукову доручили написати історію донських козаків. Він разом з М.Г.Кучеровим, А.К.Кушнеровим та В.П.Посновим розпочали збирати архівні матеріали. Після переведення в Петербург В.Д.Сухоруков продовжує накопичувати документи і на початку 1822 р. розпочинає створення історії донських козаків (21).

Під час роботи над історією Війська Донського він познайомився з відомими вченими-істориками. М.М.Карамзін, читаючи перші розділи праці В.Д.Сухорукова, надав можливість ознайомитися з "потрібними місцями із свого рукописного тому "Истории государства Российского" (22). 1823 р. Сухоруков приїздить у Москву, де знайомиться з археографами І.Ф.Калайдовичем і П.М.Строевим, директором Московського архіву Колегії закордонних справ Малиновським, працює в архіві. Знайомиться він із майбутніми декабристами О.Й.Корниловичем, О.О.Бестужевим, К.Ф.Рилєєвим. Згодом знайомство переросло у тісне співробітництво. Декабрист О.Й.Корнилович, відповідаючи на запитання Слідчої комісії у справах дворянських революціонерів від 29 грудня 1825 р., так пояснював своє знайомство з В.Д.Сухоруковим. "Зв'язок мій з Сухоруковим був літературним. Ми разом видавали "Старину Русскую" і, крім того, він давав мені свої статті для виправлення" (23).

Нариси з історії Війська Донського спершу публікувалися в російській періодиці - "Северном Архиве", "Сыне Отечества", "Русской старине", де висвітлювалися не лише економічні, воєнні, а й політичні питання козацького Дону. У листопаді 1826 р. В.Д.Сухоруков подав своєму безпосередньому начальнику І.Богдановичу свою працю "в чорнових зошитах", а в "грудні військова канцелярія виділила один стос першого сорту білого гарного паперу для переписування набіло" (24). І він почав переписувати її набіло.

Проте рукопис не зберігся. Дослідники користуються списком 1834 р., що з'явився після переробки сухоруковського тексту його однодумцями, з якими він починав збирати архівні матеріали, але внаслідок переробки було втрачено гостроту соціальних проблем, спотворено авторський текст.

Праця В.Д.Сухорукова, що видавалася двічі в дореволюційний час вже по смерті автора, мала неабиякий успіх. Останнє дореволюційне видання побачило світ 1905 р. У радянський час "Историческое описание Земли Войска Донского" без вступу опубліковано у журналі "Дон". Для усієї публікації поновлено фрагменти тексту, вилучені царською цензурою.

Закінчуючи стислу довідку про В.Д.Сухорукова та його працю, підтримуємо думку дослідників його історичної спадщини, які вважають, що "думки, висловлені донським літописцем з цілого ряду питань ранньої історії нашого краю, до сьогоднішнього дня, по суті, лишаються останньою точкою зору, оскільки, крім історика-декаб-

риста, цими питаннями докладно не займався ще жоден фахівець, а він був справжнім донським істориком" (25).

В.Д.Сухоруков намагався розкрити зміст понять "Поле" та "козак". Наведемо повністю дане ним визначення терміна "Поле": "області російські відділилися від ареалу проживання татар порожні, незорим степом, який тягнувся від південних берегів Волги через Дон до Дніпра і, який тоді відомий був у літописах під назвою "Поля" (26).

Заслуговує на увагу спроба В.Д.Сухорукова визначити час появи козаків. Декабрист-історик схиляється до думки, що козаки з'явилися за часів татаро-монгольської навали: "Ім'я козак стало відомо в Росії від монгольських баскаків, які, начальствуючи в деяких російських містах, мали при собі козаків для охорони своєї та для інших потреб" (27). В.Д.Сухоруков вважає, що "дніпровські козаки за походженням своїм, поза всяким сумнівом, суть найдавніші з усіх, початок їх віднести можна до берендеїв-черкесів, які в співтоваристві з торками й печенігами звалися з 1146 року чорними клобуками" (28), а їх поява на правому березі Дніпра в межах Київського князівства датується 1103 роком. Зупиняється автор і на ролі Польщі в об'єднанні козацької маси, внесенні в її середовище організаційного порядку з метою захисту прикордонних територій, а сам термін "козак" впроваджений королем Сигізмундом. Козаки дістали "у власність свою міста Канів і Черкаси", а жителі міста Черкас "дали привід до назви черкасами козаків малоросійських, запорозьких, слобідсько-українських, взагалі усіх малоросіян" (29).

Серед історичних питань, яким приділяв увагу В.Д.Сухоруков необхідно відзначити стосунки донських і запорозьких козаків. Насамперед, він зазначив, що мешканці "українських міст" часто приїздили на Дон, привозили "різні запаси і там або продавали їх, або вимінювали на коней, захоплених козаками у азовців і кримців" (30). Та товарообмін був не єдиним видом зв'язків козаків різних регіонів. Наведені автором документи свідчать про спільні воєнні дії обох козацьких військ. 1621 р. 1300 донських і 400 запорозьких козаків на чолі з отаманами Сулимою, Шилом і Яцком "ходили за Чорне море і приступили до міста Ризи й двору паші" (31). Цей похід був невдалий, лише 30 "черкас" повернулися додому. І таких доказів спільних дій козаків Дону і Запорожжя В.Д.Сухоруков наводить багато, що свідчить не тільки про військове

побратимство козаків, а й часом гострі непорозуміння, що виникали між ними. У цьому не раз був винний московський двір. Вкрай зацікавлений у запорозьких козаках, царський уряд не завжди відкрито ставав на бік запорожців, коли хани кримських татар і султанська Туреччина звинувачувала московитів у підбурюванні козаків до нападу на їхні території. Наприклад, уряд Івана IV у таких випадках посилався на те, що козаки - не його піддані, що це "зłodії, холопи бігли", розбійники (32), що втекли від своїх господарів. В той же час царський уряд посилав до козаків послів, що привозили дорогі подарунки й підбурювали, коли це було вигідно Московії, до набігів на території кримців та ногайців. "Покладаючись на обіцянки ваші, - читаємо в царській грамоті, - ми щороку надсилали вам наше царське жалування більше, ніж попередніх років, а приїжджих від вас отаманів і козаків жалували грошима, камками, тафтами, сукнами добрими й милостиво дослухалися до всіх прохань ваших" (33).

Московський уряд дратувало й те, що на Дон приїхало "посольство запорозьких черкес" для того, щоб переконати донських козаків об'єднатися з ними під прапорами польського короля. Отаман Соколка, виконуючи волю запорозького отамана Бородавки, прагнув схилити донців до походу на Султана. Він показував королівську грамоту в якій було записано, що король "обіцяв платити їм (козакам Дону. - К.Г.) жалування по 30 карбованців на людину" (34). Проте, донські козаки та їх отамани, за винятком 200 донців, відмовилися.

В.Д.Сухоруков розповідає і про те; що на Дон 1622 р. прийшли "ватаги чоловік по 15, по 20 і 50" на знак протесту проти "устисків заподіяних поляками запорозьким черкесам" (35). Історик пише, що "невідомо з якої причини", на це з незадоволенням завжди дивився московський двір, та й кримський хан і турецький султан радили цареві, аби той заборонив донським козакам приймати дніпровських людей (36).

Декабрист-історик акцентує увагу на грабунках запорозьких козаків, до яких 1631 р. приєдналися донці. З 8 по 20 серпня цього року об'єднані загони козаків напали на узбережжя Криму, зруйнували багато міст і поселень і навели такий жах, що "цар (хан. - К.Г.) з дружинами, дітьми й вельможами своїми із Бахчи-Сарая втік у степ" (37). 20 серпня 1631 р. козаки "зруйнували Інкерман, попливли у Запорги із здобичю й полоном" (38).

Ось неповний перелік проблем історії запорозького козацтва, які розробляв В.Д.Сухоруков. І хоч багатьох проблем він не торкався на сторінках своєї праці, вона є помітним явищем у доживтєвій історичній науці.

1. *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. - Киев, 1989; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - 3 ч. - Одесса, 1884-1886.
2. *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. - Київ-Львів, 1913-1918. - Т.7, 8; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1, 2.
3. Декабристы. В 2 т. - М., 1951. - Т.1. - С.220-223.
4. *Сухоруков В.* Историческое описание Земли Войска Донского // Дон. - 1988. - № 4. - С.150-158; та ін.
5. *Жаркевич Н.М.* Творчество Ф.Н.Глинки в истории русско-украинских литературных связей. - Киев, 1981. - С.78-142.
6. *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле України в творчості декабристів // Укр. іст. журн. - 1975. - № 12. - С.85-93; *Журавський Ю.І., Зайцев Б.П.* Історик-декабрист В.Д.Сухоруков // Там же. - 1986. - № 10. - С.109-114, та ін.
7. Найбільш повно вивчено історичні погляди В.Д.Сухорукова : *Див. Линин А.М.* Историк Дона В.Д.Сухоруков и А.С.Пушкин // Дон. - 1949. - № 2. - С.18-24; *Фадеев А.В.* Декабристы на Дону и Кавказе. - Ростов-на-Дону, 1950. - С.12, 13; *Волк С.С.* Исторические взгляды декабристов. - М., Л., 1958. - С.299; *Ватейшвили Д.Л.* Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века. - М., 1973. - С.153, 243; та ін.
8. *Шевченко Ф.П.* Вказ.праця. - С.86-87.
9. Там же. - С.88.
10. *Глинка Ф.Н.* Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия // Декабристы. Антология. В 2 т. - М., 1975. - Т.2. - С.107.
11. *Сухоруков В.Д.* Указ. соч. - С.151.
12. Там же. - С.153.
13. *Глинка Ф.Н.* Сочинения. - М., 1986. - С.48.
14. *Рылеев К.Ф.* Исповедь Наливайки // Рылеев К.Ф. Сочинения. - М., 1988. - С.249.

15. Там же. - С.248.
16. *Глинка Ф.Н.* Указ соч. - С.49.
17. *Рылев К.* Богдан Хмельницкий // Декабристы. Избр. соч. В 2 т. - М., 1987. - Т.2. - С.223.
18. Декабристы. Библиографический справочник. - М., 1988. - С.172.
19. *Коршиков Н.С.* Общественно-политическое движение в Области Войска Донского / конец XVIII - первая четверть XIX вв. // Автореф. дис....канд. ист. наук. - Ростов-на-Дону, 1987. - С.19.
20. Там же. - С.20.
21. *Коршиков Н., Королев В.* Историк Дона В.Д.Сухоруков и его "Историческое описание земли Войска Донского" // Дон. - 1988. - № 4. - С.143.
22. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. М., 1961. - Т.7. - С.290.
23. Восстание декабристов. Документы. - М., 1969. - Т.12. - С.328.
24. *Коршиков Н., Королев В.* Указ. соч. - С.145-146.
25. Там же. - С.149.
26. *Сухоруков В.Д.* Указ. соч. - С.150.
27. Там же. - С.151.
28. Там же. - С.152.
29. Там же.
30. Там же. - С.127.
31. Там же. - С.134.
32. Там же. - С.131-132.
33. Там же. - С.133.
34. Там же. - С.128.
35. Там же.
36. Там же.
37. Там же. - С.147.
38. Там же.

Внесок журналу "Киевская старина" в українське козакознавство

У справі вивчення та поширення знань з історії українського козацтва чи не найперше місце серед вітчизняних періодичних видань посідає "Киевская старина". За спостереженням відомого українського дослідника Д.Дорошенка, саме цей журнал опублікував "по історії козацького періоду нашої історії" найбільше матеріалів. Проте і на сьогодні ця величезна наукова спадщина практично залишається поза увагою вітчизняної історіографії.

В даному повідомленні ми ставимо за мету простежити основні напрями, за якими висвітлювалася в "Киевской старине" історія українського козацтва, визначити вклад часопису в розвиток українського козакознавства. При цьому ми намагалися відійти від традиційного в історіографічному аналізі методу оцінювати науковий доробок попередників, насамперед, за принципом відсутності в їх працях ряду елементів чи концептуальних положень, притаманних більш пізньому етапу розвитку історичної науки, а показати, насамперед, конкретні досягнення дослідників за певний проміжок часу, звичайно, не ігноруючи наявності застарілих поглядів чи хибних оцінок.

Козакознавча тематика на сторінках "Киевской старины" залишалася однією з провідних протягом всіх років існування журналу. Публікації охоплювали досить широкий спектр питань від витоків українського козацтва до останніх часів існування Запорозької Січі. Звичайно, їх не можна вважати рівноцінними як за актуальністю та глибиною розробки проблем, так і за їх характером та науковою значимістю. Серед них зустрічаються як ґрунтовні дослідження, добре аргументовані статті, так і невеличкі повідомлення локального, епізодичного значення.

Слід зауважити, що на сторінках журналу не було великих теоретико-узагальнюючих праць, які б комплексно висвітлювали феномен українського козацтва. Однак, мабуть, цього й не варто вимагати. Адже йдеться про журнальні публікації, як правило, невеликі за обсягом, автори яких ставили перед собою конкретне завдання чи проблему, які й намагалися розв'язати, керуючись

досягненнями сучасної їм історичної науки та власною сумлінністю дослідника.

Зупинимося на основних проблемах українського козакознавства, що знайшли висвітлення в "Киевской старине". Однією з провідних є проблема виникнення козацтва та еволюції його в окремий стан українського феодального суспільства. Її розробці присвячено праці Л.Падалки, І.Новицького, А.Стороженка, Ф.Ніколайчика та інших дослідників. Вони розглядали козацтво як загальне явище, що простежується з XV ст. як на землях, що входили до складу Московської держави, так і тих, що перебували під владою Великого князівства Литовського. В публікаціях гострій критиці піддавався погляд на козацтво, як дику, свавільну силу, основним заняттям якої був розбій, що довгий час побутував в певних колах суспільства і навіть став провідною тезою офіційної польської історіографії. Автори досліджень детально зупинилися на характеристиці та шляхах формування козацтва як особливого стану феодального суспільства.

На думку деяких дослідників, на початковому етапі існування українського козацтва ще не було тієї суспільної та національної розні, що згодом розділила козаків і польську шляхту на два антагоністичних табори. Проте, цьому положенню супречать висновки інших публікацій, автори яких у посиленні феодального та національного гніту на українських землях з боку панівних верств Речі Посполитої вбачають причину масових втеч селян та міщанства наприкінці XV - на початку XVI ст. у південні степи України та переходу їх у козацький стан.

Деякі дослідники вважають, що з оформленням козацтва як стану все чіткіше простежуються елементи відродження вічового та общинного права Давньоруської держави, які поступово здобували перевагу над шляхетською юрисдикцією. Насамперед це виявляється в таких суспільних ідеалах українського козацтва, як повна особиста незалежність, необмежене право земельної власності, самоврядування, засноване на початках виборності, право власного суду, повна рівність між членами суспільства, презирливе ставлення до привілеїв та походження, спільний захист від зовнішніх ворогів. Найвищих проявів ці форми суспільних відносин знайшли в полковому устрої в Україні, куренях в Запорозжі, військових радах, Коші Війська Запорозького.

Простежуючи процес виникнення запорозького козацтва, як особливої різновидності козацького товариства, дослідники вбачають його витoki в початковій порі українського козацтва, при цьому вони виділяють "двоєкое движение казачества в сторону Запорожья - военное и промышленное". Своєрідним рубежем в еволюції козацтва автори вважають Люблінську унію 1569 р., після якої значно посилюється процес колонізації українських земель, що, в свою чергу, привело до масового відтоку населення цих земель в південні степи Київщини та Брацлавщини та вступу більшості переселенців до козацьких лав.

Довгий час одним з дискусійних в українській історіографії було питання про час виникнення та місцезнаходження першої Запорозької Січі. Неодноразово воно поставало у надрукованих в "Киевской старине" працях Д.І.Яворницького, де він проводив думку про існування восьми Запорозьких Січей, розташовуючи першу з них на о-ві Хортиця. Автор подає яскравий топографічний опис місцевостей, пов'язаних з існуванням Запорозьких Січей, розглядає дані археологічних розкопок. Проте, певна частина його праць носить описовий, ескізний характер, ні якою мірою не підкріплений достатньою науковою аргументацією.

Вигідний контраст ним становлять дослідження Л.В.Падалки, висновки якого ґрунтуються на критичному аналізі великої кількості джерел, зіставленні топографічних, археологічних, лінгвістичних даних тощо.

Чимала увага в "Киевской старине" приділяється першим козацьким повстанцям. Новими підходами до розгляду цієї проблеми привертає увагу розвідка Ф.Ніколайчика. Поклавши в основу дослідження писемні пам'ятки та повідомлення, сучасні розглядуваним подіям, автор робить спробу реставрувати перебіг перших козацьких рухів, розкрити причини, що привели до їх виникнення, та показати значення цих подій для подальшої історії українського народу. Він спростовує твердження попередників, які пов'язували перші козацькі повстання виключно з релігійним фактором, підкреслюючи, що їх витoki слід шукати значно раніше і глибше. Автор приходить до висновку, що "по масштабу первых казацких движений организовывались все дальнейшие, расширяясь постепенно во внешнем ходе своих действий, укрепляясь в основных принципах и приобретая наконец характер общенародных движе-

ний". В повстанні під проводом Лободи та Наливайка дослідник вбачав перші паростки майбутньої Хмельниччини.

На сторінках журналу можна знайти цікаві подробиці внутрішнього розпорядку та адміністративного поділу Запорозької Січі, системи судочинства на Запорожжі, побутових подробиць життя та занять козацької общини, вірувань запорожців, стану освіти серед козаків тощо. Певний інтерес становлять матеріали про розорення старої Запорозької Січі в травні 1709 р. та використання українських козаків урядом Петра I у будівельних роботах.

Досить широко в "Киевской старине" висвітлено події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та участь у них козацтва. Більшість авторів цих публікацій приходять до висновку, що саме за часів Хмельниччини Запорозька Січ досягла своєї найбільшої могутності, перетворившись на своєрідне військово-політичне державне утворення.

Значна увага приділялася редакцією журналу питанням, пов'язаним з останніми часами існування українського козацтва і ліквідацією Запорозької Січі. З'ясовуючи важливість історичного вивчення цих питань, автори публікацій підкреслювали їх практичну недослідженість. Зі сторінок журналу постають живі картини побуту та устрою Запорожжя наприкінці XVIII ст., його багаторічної боротьби за збереження цілісності своїх земельних володінь - козацьких "вольностей". Дослідники намагаються простежити причини занепаду Запорожжя та втрати ним своєї колишньої ролі козацького форпосту.

Однак козацька проблематика в журналі "Киевская старина" не вичерпується ліквідацією Запорозької Січі. Автори окремих публікацій (О.Востоков, І.Луцицький, Д.Міллер, М.Стороженко та ін.) намагаються простежити процеси перетворення козаків на гусар та інші види регулярних військ - з одного боку, на кріпосних і казенних селян - з іншого, а також поступової еволюції козацької верхівки у дворянство, тобто, питань, постановка яких була новою в українській історіографії. Особливо багато матеріалу для дослідження процесу перетворення козацької старшини наприкінці XVII-XVIII ст. у нову категорію - козацьку аристократію дають генеалогічні матеріали, де на прикладі історії окремого родовету відбиваються найвизначніші події важливих історичних періодів.

Ряд публікацій журналу присвячено переселенню українських козаків після ліквідації Запорожжя за межі споконвічних козаць-

ких володінь - на Тамань, Кубань, за Дунай. Зокрема, Ф.Кондратович (Ф.Вовк), простежуючи історію задунайських козаків, приходить до висновку, що ця козацька община до кінця існування зберегла характерні риси, що були притаманні українській козацькій республіці на Запорозжжі. Матеріали цієї статті значною мірою доповнюються публікаціями О.Лазаревського та П.Короленка.

Слід також зазначити, що поряд з публікаціями дослідницького характеру в "Киевской старине" було вміщено корпус джерел та актового матеріалу з козацької проблематики. Серед них, насамперед, слід назвати рукопис "Ведение о действительных полковой, сотенной и городской старшине в полках малороссийских обретающихся, о наличных и отлучных, и в которых имянно каких чинов неопределено", в якому наводиться особовий склад козацької старшини всіх українських полків та сотен за 1725 р., документ "Запоржская реляция о победе над турецким флотом в днепровских гирлах", листування запорозьких козаків з П.Орликом та кримським ханом у 1730 р. та ряд інших. У журналі вперше були надруковані важливі документи, які свідчили, що після ліквідації Запорозької Січі великі земельні угіддя останньої стали власністю представників привілейованих верств російського суспільства, насамперед, вищих сановників - безпосередніх організаторів та учасників акції знищення українського козацтва.

Важливо також відзначити і статтю Д.І.Яворницького "Архивные материалы для истории Запорожья", в якій дається огляд джерел з історії запорозького козацтва, що зберігалися в архівосховищах Москви та Петербурга і проливали світло на історію взаємин Запорожжя з Росією та польським урядом, з сусідніми державами, а також Коша Запорозького з малоросійськими гетьманами.

Отже, як бачимо, козацька проблематика знайшла на сторінках "Киевской старины" досить всебічне висвітлення. Більшість авторів намагалася відійти від традиційних схем польської історіографії, на основі здобутих нових фактичних даних зробити спробу критичного перегляду висновків праць своїх попередників. Основна увага при цьому зосереджувалася на постановці і вирішенні таких проблем, як шляхи виникнення українського козацтва, його еволюції в окремий стан, роль козаків в первинній колонізації великих степових масивів земель на півдні України, заснування Запорозької

Січі як воєнного, адміністративного й господарського центру українського козацтва, участь козаків у соціальних виступах народних мас України в XV-XVIII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. тощо.

Дослідники намагалися по-новому осмислити суть такого неординарного явища, як запорозьке козацьке товариство, виявити умови, що спричинили до його появи, розглянути військову та господарську діяльність запорожців, простежити процес класової диференціації серед козацтва та поступовий перехід козацької старшини у дворянство.

Безперечним доробком редакції журналу стало введення до наукового обігу великої кількості нових документальних матеріалів з козакознавчої проблематики.

Отже, постановкою нових проблем козацької тематики та пошуком свіжих шляхів їх вирішення журнал "Киевская старина" значно збагатив досягнення українського козакознавства. Одночасно в його публікаціях відбилися кращі здобутки вітчизняної історіографії кінця XIX - початку XX ст.

*Леонід Мельник
(Київ)*

До питання про виникнення козацтва

Наприкінці 70-х - початку 90-х рр. XIX ст. у вітчизняній історіографії знову постала проблема походження козацтва в Україні. Спираючись на відкриті документальні матеріали, деякі історики намагалися дати власне трактування цього процесу. Так, М.Дашкевич 1878 р. опублікував працю "Болоховская земля и ее значение в русской истории". Він обґрунтував тезу про виборність князів населенням Болохівської землі. Після татарського нашествия, там виникли громади, що обіймали позиції ворога до князівського ладу, виявляли прагнення до відокремлення, автономії під управлінням виборних князів-отаманів. Ці громади пізніше добровільно піддалися під татар. На думку автора, громадський лад Поділля перед завоюванням його Литвою майже цілком узгоджується з пізнішим козацьким ладом. Він надає великого значення й тим обставинам, що населення Поділля, за свідченням литовсь-

ко-руських літописів, перебувало під владою виборних отаманів. Наявність інституту отаманів, на думку М.Дашкевича, підтверджує гадку про існування на Поділлі козацької організації вже в XIV ст.

Ідея М.Дашкевича знайшла дальший розвиток у творчості І.Каманіна, який стверджував, що у XIII-XIV ст. скрізь на Наддніпрянщині практикувалася виборність князів громадами, яких він ототожнює з отаманами. Ці громади нібито добровільно підпорядковувалися татарам, які залишили їх вільними, але за умови сплати данини. Десь в середині XIV ст. під тиском Литви південноруські громади стали у ворожі стосунки з татарами й по-малу з мирних землеробських громад, що працювали на татар, організовувалися у напіввійськові, напівземлеробські громади, котрі й стали відомі під назвою козаків.

На думку автора, наприкінці XV ст. козаки вже були такими сильними, що виступали у відкриту боротьбу з татарами, нападали на їхні галери, руйнували міста-фортеці тощо. Діяли вони при цьому самостійно, оскільки не перебували у повній залежності від великого князя Литовського. Козацтво підпорядковувалося власним ватажкам, котрі у дипломатичній переписці московського уряду з Кримом і Литвою, почасти й в королівських грамотах, іменуються то підвоєводами, то князями. Але спільного ватажка в цей час у козаків ще не було. Козацтво розпадалося на окремі громади й на чолі кожної з них стояв свій "князь". Ці козацькі "князі", як все населення Подніпров'я, знаходилися у певній залежності від київських князів і восвод, причому козацькі князі іменувалися навіть намісниками останніх або підвосводами. Для оборони своїх осель і промислів від татарських грабунків козаки вже наприкінці XV ст. тримали на Дніпрі за порогами постійний загін, котрий або сам відбивав напад, якщо був у змозі, або ж попереджав про рух орди. Цей сторожовий загін, на думку І.Каманіна, і був зародком пізнішої Запорозької Січі. Але козацтво, незважаючи на свою силу, не могло повністю відокремитися від решти українського (руського) населення, не могло віч-на-віч боротися з татарами. І литовський уряд, маючи потребу в послугах козаків, намагався через надання привілеїв, притягнути їх на свій бік. Старости українських міст об'єднуються з козаками, стають на чолі їх громад (розрізнених ще в ті часи) й подвоєними, таким чином, силами дають відсіч татарам. Це дає привід пізнішим

літописцям називати таких ватажків козацькими гетьманами. Польський уряд за Сигізмунда Августа вербує козаків на службу організує з них сторожові загони на Дніпрі.

І. Каманін вважає, що козацтво було споконвічним землевласницьким і землеробським станом. З часом землеволодіння зростало й на початку XVII ст. воно захопило вже так зване "дике поле". На користь цього свідчить повний і цілковитий розвиток поняття про право приватної власності на землю серед козаків, цінність землі в козацьких володіннях, а також прагнення татар уникати в своїх нападах козацьких земель. Очевидно, вони були щільно заселені й тому добре захищені.

Козацьке землеволодіння, на думку Каманіна, було давнім фактом, й тому наприкінці XVI ст. відбулася вже звичайна в таких випадках диференціація його на велике і дрібне, а самих козаків - на "луччих" і "чорних" (заможні й малоземельні). Між тими і другими, природньо, виникла соціальна напруга. Заможні козаки шукали підтримки уряду Речі Посполитої, який роздавав їм грамоти на землі та організовував запис до реєстру. Проте, усвідомлення себе часткою народу разом з відданістю православ'ю, утримувало козацьку старшину від остаточного злиття з польською шляхтою. Із зростанням чисельності реєстрових спостерігається загострення їх стосунків із січовиками. Водночас, в ході розгортання визвольного руху на Україні реєстрове козацтво і запорожці спільно боролися проти колонізаційного режиму Речі Посполитої.

1895 р. із розгорнутою рецензією на публікації М. Дашкевича та І. Каманіна виступив М. Любавський, знавець джерел з історії Литовсько-руської держави. Він поставив під сумнів наявність вільних громад в Болохівській землі і на Поділлі на чолі з виборними "князями". М. Любавський зазначає, що татари не винищили все руське населення на Подніпров'ї і Поділлі, як твердила російська офіційна історіографія. Значна його частина залишилася й добровільно підкорилася татарам, щоб врятуватися від винищення. Це стосується й Болохівської землі. Але, якщо частина південноруського населення все ж без сумніву опинилася у безпосередній залежності від татар, то звідси не виходить, що воно було вороже князівському устрою і під владою татар шукало повної общинної автономії. Підпорядкування татарам могло відбутися внаслідок необхідності, поза будь-якими розрахунками на більшу громадівську самостійність. М. Любавський заперечує намагання

встановити генетичний зв'язок козацтва з цими автономними громадами, котрі виникли під зверхністю татар. Згадки про отаманів на Поділлі вже в XIV ст. також не свідчать про те, що це були козацькі отамани, а не селянські, сільські старшини.

М.Любавський пише, що найдавніші відомості про козацтво взагалі дають підстави вбачати в ньому не місцеві, південноруські громади, а збройно-промислові артілі, які набиралися з різного прийшлого люду. Козацтво осідало, перетворюючись на місцеві громади з часом, але не було споконвіку місцевим землеробським і землевласницьким населенням.

На підтвердження тези він наводить уривок з грамоти великого князя Олександра від 1499 р., адресованої війту й київським міщанам з приводу воєводських прибутків: "Теж который козаки з верху Днепра и с инших сторон ходят водою на низ, до Черкас и далее, а што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати". На цій основі М.Любавський робить висновок, що козаки - це промисловики, які спускалися на низ Дніпром, а ймовірно й іншими річками (вони згадуються і на Поділлі під 1489 р.).

Вільний люд стягувався до Канева і Черкас, що становили "державу" черкаського намісника. Тут вони наймалися в робітники до місцевих жителів. Але більшість розходилася "у козацтво" по річковим і степовим "уходам". "Уходи або станы" (рибні ловлі і бобові гони) - по Дніпру, Ворсклі, Орелі, Самарі, Тясмину і обом Іnguлам черкаський намісник здавав ватагам промисловиків.

Провівши літо на промислах, козаки на зиму поверталися Дніпром із своєю здобиччю. Найбільша їх кількість доходила до Києва, частина залишалася в Черкасах і Каневі. Всі ці явища мали місце, як вважає М.Любавський, вже наприкінці XV - на початку XVI ст. Козаки, що залишалися на зиму в Черкасах, перебували під управлінням свого отамана. Ось чому господарські грамоти до міста адресувалися наміснику черкаському (старості), отаману, війту і всім міщанам.

Дані люстрації 1552 р., зазначає М.Любавський, свідчать, що козацтво в Канівському і Черкаському старостах, не було споконвіку землеробським і землевласницьким станом, а переважно промисловим, хоч мало місце й козацьке землеволодіння. В цих місцевостях, де земля ще не стала предметом приватної власності, "освоєння" її відбувалося за звичаєвим правом. Та ж люстрація 1552 р. зазначає: "Пашуть черкашане мешчане й бояре на поли, где

хто хочеть". За цих обставин виникали й козацькі пасіки та хутори. Наприкінці XVI ст. - початку XVII ст. козаки займають землі й угіддя, "уставичне" живуть на них, ухиляючись від податків та відбудовання повинностей.

Спираючись на документальні дані, М.Любавський дійшов висновку, що козацьке землеволодіння не було споконвічним. Воно виникає в результаті вільної колонізації південного порубіжжя прийшлим військово-промисловим людом. З розвитком козацтва до його лав почали вливатися споконвічні землероби. Козаки дивилися на зайняті ними землі, як на власність, що не підпорядковувалася державній владі. Звичайно, урядовці і пани не поділяли таких поглядів і намагалися примусити козаків відбудувати повинності. Звідси - зіткнення, боротьба з козацтвом. Але, усвідомлюючи користь з перебування козацтва на прикордонних землях держави, уряд йшов на компроміс. Реєстрові несли військову службу й за це могли володіти своїми хуторами та угіддями. Немало їх клопоталися про придбання спеціальних підтверджень на свої володіння.

Отже, критикуючи І.Каманіна, М.Любавський зазначає, що немає жодних підстав вважати козаків споконвічним землевласницьким і землеробським населенням Наддніпрянщини. Козацьке землеволодіння набуло поширення шляхом освоєння "дикого поля", протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст. Козаки - не залишки якихось давньослов'янських "вільних громад" на прикордонні руської осідлості, а озброєні артілі уходників-промисловиків. Найбільше йшло люду в степ з прикордоння, але значна частина й з інших районів України (та почасти Білорусії). Ці положення М.Любавського згодом поділяли Д.Яворницький і М.Грушевський.

*Леонід Єременко
(Львів)*

Українське козацтво в працях істориків державницької школи

Протягом багатьох століть, від перших літописів до "Історії Русів", в українській історіографії існувала державницька традиція, згідно з якою розвиток історичного процесу розглядався крізь приз-

му формування держави і державних інститутів. У XIX ст. в історіографії України утверджується народницька концепція, ігнорується роль держави в розвитку українського народу. Так, В.Б.Антонович вважав державу перехідним явищем у розвитку суспільства, наголошував на провідній ролі народу в історичному процесі, писав про незадовільні державотворчі здібності українців. Його послідовник М.С.Грушевський залишився під впливом народницьких поглядів на хід історії. Він також не оцінив державницьку історіографію просвітителів XVIII-XIX ст., таких як Яків Козельський, Федір Туманський, Василь Капніст, Ілля Тимківський, Василь Лукашевич, які відродили ідею "Малоросійської держави". На думку О.Пріцака, їх історіографія міститься в "Історії Русів". На початку XIX ст. "державно думаючи нащадки козацької старшини перестерігали перед романтичним захопленням селянською Україною" (1).

Наслідуючи В.Антоновича, М.Костомарова та М.Драгоманова, М.Грушевський дуже негативно ставився до держави, яку для нього персоніфікувала централістично-бюрократична абсолютистська Російська імперія. М.С.Грушевський вважав, що політична державна влада є сама по собі злом, а не позитивним фактором для формування суспільного життя. Вже 1892 р. у першій своїй науковій праці українською мовою "Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці" він негативно оцінював погляди істориків, для яких "держава альфа і омега усього історичного процесу" (2).

На початку XX ст., в умовах піднесення національно-визвольного руху в науку прийшло нове покоління істориків, яке продовжило державницьку традицію української історіографії XVIII - початку XIX ст. Якісно новий етап у розвитку цього напрямку історичних досліджень започаткували праці Вячеслава Липинського, Степана Томашівського, Дмитра Дорошенка. Останній високо оцінив внесок М.Грушевського в розробку проблеми походження козацтва. На думку Дорошенка, він у 7-му томі "Історії України-Руси" синтезував погляди на козащину за органічне явище українського життя, розвинув та поглибив їх підкріпивши великим джерельним матеріалом, зібраним цілими поколіннями істориків. Козащина була результатом невпинної боротьби осілого хліборобського народу з кочовим населенням степу. Та хоча козацтво мало певні аналогії до різних явищ українського життя попередніх століть, його не можна безпосередньо від них виводити.

Як зазначав Дорошенко, в окрему суспільну верству зі своїм окремим устроєм, звичаями, організацією козаки почали формуватися в XVI ст. Остаточно козаччина прийняла певні вироблені форми лише на порозі XVI та XVII ст. Він вважав, що документи повністю підтверджують правильність поглядів М.Грушевського (3). Таким чином, у вивченні проблеми походження козацтва ми бачимо органічний зв'язок і наступність поглядів двох істориків.

З часом історична наука з'ясувала обставини зародження перших кроків козаччини. На початку XX ст. була розвіяна легенда про так звану "реформу Баторія". Як довела критика, "реформи" чи широкої організації козаків С.Баторієм проведено не було, а простежувалися лише з першої половини XVI ст. спроби організувати з козаків окремий відділ, узявши його на державну службу ініційовані прикордонними старостами. Ще 1533 р. черкаський староста О.Дашкевич виступив на сеймі в Петрокові з проєктом тримати завжди на Дніпрі дві тисячі піших козаків, а також ще кілька сот кінних для зв'язку і постачання припасів для сторожі. Але з цього проєкту нічого не вийшло (4).

Як вважає Д.Дорошенко, 1581 р. був складений реєстр козаків, який дозволяє проаналізувати національний склад козацтва. Українців разом з білорусами було 83%, представлені також поляки, молдавани, вихідці з Московської держави, серби, німці, татари, двоє черкесів (5). Д.Дорошенко детально вивчив погляди істориків XIX - початку XX ст. на хід і результати Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Він виділяє праці В.Липинського, які, на його думку, мали великий вплив на українську історіографію Хмельниччини. У своїх оцінках Переяславської ради 1654 р., Д.Дорошенко найбільше наблизився до поглядів В.Липинського. На його думку, як би не кваліфікувати форму відносин, які утворилися внаслідок переговорів, не можна забувати одного: що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну "під високу царську руку", в Москві старались обернути протекторат у інкорпорацію, "використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду", особливо ж використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму в Україні (6).

Увагу Д.Дорошенка привертають державні діячі України XVII-XVIII ст. Особливий інтерес у нього викликає постать гетьмана

П.Дорошенка, який зійшов з політичної арени серед "страшної, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу об'єднаної й самостійної Української держави" (7). Він не був оцінений сучасниками і лише в нові часи, як вважає Д.Дорошенко, коли відродилась національна свідомість й історична традиція українська, постать останнього чигиринського гетьмана здобула об'єктивну оцінку істориків. Найбільшу свою монографію, що вийшла лише 1936 р. Д.Дорошенко присвятив саме йому.

У працях Л.Білецького, Л.Винара, В.Крупницького, О.Оглобліна можна знайти характеристику поглядів і оцінку вкладу розробки проблем історії України Д.Дорошенка.

У працях українських істориків, що вийшли за кордоном у 70-80-ті роки відзначається роль В.Липинського у формуванні державницької школи української історіографії. Починаючи з 1909 р., він публікує праці, присвячені вивченню ролі української шляхти у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Липинський розглянув етапи політики В.Хмельницького, її перехід від козацького автономізму до будівництва Української держави. Найбільшою працею останнього періоду творчості Липинського, в якій остаточно сформульовані його погляди, була "Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті".

У передмові до цієї роботи він вказав на необхідність звільнення від "накинутого нам під час нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя не здатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полународець" (8). На основі величезного дослідженого ним архівного матеріалу, він показав значну роль Б.Хмельницького і його однодумців у будівництві козацької держави. Б.Хмельницького Липинський показав як могутнього організатора, видатного політика і патріота.

У сучасній історіографії спеціальних досліджень, присвячених розглянутій темі, нема. На наш погляд, тема формування концепції істориків державницької школи, оцінка їх творчості спадщини заслуговують на подальші дослідження.

1. *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1991. - Т.1, С. XIX.
2. Там же. - С.111.

3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - Варшава, 1932. - Т.1. - С.151.
4. Там же. - С.157.
5. Там же. - С.158.
6. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - Варшава, 1933. - Т.2. - С.39.
7. Там же. - С.89.
8. *Липинський В.* Україна на переломі (1657-1659). - Відень, 1920. - С.2.

*Юрій Мицик
(Дніпропетровськ)*

Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі

В основу доповіді покладено попередні результати обстежень архівосховищ Німеччини та Польщі 1991 р. У першому випадку пошуки здійснювалися в архівах, відділах рукописів (ВР) та стародруків бібліотек та музеїв Бонна, Брауншвейга, Бремена, Вольфенбюттеля, Гейдельберга, Дармштадта, Кельна, Мюнхена, Фульди та Варшави.

Територію Німеччини можна умовно поділити на чотири зони археографічного пошуку:

1. Східна зона + Нові землі ФРН (колишня НДР) з архівосховищами, найцінніші з яких знаходяться у містах Берліні, Грайфельді, Дрездені, Лейпцігу, Штральзунді. Тут кверенди нами не проводилися.

2. Західна зона (землі Північний Рейн-Вестфалія, Рейланд-Пфальц, Спарланд, Хессен), головні архівосховища яких знаходяться у містах Бонн, Дармштадт, Дортмунд, Кельн, Кобленц, Марбург. Українці козацької доби тут обмаль, принаймні нам не вдалося виявити нічого гідного уваги, на відміну від матеріалів російської історії XVIII - початку XX ст.

3. Південна зона (землі Баварія, Баден-Вюртемберг) з найважливішими архівосховищами у Мюнхені, Нюрнберзі, Пассау, Регенсбурзі, Тюбінгені, Штутгарті.

4. Північна зона (землі Нижня Саксонія та Шлезвіг-Гольштейн) з головними архівосховищами у Брауншвейзі, Бремені, Вольфенбюттелі, Ганновері, Гамбурзі, Кілі, Ольденбурзі та Ойтені. Дві останні зони є, на наш погляд, найважливішими з точки зору пошуків матеріалів до історії українського козацтва.

Зупинимось спочатку на матеріалах Південної зони, насамперед, на мюнхенських.

У Мюнхені знаходяться три головних архівосховища: університетська бібліотека, Баварська державна бібліотека та Секретний державний архів. У першій з них, як власне майже в кожній солідній бібліотеці ФРН, є відділ стародруків, де зберігаються численні друковані хроніки XVI-XVIII ст., наприклад, "Театр Європи", газети, листівки й брошури (Flug blätter), в яких часто висвітлювалися події з історії України, в тому числі й запорозького козацтва. Серед матеріалів збірник XVIII ст. (826, 40), де вміщено короткий історичний твір типу підручника. Тут є і українознавчий відділ, де на питання: "Що є Україна?" (Was ist die Ukraina?) подається розгорнута відповідь про географічне положення України, її населення, в тому числі і про запорозьких козаків. У цьому ж рукописі вміщено також реляцію про битву під Переволочною 1709 р. українсько-шведських та російських військ.

У Секретному державному архіві зберігаються матеріали, особливо серед кореспонденції Віттельсбахів, про боротьбу Баварії та Австрії проти агресії Османської імперії. В зв'язку з цим увагу курфюрстів Баварії, представників урядових кіл Австрії та німецьких держав привертала польсько-турецькі війни другої половини XVII ст., боротьба козаків проти турецько-ногайсько-татарських нападів.

Значно більшою кількістю важливих матеріалів до історії України, в тому числі й козацтва, диспонує Баварська державна бібліотека (БДБ). Характерно, що найцінніші знахідки зроблено в іншомовних (не німецькомовних) рукописах, тих, що писані слов'янськими, латинською, французькою і особливо італійською мовами. В іконографічному відділі ВР БДБ вдалося знайти унікальний тритомний альбом XVII ст. орієнталістичного змісту (Ікопогр. 352-354). Тут подарі кольорові зображення представників турецького суспільства (султан, візир, капудан-паша, топчі-паша, яничар, спахі тощо), представників різних народів, що проживали на території Османської імперії або сусідніх з нею (болгари, євреї,

грузини, іранці та ін.). Є й малюнок кримського хана, калги-султана, мурзи, рядового татарина, ногайця й черкеса. Серед зображень сусідів, ворогів та союзників запорожців бачимо й малюнок людини, конаючої на полі, вірогідно козака. Малюнки супроводжуються цікавими поясненнями італійською мовою.

Серед італомовних рукописів особливу цінність становлять 20 томів невеликого формату, де каліграфічним почерком списані численні реляції 80-90-х років XVII ст. із Стамбула, автором яких є, вірогідно, якийсь венеціанський дипломат. Велике місце тут належить Кримським та Азовським походам російсько-українських військ. Між іншим, згадується і славнозвісна р. Самара.

Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. висвітлено у рукописі другої половини XVII ст., де після розповіді про О. Кромвеля подається розповідь про Богдана Хмельницького і повстання в Україні. При цьому анонімний автор окреслює його як "della nazione cosacca e nuovo principio Ukraina". Цих же подій стосуються певною мірою матеріали іншого збірника (Ital.76), де вміщено листування кардинала Мазаріні 1649 р., в тому числі й з королем Речі Посполитої Яном Казимиром та коронним канцлером Є. Оссолінським.

Унікальними серед колекції італомовних рукописів є ті з них, що містять матеріали ватиканських нунціїв у Польщі XVI-XVII ст. У одному із рукописів (Ital.75) зафіксовано умови Зборівського миру 1649 р., матеріали Острозької комісії 1670 р., переклади італійською мовою листів 1669-1670 рр. гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького. У іншому збірнику (Ital.189) подано опис Речі Посполитої, де певна увага приділяється і козацтву і опис боїв польсько-українських військ проти нападу ординців на Україну у 1629 р. Тут же наводиться витяг з листа гетьмана Правобережної України С. Куницького, який керував блискучим походом козаків 1683-1684 рр. на Білгород (Акерман), Тягиню (Бандери), діяв у Молдавії, заглибився у Болгарію. Тут діяв між іншим і подільський полковник, котрий якийсь час був навіть гетьманом, Остап Гоголь, предок знаменитого письменника. До речі, похід Куницького знайшов відбиток у цілому ряді друкованих брошур італійською, німецькою та польською мовою, частина зберігається у БДБ. У Національній бібліотеці у Варшаві (БН) зберігаються ці ж брошури та їх мікрофільми, які стосуються походу Куницького. На їхніх

сторінках наводяться ще три листи Куницького до короля Яна Собеського. Див., наприклад, БН. Відділ мікрофільмів, № 4122, 4123.

У БДБ зберігається одна з найбільших у світі колекцій стародруків, причому всі вони описані у багатотомному каталозі (за алфавітним принципом). Серед них і примірник київського "Синопису" 1680 р., і невідомий досі німецький переклад італійської брошури про повстання українських невільників на турецькій галері 1643 р. очолюване Симовичем*.

Нарешті, у БДБ є великий картографічний відділ, в якому зберігається чимало карт України XVI-XIX ст. На цих картах дуже точно показані Дніпро разом з усіма порогами, Самара, Оріль, Бик, Вовча, Кільчень, Інгул та ін., такі Дніпрові острови як Хортиця, Томаківка, Кодачок, Княжий, Монастирський та ін. Серед населених пунктів зазначався Кодак (суч.Дніпропетровськ), Царичанка, Маячка, Китайгород, "зимівник Команково" та ін. і звичайно "місто Січ".

Значну частину південної України у картах XVII-XVIII ст. відтворювали під написом "Землі запорозьких козаків" (Tekki cossacorum Zaporoviensis). Картографічні матеріали є ще одним важливим аргументом, який стверджує важливу роль запорозьких козаків в освоєнні та заселенні південноукраїнських степів.

Чимало аналогічних карт зберігається і у колекції бібліотеки герцога Августа у Вольфенбюттелі, але це вже Північна зона. Тут же, у відділі рукописів знаходиться і німецька рукописна хроніка XVIII ст., яка охоплює події східноєвропейської історії 1600-1717 рр. (115.2). Чимало уваги невідомий автор присвятив історії запорозьких козаків, описавши, наприклад, Хотинську війну 1621 р., морські походи запорожців 1624 р., будівництво Кодака, його зруйнування під час повстання Сулими 1635 р. і реставрацію 1639 р., роки Визвольної війни 1648-1654 та "Руїни" другої половини XVII ст. зруйнування Січі карателями Яковлева тощо. Є звістка про

---

* У БН зберігаються мікрофільми друківаних італомовних брошур, в яких розповідається про невідомі раніше повстання українських невільників на турецьких галерах у 1631 та 1633 рр. (оригінали зберігаються у бібліотеці Касанатенсе у Римі.)

І.Сірка (від 27.11.1661 р.), який на чолі запорозьких козаків та калмиків взяв Перекоп.

Є у цій бібліотеці і цікавий нумізматичний альбом XVIII ст., в якому описуються монети Київської Русі, Росії, а в коментарях згадується про Переяславську раду 1654 р. і Чигиринські походи 70-х років XIII ст.

Величезною є іконографічна колекція бібліотеки, в тому числі й понад 15000 портретів майже половина (до літери "К") вже видрукована в альбомах, але дуже малим тиражем. У цій колекції зберігаються копії відомих портретів Б.Хмельницького (3), І.Мазепи, С.Кричевського (посмертний). Зовсім незнаний портрет гетьмана Д.Апостола.

Найважливішим архівосховищем Північної зони і Німеччини взагалі з історії України XVI-XVIII ст. і запорозького козацтва є зібрання інституту дослідження німецької преси Presseforschung при Бременському університеті. Тут зібрана (переважно у вигляді фото і ксерокопій) практично вся німецькомовна преса (газети, листівки, "летючі листівки" тощо) XVI - початку XVIII ст., що виходила не лише на території Німеччини та Австрійської імперії, але й Росії, Данії, Швейцарії тощо (усього близько 1000 тек). Так, лише один річний комплект (неповний) "Okdinaki Fréitags - Zeitung" (Лейпціг, 1684) містить у собі понад 40 сторінок тексту про події в Україні. Тут наводяться цілі листи зі Львова, Бара, Бучача, Стрия, Яворіва, Жовкви, Могилева-Подільського, Білої Церкви та ін., причому дані про Україну знаходяться також у кореспонденції з Варшави, Кракова, Венеції та ін. Переважно тут розповідається про події військово-політичної історії, в тому числі пов'язаних з участю козацтва у Грицятилітній та Визвольних війнах, визвольній боротьбі другої половини XVII ст.

Є й окремі брошури присвячені Україні, наприклад, зовсім невідома друкована реляція про битву під Берестечком 1651 р. Чимало інформації подають газети про гетьманів України, про героїв Визвольної війни та ін.

Так, німецька, швейцарська преса досить часто пише, що останні роки життя Івана Сірка, зокрема про шлюб його сина з дочкою покійного Брюховецького, про пропонування козаками гетьманської булави Сірку (замість Самойловича), про переговори Сірка з московським та турецьким урядами тощо. Чимало важливої інформації знаходиться і в інших газетах, у зовсім несподіваних

місцях. Так, при описі італійських подій невідомий інформатор з Венеції описав прибуття до цього міста відбитої у турків галери. На берег зійшло тоді і 10 запорожців... Бременське зібрання газет XVI-XVIII ст. заслуговує на особливу увагу дослідників, подальші публікації знайдених матеріалів про Україну.

У Польщі архівні кверенди проводилися нами вже втретє. Результати двох попередніх (у 1978-1979 та 1987 рр.), достатньо висвітлені у наших наукових працях. Якщо у минулому пошук провадився, насамперед, у краківських архівосховищах, то тепер головним місцем праці була Варшава: Архів Головний Актів Давніх (АГАД) та Національна бібліотека. Насамперед, привернули нашу увагу такі фонди АГАД, як Архів коронний у Варшаві (АКВ), (відділи: козацький, татарський, турецький, іранський та російський) і Архів Замоєських", "Архів Радзивіллів" та деякі інші. Хоча праця у АГАД ще далеко не завершена нами, але лише попередні результати пошуків переконливо доводять, що АГАД являє собою одне з найважливіших, якщо не найважливіше зібрання джерел до історії українського козацтва. Так, вдалося виявити ряд недрукованих і практично незнаних документів про кошових отаманів, як от: І.Виговський (15 документів), П.Тетеря (15), І.Мазепа (5), П.Орлик (5), І.Петрижицький (5), Т.Орєндаренко (3), М.Дорошенко (3), І.Самойлович (2), А.Могила (2), М.Ханенко, П.Дорошенко, І.Сулима, І.Кулага, Г.Чорний, П.Сагайдачний (по одному) та ін. документи полковників М.Ширяя, К.Виговського, С.Немирича, І.Груші, Д.Мурашка та ін.

Знайдено велику кількість документів московського царя Олексія Михайловича, королів Речі Посполитої Сигізмунда III, Яна Казимира, Михайла Вишневецького, Яна Собеського, кримського хана Мухамед-Гірея IV, турецького султана Мухамеда IV та ін. представників урядових кіл вказаних країн, листів українського православного та уніатського духовенства (І.Борецький, Д.Балабан, Є.Плетинецький, П.Могила, І.Кроковський, І.Тукальський, Т.Василевич, Г.Четвертинський, І.Потій, А.Селява, Суша та ін.) Численні листи польської шляхти, кримських і турецьких урядовців, московських дипломатів і воєначальників тощо (Б.Шереметєв, Ордин-Нашокін). Вони проливають світло на історію запорозького козацтва наприкінці XVI - на початку XVIII ст., його визвольну боротьбу, діяльність запорожців у Білорусії та Прибал-

тиці, дипломатичну діяльність, побут і звичаї населення Південної України.

Так, згідно з інструкцією посла Речі Посполитої до кримського хана (між 1711-1733 рр.) він мав скаржитися на січовиків, що піднімають повстання на Правобережній Україні, переселяють їх на свої землі під кримським протекторатом ("запорозькі козаки постійно наших підданих викочують, нині оселяють їх на кошових селах...тепер і Кодак ними заселили") *. Вдалося знайти чимало даних до біографії керівників українського козацтва, насамперед І.Сірка, М.Ханенка, П.Дорошенка, А.Могили, господаря молдавії Стефана Петриченка (козака Степана Петриченка) та ін. Так, київський митрополит Іов Борецький віддав свого старшого сина Стефана разом із сином "молойця" Війська Запорозького Михайла Зубовича до двору князя Криштофа Радзивілла для продовження освіти.

Подальший пошук у АГАД та інших архівосховищах Польщі безперечно дозволить з'ясувати чимало важливих сторінок українського козацтва, збільшити коло джерел для публікації в "Українському дипломатарії XVI-XVIII ст."

*Юрій Пінчук, Людмила Гриневич
(Київ)*

Тема українського козацтва в історіографії першої третини ХХ ст.

Дослідження та висвітлення історії і значення козацтва має не лише велике наукове але й громадське значення. З огляду на це становлять безумовний інтерес думки ряду істориків, які з тих чи інших причин довгий час перебували серед малозгадуваних. Тут, насамперед, слід назвати М.С.Грушевського, М.М.Покровського, М.І.Яворського та інших вчених, хто працював на зламі розвитку

---

* АГАД - АКВ, Татарський відділ, 45/49. - Арк.3. Вдалося знайти привілеї Владислава IV, котрий дарує о.Хортицю магнату Я.Вишневецькому (1647).

двох історіографічних напрямків: дворянсько-буржуазного та радянського, що відбилося на їх світоглядних і методологічних засадах.

Так, М.С.Грушевський вважав головним змістом соціальних рухів в історії України козацьких часів релігійно-національну боротьбу за національні інтереси та державність українського народу, а не класову їх суть. Цим зумовлювалась своєрідність його поглядів на окремі питання історії, в тому числі й на козацтво. В працях вченого майже відсутні виразні заперечення відносно того, що визвольний рух в Україні, у тому числі й найширших верств козацтва, розвивався на економічній основі. Звідси М.С.Грушевський вважав, що у переддень Визвольної війни 1648-1654 рр. енергія українського козацтва, залишивши осторонь церковні і національні інтереси, звертається виключно "до здобування козацького хліба" (тобто привілеїв), до розширення козацького володіння в Україні, до збільшення кількості професійних козацьких кадрів (1).

Історик в цілому визнавав, що селянство та панство перебували в антагоністичних відносинах. Проте, на його думку, цей антагонізм в історії українського народу не набув особливої гостроти й нестерпної болючості, тому, що подібні загострені відносини існували нібито лише між українським селянством і польським панством. Отже, вважав М.С.Грушевський, йдеться про суперечність між народностями панською та поневоленою, вірою і культурою привілейованою - з одного боку, та пригніченою, приниженою - з другого. Як бачимо, дане положення не вільне від певної упередженості і потребує критичного сприйняття. Так само неоднозначним є твердження М.С.Грушевського про те, що для всіх станів українського суспільства несправедливості були однаковими, тому, однаково страждаючи, вони однаково відгукувалися на них (2).

За М.С.Грушевським, в українському суспільстві з кінця XVI - першої половини XVII ст. майже зникає шляхетський стан і залишається лише народна маса позбавлена будь-якого впливу та значення у суспільному житті. Особливо це стосується західної України, населення якої, за висновком дослідника, втратило можливість до самозахисту. Тому, стверджує історик, єдиним борцем за культурні і національні інтереси української спільності виступають українські елементи східної України. Проте, слід зазначити, що під вищезгаданими елементами М.Грушевський розумів козацтво, що напере-

додні подій 1648-1654 рр. залишалось захисником цілого народу українського (3). Узагальнюючий висновок М.Грушевського про місце і роль козацтва в історії України з точки зору сучасної науки, не беззаперечний, хоча й оригінальний: козаччина - це озброєна частина українського народу, її інтереси певною мірою збігалися із прагненнями мас та привілейованих українських верств - шляхти, міщанства, духівництва (4). Проте, так дещо применшувалося значення ролі найбільшого класу-стану феодального суспільства - селянства та його спільників в соціальній боротьбі.

Суттєво відрізняються від попередніх погляди М.М.Покровського - автора загальновідомої "Російської історії з найдавніших часів" та багатьох інших праць, де висвітлюються деякі важливі питання історії України доби феодалізму. Зокрема, вчений простежив таке явище, як єдність історичного розвитку російського і українського народів, дослідив їхню боротьбу проти агресії шляхетської Польщі тощо. Зокрема, він розглянув соціально-економічне і правове становище різних суспільних груп і прошарків кінця XVI - першої половини XVII ст. й встановив, що в Україні відбувався процес консолідації соціальних верств на основі ідеї звільнення від іноземного панування. Національна за формою, національно-релігійна за своєю ідеологією, у свідомості тих, хто боровся, боротьба ця була по суті соціальною (5).

М.І.Яворський був схильний до ідеалізації буржуазії та дрібнобуржуазних елементів у соціальному розвитку, що яскраво відбилася в його "Нарисі історії України" (6). Так, М.Яворський намагався довести, що на Подніпров'ї значні селянсько-козацькі повстання кінця XVI - першої половини XVII ст. не мали ще ніякої ані політичної, ані економічної програми і були, так би мовити, звичайними з'ясуваннями стосунків між козацькими старшинами східної України. Тому, на його думку, єдиною опорою козацтва в тих повстаннях була селянська та міщанська знать "боярського походження" (7). Узагальнення дослідника зводиться до того, що на західній Україні хоча й існувала стихія революції, проте для неї не знайшлося класового ініціатора. На Подніпров'ї - зростав ініціатор революції, а саме, нова соціальна знать - козацтво, яка, за його переконанням, рішуче простягла руку до влади, боролася за скасування шляхетської диктатури, за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію, коротко, за доведення революції грошового господарства до кінця (8), і тільки

пізніше, як показано в його "Короткій історії України", козацтво, очоливши міщан і селян в боротьбі з шляхтою, зробило революційний переворот в Україні (9).

Взагалі ж М.І.Яворський вдавався іноді до ідеалізації ролі козацтва у визвольному русі України, намагався зобразити цей клас-стан єдиною рушійною силою суспільного розвитку на досить тривалому етапі феодальної доби. Він писав, що це були представники майбутнього аграрного та торговельного капіталізму, які виростили на своїх дрібних "хозяйствах-промыслах" за умов використання найманої чи власної праці і вже тоді знали ціну грошам (10).

Проте, для повнішого розуміння поглядів М.Яворського слід детальніше зупинитись на характеристиці ним козацтва, його соціального складу, ставлення до інших класів-станів тощо. Так, історик вважав, що козацтво, з одного боку, відмежовується від поспільства, а з другого, дбаючи лише про своє лицарське упривілеювання перед загальною масою посполитих, різко відокремлюється від загальної маси лицарських новачків та джурів у привілейовану касту "товаришів". Існували суперечності й між іншими групами козаків - низовими й городовими. Вирішальною суспільною силою історичних процесів в Україні XVII-XVIII ст. Яворський вважає реєстрове козацтво. Таке визнання знадобилося М.І.Яворському для обґрунтування концепції щодо лідерства дрібнобуржуазних елементів в історії України XIX - початку XX ст. Здобувши собі по довгій боротьбі право громадянства поруч із шляхетським землеволодінням, - пише автор, - "козацький хуторець", як на дріжджах виростаючи, вдарився тепер головою об нього. Подальше спільне існування стало неможливим, доводилося розвалити магнатський маєток до основи, даючи змогу розвиватися "дійсно грошовому" господарству (11). Нагода узяти магнатські господарства в хазяйські руки трапилася для реєстровців під час Визвольної війни 1648-1654 рр. (за термінологією автора - "переможної", справжньої вже революції").

Пропагуючи історичну роль реєстрового козацтва, М.І.Яворський дещо недооцінював значення селянства - найбільшого класу-стану феодального суспільства, котре зображувалось ним стихійною масою, нездатною до свідомої участі в соціальній, а тим більше у політичній боротьбі. Тут доцільно зазначити, що в оцінці рушійних сил Визвольної війни, Переяславського акту 1654 р. тощо

М.І. Яворський інколи поступався навіть досягненням ліберально-буржуазної історіографії XIX ст. Переконливою ілюстрацією щодо цього є його погляд на характер Переяславського договору. Він писав: "Який був зміст тієї умови уявити легко. Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції в Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів (12). Нарешті, потрібно зазначити (до речі, в свій час на це звертав увагу академік Д.І.Багалій) (13), що М.І.Яворський майже не використовував нового історичного матеріалу, а лише намагався висвітлити відоме у власній інтерпретації.

Багатими на нові документальні матеріали були твори В.Л.Фаворського, присвячені історії церкви, діяльності братств, розвитку національного руху в Україні XVI-XVII ст. Поряд з вивченням і висвітленням цих проблем, вчений торкнувся деяких питань історії козацтва. Становить інтерес його думка про класову спорідненість козацтва і українського міщанства. Проте, узагальнення В.Л.Фаворського щодо характеру визвольної боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі, яка начебто відбувалась в національній за формою боротьбі двох класів - феодального і буржуазного, не досить обгрунтоване. За В.Л.Фаворським, збройна боротьба в Україні середини XVII ст. - це є боротьба козацтва (буржуазного елемента) з польським феодалізмом, "бій панства з козацтвом", що, як зрозуміло, не можна визнати науково достовірним. Разом з тим, у міркуваннях цього історика є чимало позитивного. Зокрема, цілком конструктивна, на наш погляд, думка про те, що гасла визвольного руху в Україні мали бути ширші, ніж вузьокласові козацькі інтереси. Необхідно було забезпечити допомогу у боротьбі від широких селянських мас, від усього українського суспільства. Ось чому на кону, за його висловом, "з'являється гасла релігійно-національного визволення" (14).

На думку авторського колективу першого тому "Історії України" (1932) (15) козацтво не було якоюсь окремою соціальною верствою населення, а являло собою неоднорідну масу, що складалася переважно з вільного селянства, городян й дрібної шляхти. В зв'язку з тим, що економічна слабкість українського міста обеззброювала його як чинник у боротьбі з феодалізмом і диктатурою шляхти, воно виступало у XVII ст. лише як допоміжна сила в боротьбі селянських мас із шляхтою, але не як її керівник. Саме ж козацтво

наприкінці XVI ст. розпадалось на дві групи - низи "вільного" селянства і верхи, що перероджувалися на велику феодалну знать - шляхту. Напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. основна маса козацтва нічим, крім юридичної незалежності, не відрізнялась від покріпаченого вже селянства. Не було жодної різниці між реєстровим і низовим козацтвом, тому що єдиний поділ, який має дійсно під собою ґрунт в козацтві, це є поділ на масу козацько-селянську й на старшину, яка за певних умов могла переходити навіть у шляхетський стан. Тож немає ніяких підстав розглядати козацтво в його масі як окрему від селянства силу (16). Виходячи з цього, а також з аналізу інших основних соціальних верств суспільства, повстання під проводом Богдана Хмельницького розглядається в першому томі "Історії України" як велика селянська революція (17). Така ж сама думка простежується у книзі "Хмельниччина" (18), де, щоправда, дуже спрощено охарактеризовано всі класи-стани українського суспільства, і, зокрема, козацтво, висловлено ряд необґрунтованих закидів на адресу Б.Хмельницького.

Як бачимо, викладені тут погляди ряду загальновідомих істориків початку ХХ ст. на одні й ті самі питання мають суттєві відмінності. А отже, на часі поглиблене дослідження історії українського козацтва, що упродовж десятиліть майже не досліджувалося і відтворене у новітній історіографії досить фрагментарно.

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Київ; Львів, 1922. - Т.8. - С.201.
2. *Грушевський М.* Студії з економічної історії України. - К., 1918. - С.83; Його ж. Історія України. - Київ; Відень, 1920. - С.91; Його ж. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. - К., 1919. - С.43.
3. *Грушевський М.* Історія України. - С.98.
4. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. - К., 1919. - С.186, 206.
5. *Покровский М.Н.* Русская история с древнейших времен. - М., 1923. - Т.2. - С.148.
6. *Яворський М.* Нариси історії України. - Ч.1. Господарство натуральне. - К., 1923; Його ж. Нариси історії України. - Ч.2. Станово-шляхетне суспільство. Козацька революція. - К., 1924.

7. *Яворський М.* Нарис історії України. - Ч.2. - С.67.
8. Там же. - С.69.
9. *Яворський М.І.* Коротка історія України. - Харків, 1928. - С.46.
10. *Яворський М.* Нарис історії України. - Ч.2. - С.69.
11. Там же. - С.86.
12. Там же. - С.100.
13. Див.: *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. - Харків, 1928. - Т.1. - С.101.
14. *Фаворський В.Л.* Церква та національний рух на Україні в XVI-XVII ст. - Харків, Київ, 1930. - С.79.
15. Історія України: Передкапіталістична доба. - Харків, 1932. - Т.1. - 336 с.
16. Там же. - С.106.
17. Там же. - С.108.
18. *Дмитрев А.* Хмельниччина (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVII века). - М., 1934. - 64 с.

*Тетяна Ковальська
(Дніпропетровськ)*

Публікації про запорозьке козацтво на сторінках катеринославської періодики початку ХХ ст.

Досліджуючи проблему ґрунтового висвітлення історії українського козацтва у катеринославській періодиці початку ХХ ст., необхідно зробити екскурс в минуле з метою з'ясування джерелознавчої бази цього питання. Визначне місце в популяризації історії Запорозької Січі належить Дмитру Івановичу Яворницькому. Аналіз періодичної преси Катеринослава як російськомовної, так і української, свідчить про те, що Дмитро Іванович був першим і єдиним з авторів статей про запорозьких козаків, що друкувалися у Катеринославі аж до 1910 р. З 1884 по 1917 рр. Яворницький опублікував у місцевій пресі 46 наукових етнографічних статей та художніх творів і серед них 29 присвятив минулому славетних лицарів запорозьких.

За весь період історії катеринославської преси з кінця ХІХ до початку ХХ ст. у місті виходило шість видань, де можна знайти певні матеріали про запорозьке козацтво: "Днепр" (1884-1885), "Екатеринославские губернские ведомости" (1838-1919), "Приднепровский край" (1898-1918), "Запоріжжє" (1906), "Русская правда" (1906-1915), "Дніпрові хвилі" (1910-1913).

Перші публікації з історії минулого Запорожжя, автором яких був Д.І.Яворницький, були надруковані також у першій приватній катеринославській газеті "Днепр" 1884 р. Це були публічні лекції під загальною назвою "Про запорозьких козаків", котрі Д.І.Яворницький з великим успіхом прочитав у Харкові того ж року.

З припиненням видання газети "Днепр" у квітні 1885 р., Дмитро Іванович продовжує друкувати в офіційній пресі, зокрема у "Екатеринославских губернских ведомостях", ряд наукових, публіцистичних статей та художньо-етнографічні нариси з життя, побуту, традицій запорозьких козаків: "Выбор войсковой старшины у запорожских козаков" (1889 г., 22 березня, № 23), "Из поездки по бывшим запорожским владениям. Этнографический очерк" (1889, 24 червня, № 49), "О найденных запорожских лодках" (1890, 25 квітня, № 32), "Церковное устройство у запорожских козаков" (1890, 4 серпня, № 61) та ін.

Певна лібералізація політики царського уряду щодо провінційної преси у 90-х роках ХІХ ст. приводить до появи значної кількості приватних видань у Катеринославі, серед них "Приднепровский край", "Днепровская молва". Яворницький співпрацював там кореспондентом і видавав статті, зокрема, "Чем лечились наши предки от простуды" ("Днепровская молва", 1899, 7 листопада, № 44), "Как побеждали запорожцы мусульман" ("Приднепровский край", 1901, № 1155-1157), "Как проводили запорожцы первый день Нового года" ("Приднепровский край", 1905, № 2386) та ін.

Необхідно зазначити, що всі публікації Яворницького у катеринославській пресі до 1906 р. виходили російською мовою, хоча автор писав свої дослідження як російською, так і українською мовами. Це було пов'язане з політикою царського уряду щодо розвитку української мови. У 70-80-ті роки у Катеринославі не виходило жодне періодичне видання українською мовою, хоча за статистикою 80 відсотків населення, що мешкало на території Катеринославської губернії, було українським.

Революційні події 1905 р. сприяли деякому послабленню цензурного тиску на національну культуру. В 1906 р. у Катеринославі водночас виникає три українських часописи "Добра порада", "Запоріжжє", "Селянське слово". Видання ці проіснували тільки рік, а невдовзі були припинені з політичних мотивів.

Привертає увагу перший і єдиний примірник, що вийшов у світ часопису "Запоріжжє". В ньому Д.І.Яворницький помістив соціально загострену статтю "Як вільних українських козаків зроблено кріпаками" (1906 р., 23 лютого). Напевне російському уряду був не до вподоби чесний, сміливий погляд автора на минуле українського козацтва, примірник заарештували, а часопис припинив існування.

Матеріали, що друкувалися в двох інших українських газетах присвячено обґрунтуванню необхідності відродження української мови та культури шляхом просвітянських дій і зорієнтовано на розв'язання сучасних проблем української нації регіону. Проблема вивчення історії українського козацтва не розв'язувалася в цих часописах, по-перше, тому, що це були перші українські видання і перед ними на початку їх діяльності поставали більш загальні питання збереження і розповсюдження української культури. По-друге, внаслідок короткочасового існування часописи не встигли висвітлити різнобічно сторінки історії козацького краю ("Доброї поради" існує 4 примірники, по одному "Запоріжжє" і "Селянського слова").

На цьому видавництво українських часописів припинилося і тільки через п'ять років з'явиться новий український часопис "Дніпрові хвилі", значення якого в розвитку, поширенні української культури, краєзнавчих знань важко переоцінити.

Після заборони часопису "Запоріжжє" того ж 1906 р., за пропозицією видавця газети "Русская правда" І.В.Тищенка, Яворницький погоджується бути її редактором і в першому ж примірнику друкує статтю "Суд, наказания и казни у запорожцев". Але невдовзі Яворницького спіткало гірке розчарування цим виданням. Причина полягала в тому, що газета набула реакційного, чорносотенного характеру, а Дмитро Іванович як редактор мав стати фіктивною, підставною особою. Видавець бажав здобути популярності серед широкого кола читацького загалу завдяки авторитету Яворницького. Не бажаючи грати в нечесні ігри, вчений залишає редакторський пост.

З 1910 по 1913 рр. у Катеринославі виходить часопис "Дніпрові хвилі", метою якого було відродження української духовної спадщини, і, зокрема, славетних сторінок Запорозжя. Саме тут Д.І.Яворницький сприяв формуванню плеяди талановитих краєзнавців, громадських діячів, письменників та науковців (Д.Дорошенко, Т.Теняно, Т.Митрус, К.Корж), які продовжили його справу. До авторського складу "Дніпрових хвиль" увійшли також і письменники, котрі розпочали свою творчу діяльність ще за часів видання перших катеринославських україномовних часописів (Л.Жигмайло, К.Д'яконов, М.Биков, В.Степовий, М.Новицький та ін.)

На сторінках "Дніпрових хвиль" друкувалися художні твори в жанрі оповідання ("Три несподівані стрічі", 1912 р., № 1/2; "Драний хутір", 1911, № 18/19 - № 20/21 Д.І.Яворницького), нариси з минулого краю ("Згадки про Сагайдачне" А.Кашенка, 1910; № 2, № 3/4; "Самарський монастир" В.Степового, 1910, № 1; "Старі Кайдаки" Т.Краснопольського, 1912, № 6), етюди-портрети видатних діячів українського козацтва ("Над Кодацьким порогом. Про гетьмана Івана Сулиму" А.Кашенка, 1912, № 20/21 - № 23/24; "Останній кошовий запорозький Петро Калнишевський" В.Степового, 1911, № 18/19), фольклористичні та етнографічні дослідження ("Новий рік на Запоріжжі" В.Степового, 1912, № 1/2; "Людська пам'ять про старовину" Я.П.Новицького, 1911, № 8, № 10), а також публіцистичні статті ("Як жило славне низове запорізьке військо" Д.І.Яворницького, 1912, № 4-6; "Запорозькі зимовики" В.Степового, 1913, № 1) та ін. Значна частина публікацій часопису присвячувалася кубанським козакам.

Крім цього, в "Дніпрових хвилях" було надруковано багато художніх творів, що розповідали про сучасників козаків, їх побут, звичаї, особисте життя: "Русальчине озеро" Д.І.Яворницького, 1911, № 6/7 - № 9; "Закохана пара або пан Борзак та пані Борзачка" Д.І.Яворницького, 1910, № 1, 1911, № 12-15. Матеріали часопису, присвячені козацтву, заслуговують на перевидання, подальше дослідження та творче використання в сучасній журналістиці.

Історико-археологічні дослідження бродницьких поселень на нижньому Дніпрі

Питання про географію й визначення літописного терміна "Протолче" в історичній літературі розглядалось побічно лише як назва броду через Дніпро в районі о-ва Хортиці. Так, П.Бурачков розміщав його на місці відомої Крарійської (Кічкаської) переправи, дослідник В.Г.Фоменко локалізував Протолче як брід між гирлами річок Нижня Хортиця і Мокра Московка, А.Т.Сміленко визначає Протолче як брід на луговому боці Дніпра /в районі о.Хортиця/ (1).

Ототожнення літописного терміна "Протолче" тільки з бродом через Дніпро, вважається нам висновком довільним і обмежує суттєве навантаження літописного терміна. У цьому зв'язку доцільно простежити його вживання в літописних редакціях. Вперше о-ів Хортиця і Протолче згадується одноразово в "Повісті временних літ" за Іпатіївським списком під 1103 р.: "...и поидоша на коних и в лодьях, и придоша ниже порог и сташа в Протолчех острове" (2). Тут йдеться про перший переможний похід руських дружин проти половців в 1103 р., споряджений Володимиром Мономахом.

Наступна згадка про хортицьке Протолче в історичній літературі довгий час залишалася непомітною для дослідників. Першим на це звернув увагу М.П.Барсов, досліджуючи повідомлення літопису за Іпатіївським списком, де йшлося про географію укріплень на півдні Русі (3).

До географії цієї місцевості, зазначав М.П.Барсов, має відношення детальне описання літописцем боротьби Ростислава Рюриковича з лукоморськими половцями. Літописець передає, що 1190 р. половецькі хани Ітогди і Акуш після вдалого походу Ростислава Рюриковича на їх землі пішли на "Київску Україну" Ростиславовою дорогою, тобто шляхом, яким ходив до них Ростислав з Торчеська до Протолче на Дніпрі. Те, що Ростислав ходив на половців кінним походом через Протолче, а потім по правому березі Дніпра до місця розташування половецьких вей, які знахо-

дилися десь під Херсоном, ясно передає літописний текст: "и ехеша в борзе изъездом до Протолчи в лоузе в Днепреском" (4).

Оскільки половецькі вежі розміщались на правому березі Дніпра, то шлях Ростислава через Протолче не може пояснюватись потребою скористатися бродом через Дніпро, в цьому не було жодної потреби. Адже літописний текст під 1103 і 1190 рр. не визначає Протолче як брід, незважаючи на те, що руські дружини скористалися ним в поході на Сутень. Що привело Ростислава в Протолче?

Ймовірно у цьому місці знаходився опорний пункт, де постійно збирались руські дружини для відпочинку, перегрупування військових підрозділів і отримання свіжих відомостей від місцевого населення про становище в стані противника.

Зміна політичної обстановки на південних рубежах Русі в XII-XIII ст. сприяє налагодженню мирних стосунків з половцями. В літописних повідомленнях описано випадки спільних виступів половців як союзників руських князів в їх міжусобній боротьбі. Інколи союзниками половців виступали і "бродники". У битві на р.Калці (1223) якісь "бродники" виступили проти половців з татарами. Саме під цим роком в руських літописах вперше і востаннє згадується брід біля о-ва Хортиці.

Про це літописний хронограф передає: "Придоша к реце Днепру к острову Варяжскому и приеха ту к ним вся земля половецкая, и черниговцем приехавшим с кияном и смолняном и иным странам, а галичане и волынцы кийдждо со своими князями, а куряне и трубчане и путившицы и кийдждо со своими князями, придоша коньями, а выгоиця гельчская придоша по Днепру и возоедоша пороги, и сташа у реки Хортичь на броду у Протолчи" (5). Вірогідно, власне ця фраза "на броду у Протолчи" і дала підставу ще М.М.Карамзіну (6), а згодом й іншим дослідникам ототожнити Протолче з бродом через Дніпро.

По-перше, руські дружини за М.М.Карамзіним, не перейшовши на лівий берег Дніпра, попливли вниз Дніпром й стали поблизу Олешшя. Цей тактичний маневр руських дружин можна пояснити необхідністю захистити Олешшя - важливий торгово-економічний пункт на Нижньому Дніпрі. Отже, руські дружини з Протолче відправилися водним шляхом, не скориставшись бродом. Перехід по лівому березу Дніпра до Олешшя був би даремною справою.

Ця думка узгоджується з висновком В.Т.Пашуто, який вважає, що літописна фраза "у реки Хортичь на броду у Протолчи" взята з

Воскресенського літопису (7), де більшість повідомлень стосується Мстислава Удалого.

При цьому виявляється, що тут текст "літописця Данила Галицького" неоднорідний і має ряд вставок з попереднього джерела. І в дійсності, зазначає далі В.Т.Пашуто, поблизу Олешшя з'єдналися половці і всі руські князі і "Днепр перешедши", а нижче знову читаємо: "Переидоша же вся князи...реку Днепр...и поидоша в поле Половецкое..." (8)

З наведених прикладів виходить, що руські дружини, покидаючи Протолче, не скористались бродом, а пливли вниз Дніпром до Олешшя, звідки полки Мстислава Удалого і Данила Романовича пішли на Схід і розбили передовий загін татар. За ними руські раті і 31 травня 1223 р. на правому березі р.Калки зіткнулися з основними силами противника. Це дає підстави думати, що в районі Хортицького броду був опорний пункт для збору і підготовки збройних сил Русі перед безпосереднім виходом проти ворога. Саме так було і в першому випадку під 1103 роком, де Протолче визначається як місце збору руських дружин і пристань: "...и сташа в Протолче в Хортичем острове..."

Де ж могло розміщуватись літописне Протолче? Відповідь на це питання доповнюють палеографічні спостереження Дніпра в південній частині о-ва Хортиці. Кам'янисте й широке русло Дніпра за островом мало уповільнену течію порівняно з положистою частиною, це сприяло активному відкладенню твердого стоку річками Нижня Хортиця і Мокра Московка, які розміщувались супроти південної плавневої частини о-ва Хортиця.

По свідченню Я.П.Новицького, межень Дніпра в кінці минулого сторіччя у цьому місці бував настільки значним, "що в серпні його вільно переходили люди і коні в брід" (9). Крім броду в південній частині о-ва Хортиці розміщувалось п'ять озер, з'єднаних річищами з руслом Дніпра, це безсумнівно, створювало сприятливі умови для заходу й стоянок суден у заводях, надійно укритих плавневим лісом.

Зовсім нові фактичні відомості до цього питання дає дослідження археологами слов'янського поселення на о-ві Хортиця. Поселення розташовано в південній частині острова біля Осокорового озера й займає площу понад 6 га. На цій ділянці виявлено понад 20 об'єктів зі сторонами 30x10 м, розміщеними в плані п'ятьма неправильними рядами. На окресленій території

досліджувався житловий об'єкт напівземлянкового типу, стінки якого орієнтовані по сторонах світу, на долівці, простежено 18 ямок від опорних стовбів та шар (0,3-0,5 см) добре утрамбованого залізорудного пилу. В об'єкті виявлено п'ять різночасових ям, впускне слов'янське поховання, рештки двох виробничих печей, велику кількість слов'янської і візантійської кераміки, шматки залізної руди, криці, злитки кольорових сплавів, залізні наконечники стріл, трубчасті замки, різноманітні прикраси і обладунки для зброї, виготовлені з бронзи, кістки й скла, а також глиняну писанку білого тіста з темно-вишневою поверхнею.

План поселення відкритого типу складався з господарчо-житлових об'єктів, розміри яких набагато перевищують відомі будови Кічкаських поселень. Господарчому комплексу притаманні риси міського господарства, на що вказує значний розвиток залізоплавильного, ковальського, косторізного ремесел, поряд з різними торговельними зв'язками. Більшість знахідок досліджувалась на базі Дніпропетровського гірничого інституту ім.Артема, центральних лабораторій заводів "Запоріжсталь", "Дніпроспецсталь".

Хімічними і мікроскопічними аналізами встановлено, що залізну руду ремісниче населення використовувало з п'ятого залізорудного горизонту криворізької серії порід, які виходили на поверхню в районі р.Саксагані та балки Дубової поблизу сучасного рудника "Більшовик" на Дніпропетровщині.

Окрім мартит-гематитових руд, використовувався залізний кварцит, який попередньо збагачувався: просушування (вивітрювання), обпалення, розтирання, промивання, просіювання - про що свідчить шар залізорудного пилу на долівці об'єкту.

Найпоширеніший матеріал - слов'янська й візантійська кераміка терного призначення аналогічна кераміці з Кічкаського, Великопотьомкінського поселень та з балки Яцевої в Надпоріжжі. Виняток становить ліпна кераміка IX-X ст. з господарчої ями, спорудженої одночасно з об'єктом. Інші знахідки поселення - залізний леміш, велика кількість остеологічного матеріалу - свідчать, що значне місце в господарствах слов'янського населення займало рільництво, скотарство, рибальство й полювання.

На основі археологічного матеріалу і чітко виражених стратиграфічних даних є можливість виділити три хронологічні періоди в житті поселення. До найранішого (X-XI ст.) належить ремісничий

об'єкт, рештки виробничої печі, продукція залізоплавильного ремесла й ліпна кераміка. До найтривалішого періоду (XI-XII ст.) належать чотири господарчі ями, впускне слов'янське поховання XII-XIII ст., більшість предметів з заліза, бронзи, фрагменти чавунних казанів, гончарна кераміка тарного призначення тощо.

Звичні уявлення про хронологічні межі існування поселень в Степовому Подніпров'ї порушує окрема група знахідок, яка походить з верхнього культурного пласта поселення. До цієї групи належить бронзовий хрест-складень XIII-XIV ст. з кириличними буквами і розп'яттям на зворотному боці, срібна монета - джучид хана Джанібєка I (1339-1357), відчеканена в м.Сакел та монета Кільтібека (1361-1362), відчеканена в м.Азака.

Виділення третього культурного шару в житті поселення може бути пояснено тим, що його існування не обірвалось раптово за часів монгольської навали, а тривало, або ж відродилося з руїн вже в середині XIII ст. і пережило Кічкаське лівобережне і правобережне поселення, яке зникає саме в ці часи. Можливо, що поселення припиняє існування внаслідок просування в другій половині XIV ст. у пониззя Дніпра татар, а згодом і виникнення Кримського ханства на порубіжжі з Диким полем.

Цікаве доповнення до історичної географії цієї місцевості дає перше зображення о-ва Хортиці на копії карти частини світу 1459 р., знятої Сантаремом з оригіналу карти пера Майро - для Альфонса V, короля португальського, сучасника великого князя Василя Темного. На цій карті з достатньою достовірністю зображено пониззя Дніпра, його гирло і великий острів, що розділяє ріку на два русла.

Острів, зображений на широті близькій до дійсності і входить до області, названої "Rutenia" по сусідству з областю з назвою "Tataria". На дніпровському острові чітко помітний картографічний символ у вигляді довгастого будинку з меншою добудовою на його східному фасаді. Можливо, це позначення означає місцезростакування митниці або селища на важливому торговому шляху.

Етимологічне походження "Протолче и Протолча" В.Даль пояснював як "спертое течение реки Сарма, Шивера, Перекат, Пороги, узина с каменьями меж крутых берегов" (10). Протока - дія по значенню дієслова протікати, "протечь", може бути ототожненою формою "протолпитися" - з великим натовпом людей (11). Рекон-

струюючи походження Протолче, слід згадати, що в Надпоріжжі існувала річка Протовча (Протовчанка) - ліва притока Дніпра між гирлами Орелі і Самари. Саме тут розміщувалась в XVIII ст. політико-адміністративна область - Протовчанська паланка.

Топоніму Протолче, як конкретному географічному пункту, властива глибока літописна давність, в якій відчувається не довільність новоутворень, а суто слов'янське першоджерело. Сказане дозволяє зробити висновок, що поселення в плавневій частині о-ва Хортиця могло бути відоме на Русі під власним іменем Протолче. Однак, це не виключає версію, що назва Протолче поширювалась на все урочище, де, як відомо, і був брід через Дніпро. Так, як зауважимо, і термін Тмутаракань поширювався на навколишню місцевість і місто-порт.

Викладені відомості, певною мірою, висвітлюють досліджуване літописне поселення Протолче на о-ві Хортиця. Останні часи існування (XII-XIV ст.) воно було заселено бродниками, етнічно строкатим населенням, яке виконувало аналогічні функції бродницького населення в пониззі Дніпра, Дністра, Дунаю та Дону.

Бродницьке населення об'єднане в певну суспільну структуру, крім господарської діяльності займалося й прибутковими промислами, але, насамперед, контролювало і забезпечувало охорону важливих транзитних торгових шляхів, виконувало й митні функції.

Археологічно відкриті і значною мірою досліджені в 70-х роках поселення на нижньому Подніпров'ї: Протолче на о-ві Хортиця, селище під культурним шаром Кам'янської Січі та літописне Олешня в гирлі Дніпра на Великопотьомкінському о-ві ідентифікуються нами в останні часи існування (XIII-XIV) - як бродницькі.

Найбільш гострим і дискусійним є питання про витоки запорозького козацтва, про зв'язки його з попереднім етапом України-Русі XII-XIII ст.

Козацтво, як соціальне явище, виявляє живі, реальні зв'язки з літописними бродниками - войовничим населенням, яке грало роль передових форпостів України-Русі на південному порубіжжі. Аналіз літописних повідомлень та археологічна інформація досліджених поселень в місцях дніпровських переправ і бродів (XII-XIII ст.) підтверджують думку про те, що "вірогідно ще до вторгнення Батия (1237) вони (козаки. - *Лвт.*) існували на берегах

Дніпра нижче Києва, принаймні, тамтешнє населення називало себе черкесами і козаки теж називали себе так" (12).

Динаміка розвитку селищ у пониззі Дніпра, Дністра, Бугу і Дону поблизу важливих переправ і бродів, може бути відправною у вивченні генези бродницьких поселень на окреслених територіях з подальшим зв'язком їх з запорозьким козацтвом.

Зв'язок бродницьких традицій з прообразами перших військових організацій запорозького козацтва привертав увагу багатьох істориків, починаючи від М.Карамзіна, який зазначав, що на Дону було "не весьма благородно", бо тут теж виникали подібні організації з бродяг, які шукали "дикої вольности и добычи" (13).

З монархістських позицій характеризували бродництво В.Броневський, П.Соколовський, С.Соловйов, К.Марков, П.Сахаров та ін., але й вони не заперечували існуючих зв'язків бродництва з формуванням козацьких військово-суспільних організацій.

Наступна група вчених, М.Мавродін, Б.Греков, Н.Волинкіна, А.Попов, була схильна до ототожнення бродницького населення з козацтвом. Через вульгарно-соціологічний підхід, що був і досі залишається в історичній науці, ототожнення козацтва з бродництвом позначалося тавром прихильності до українського буржуазного націоналізму.

Явище бродництва характерне пониззю Дніпра, Бугу, Дністра, Дону і Дунаю. Бродницьке населення засновувало населені пункти, єдналося у військові організації, дотримувалось дружинно-вічового права, але на той же час не прагнуло регулярної господарчої діяльності.

Противники ототожнення бродників з запорозьким козацтвом аргументують свої висновки тим, що в документах про Запорожжя та описах чужоземних авторів не зустрічаються назви козацьких поселень. Як аргументи, наводять свідчення митрополита Пимена (1368), венеціанського посла А.Кантаріні (1476), С.Герберштейна (початок XVI ст.) та інших, твори яких побіжно і фрагментарно характеризують Запорожжя, а тому подібні висновки слід вважати приблизними.

Зазначимо, що діючий етногенетичний процес дійшов завершальної стадії, коли в його сферу втягувалися все нові й нові групи неслов'янського населення. Загальна тенденція не поминула і бродницьке населення, як і більшість слов'янських племен, що входили

до складу України-Русі, а після XIII ст. зникли з карти країни, поза сумнівом, внаслідок діяння асиміляційних процесів (14).

У наступні часи, впритул до початку XV ст. у нижнє Подніпров'я починає активніше проникати українське населення, переймаючи досвід своїх попередників - бродників, утворюючи перші військові формування - прообрази Запорозьких січей.

Розвиток суспільних груп низового запорозького козацтва регулювався економічними і соціальними умовами. Ці умови були залежні й від зростання щільності населення, припливу на Запорожжя втікачів, які уникали феодального гніту. Колонізаційний процес перебував у прямій залежності від становища селянства на землях України, де чужоземний і місцевий феодальний гніт ставав нестерпним.

У генезі козацтва за дніпровими порогами не варто нехтувати роль бродницьких традицій, що так помітні в організаційно-військовій, економічній, соціально-політичній еволюції запорозького козацтва. Вони привнесені з глибин XII-XIV ст. Бродницьке населення із нечислених груп, гуртованих окремими "ізгоями", в XI-XII ст. розвинулось в військово-общинні організації, досвід яких використаний в історичній творчості запорозького козацтва.

Поглиблене дослідження поселень XII-XIV ст. на нижньому Дніпрі допоможе повніше висвітлити соціальне й економічне життя бродницького населення, яке було нерозривно пов'язане з запорозьким козацтвом, допоможе спростувати окремі неточні погляди, що існують в історичній науці.

1. Бурачков П. Заметки по древней географии новороссийского края. - Спб., 1875. - С.304-305; Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому подніпров'ї (XII-XIII ст.) - К., 1975. - С.191.
2. Полное собрание русских летописей. - Л., 1926-1928. - Т.1. - С.278.
3. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1885. - С.299.
4. Повесть временных лет по Ипатьевскому списку. - Спб., 1871. - С.496.
5. Там же.
6. Карамзин Н.М. История государства Российского. - Спб., 1897. - Т.5. - С.56.

7. Пашуто В.Т. Киевская летопись 1238 года // Исторические записки. - М., 1948. - С.278.
8. Там же. - С.281.
9. Новицкий Я.П. С берегов Днепра // Сборник статей Екатеринославского общества по изучению края к XIII археологическому съезду. - Екатеринослав, 1905. - С.24.
10. Даль В. Толковый словарь живого русского языка. - М., 1935. - Т.3. - С.537.
11. Словарь современного русского литературного языка. - М., Л., 1961. - С.47.
12. Архив К.Маркса и Ф.Энгельса. - М., 1946. - Т.8. - С.154.
13. Карамзин Н.М. Указ. соч. - Т.5. - С.86.
14. Брайтчевський М.Ю. Походження Русі. - К., 1968. - С.193.

*Вадим Ільїнський
(Запоріжжя)*

Запорозькі Січі за матеріалами археологічних досліджень: Хортицька Січ

Пошуки Хортицької Січі тривають протягом всього періоду вивчення історії козацтва. На початку 70-х років ХХ ст. чинились спроби узагальнити усі археологічні дослідження з цього приводу (1), але вони не дали позитивного результату. Тому ми вважаємо за необхідне розглянути всі наявні на сьогодні дані.

Вивчаючи територію о-ва Хортиця та її околиць, Д.І.Яворницький виділив кілька об'єктів, що слід було перевірити археологічно. Це, насамперед, північна частина о-ва Велика Хортиця, де привертала увагу система рудутів, пов'язаних з подіями російсько-турецької війни 1736-1739 рр. (2) Далі, опираючись на вказівки Е.Ляссоти, Д.І.Яворницький припускає перспективність пошуків замка Вишневецького-Байди на о-ві Канцерському (Байді, Малій Хортиці). Сам дослідник не здійснював розкопок, а лише робив заміри та зняв плани фортеці, збудованої 1736 р. цитаделі запорозької верфі. Матеріал, зібраний на цих островах (гармати, ядра, кулі, зброя), датувався XVI-XVIII ст., але місця Січі, або замку знайдено не було.

Саме в цей час пошуками Січі займався і Л.Падалка. Він зняв топографічний план Кічкаського мису, знайшов на його терені великі укріплення і описав їх. Автор прямо пов'язав будівництво цих укріплень з діяльністю Д.Вишневецького в середині XVI ст. Більше укріплення не розкопувалося, а після побудови Дніпровської ГЕС його споруди було затоплено водосховищем.

Протягом 1950-1953 рр. на о-ві Канцерському (Мала Хортиця) проводив розкопки В.Ф.Пешанов. Було закладено три шурфи в середині фортеці 1736-1739 рр., однією траншеєю перерізано вал. Знайдені матеріали належали до доби бронзи, черняхівської культури та ін. Доказів того, що укріплення на М.Хортиці пов'язані з подіями XVI ст. експедиція не знайшла.

1956 р. питаннями топографії січей займались В.О.Голобуцький і І.Г.Рознер. Перевіряючи стан усіх козацьких старожитностей, вони роблять висновки про відсутність на о-ві Хортиці саме козацьких поселень (3). В архівах запорозького краєзнавця В.Г.Фоменка залишились схеми спостережень того часу на скелі Савутиній, де було зафіксовано та описано укріплення - "окоп", традиційно пов'язаний з подіями 1593 та 1616 рр. На висновки В.Г.Фоменка про розташування замку Д.Вишневецького посилалось багато краєзнавців та археологів.

Вперше великі археологічні дослідження всіх відомих укріплень на о-ві Хортиці зробив 1968 р. Р.О.Юра (4). Ним проведено роботи на території Великої Хортиці з метою датування усіх редутів і фортець. Історик дійшов висновку, що споруди зникли під час будівництва ЛЕП. Укріплення на півночі о-ва Хортиці, так званий "Вал Сагайдачного", датований автором 1736-1739 рр.

Експедиція досліджувала і територію фортеці на о-ві Канцерському (М.Хортиці, Байді). Було розкопано дві російські землянки. Перша, у центрі фортеці, поблизу південних воріт, мала розміри 7х5 м, заглиблена до материкової скелі на 0,6-0,9 м. Прямокутна в плані, мала піч - кам'янку (1,5х1,75 м) в південно-західному куту. Матеріали: кераміка XVIII ст., віконне скло та ін. За межами житла, у зруйнованому культурному шарі, знайдено залізний наконечник списа XV-XVI ст.

Таку саму землянку досліджено поблизу східних воріт фортеці. Матеріали датують житло першою чвертю XVIII ст. Біля західної стіни за межами землянки, знайдено бронзовий каламар /XVI-XVII ст./ (5).

Під час розкопок південного валу 1736 р., під насипом виявлено декілька уламків згорілих стовпів (так званих "паль"), що мали нахил на північ. Звертаючи увагу на матеріал та датуючи уламки деревини часом до 1736 р., Р.О.Юра дійшов висновку, що "замок" Д.Вишневецького, якщо він знаходився на о-ві Канцерському (Байді), повністю зруйновано під час російсько-турецької війни.

1972 р. О.В.Бодянським відкрито велике багатощарове поселення (6 га) в південній надплавневій частині о-ва Хортиці поблизу озера Осокорове. Експедиція державного історико-культурного заповідника протягом 1976-1980 рр. продовжувала досліджувати його і датувала поселення X-XIII ст. (6) В ході робіт знайдено більш як 17 житлових і господарчих об'єктів, велику кількість матеріалу: місцева та імпортна кераміка XII-XIII ст., металеві вироби та зброя, уламки чавунних котлів, монети. Через значний обсяг робіт не було проведено остаточного датування деяких об'єктів та знайденого керамічного матеріалу. Значна група керамічного матеріалу: глечики, горщики, полив'яна кераміка з верхніх шарів поселення заслуговує на детальніше вивчення, бо має аналогії з керамікою пам'ятників золотоординського часу. Деякі з варіантів мали широке розповсюдження в XIV-XVI ст. Привертають увагу знайдені на поселенні монети хана Кільтібека (1361-1362) та ін., датовані 1344-1349 рр., велика кількість уламків чавунних казанів. Умови залягання стратиграфічних шарів з матеріалом пізнього середньовіччя навіртають на думку про визначення цієї території не лише як літописного поселення Протолче киево-руського часу, але й більш пізнього об'єкта, можливо XIV - початку XVI ст. Проте датування вимагає додаткових досліджень.

Роботи експедиції державного історико-культурного заповідника на о-ві Хортиці тривали у 1987-1989 рр. При дослідженні пам'яток доби бронзи відкрито козацькі зимівники в балці Липовій (датований другою половиною XVIII ст.) та балці Молодняга (датований першою чвертю XVIII ст.).

1990 р. - здійснено розвідувальні розкопки на о-вах Великій Хортиці та Канцерському (Байді). На о-ві Канцерському виявлено залишки укріплень та кам'яні споруди, матеріал яких дозволяє датувати їх часом значно ранішим, ніж це вважалось раніше. Наступне використання укріплень, їх поновлення відбувалося за киево-руського часу та пізнього середньовіччя. Великі будівельні роботи періоду російсько-турецької війни 1736 р. частково зруйну-

вали ці укріплення, порушили значну частину культурного шару, ускладнили стратиграфічне спостереження пам'ятника: Залишились фрагменти кам'яних вимосток невеличкої (60x50 м) цитаделі, житлові об'єкти і майже не пошкоджені елементи фортифікації раніше датовані XIV-XVII ст.

На о-ві Хортиці, на землях колишнього хутора поблизу озера Підкручне, виявлені залишки укріплень. Досліджений об'єкт, розташований на узвишші, має вали та залишки рову, два бастіони, збудовані одночасно, а згодом спалені та зруйновані. Виявлені сліди укріплень з дерев'яної та хмизової огорожі, які збереглися протягом майже всього південного кордону городища, зафіксовані залишки двох рядів так званих "кошів", своєрідних місцевих елементів захисних споруд. Проведені розкопки на валах та в центрі городища. Виявлено житлові споруди напівземлянкового типу зафіксовані у верхньому стратиграфічному шарі одночасні з валами та ровом. Масовий керамічний матеріал з цих жител, металеві та кісткові вироби мають широкі аналогії на пам'ятниках пониззя Дніпра доби пізнього середньовіччя: мис Тягілка, о-ви Великі Кучугури та ін. Топографічні особливості, типологія споруд (наявність бастіонів) та планування відкритого об'єкта має широкі аналогії у XVI-XVII ст., деякі з них з'являються лише на початку XVI ст. як елементи козацьких укріплень пониззя Дніпра. З погляду автора нові об'єкти потребують подальшого археологічного дослідження і з'ясування їх належності до ранніх часів Запорозької Січі.

1. *Брайчевський М.Ю.* Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. - К., 1971. - Т.1.
2. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків - Львів, 1990. - Т.1. - С.65.
3. *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. - К., 1957. - С.76-78.
4. *Юра Р.А.* Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // Археологические исследования на Украине в 1968. - Вып.111. - С.245-249.
5. Там же.
6. *Сокульский А.Л., Шевченко Т.К.* Раскопки славянского поселения на о.Хортица // Археологические открытия 1976 г. - М., 1977.

Історичні джерела та сучасний стан місця Задунайської Січі

З метою обстеження території Задунайської Січі та дослідження запорозьких традицій серед сучасного українського населення дельти Дунаю, держзаповідником на о-ві Хортиці здійснено етнографічну експедицію (вересень 1990 р.) до Румунії (область Тулча). Спираючись на матеріали експедиції, автор прагне показати час розселення запорожців на Дунаї та охарактеризувати об'єкти, які свідчать про існування тут Січі.

У твердженнях дослідників існують серйозні розбіжності щодо часу заснування запорожцями Січі в дельті Дунаю. А.Скальковський вказував, що запорожці з'являються там одразу після втечі з Росії. П.Короленко дотримувався думки, що Січ за Дунаєм була заснована в Сейменах, а Ф.Кондратович вказував, що запорожці опинилися в Дунайській дельті 1775 р. і тільки 1785 р. перейшли до Австрії.

У матеріалах Військово-наукового архіву Головного штабу, частково опублікованих М.Дубровіним під 1777 р., зафіксовано факт прийняття козаків у турецьке підданство з наданням їм земель у дельті Дунаю на о-ві Вилково. В тому ж році запорожці перейшли з Вилковського острова на нові землі поблизу Ізмаїла. До отримання підданства вони розселялись поблизу Очакова по річках Березані, Тилігулу, згодом селяться ближче до Акермана, розсіюються по Буджаку, частково відходять на молдавські та валаські землі.

І лише після здобуття підданства запорожці отримують землі для будівництва Січі в урочищі Караурман. Але тут Січ не була заснована і 1778 р. нові землі виділяються між Галацом та Браїлою. За Ф.Кондратовичем запорожці не залишають Дунайської дельти до 1785 р., часу походу в Австрію на береги Тиси, де поблизу міста Зента засновують Січ. Згідно з договором з австрійським урядом землю їм надано у довічне користування, за що запорожці зобов'язувалися нести військову службу.

Слід також взяти до уваги той факт, що 1778 р. велика кількість запорожців знаходиться переважно поблизу Гаджибея, по Тилігулу та Березані, в Очакові та неподалік від Акермана, виконуючи різні

військові функції, яких вимагали від них турки, і порушують клопотання про надання землі в районі Очакова, по Тилігулу. Того ж року вони отримують дозвіл на заснування Січі між Бендерами та Акерманом по ліву сторону Дністра з умовою довести чисельність війська до 30 тис. чоловік. З 1778 р. запорожці офіційно приймаються на службу турецькому султану. Але згадки про те, де саме була заснована Січ та її подальша доля, не виявлено.

З 1779 р. почався власне масовий перехід за Дунай запорожців, які вже знаходились на службі та під протекторатом Туреччини. Основною причиною цієї акції стала вимога Росії видати запорожців, що оселились поблизу Очакова. Порта, згідно з Айнеликавакською конвенцією (1779), погоджувалась видати запорожців Росії в разі їх згоди скористатись амністією, наданою Катериною II, в разі незгоди - перевести за Дунай. Запорожці забажали залишитись в межах Туреччини. І очаківський паша, згідно з наказом султана, особисто контролював переселення запорожців за Дунай.

Деякі дані про час приходу запорожців в Дунайську дельту подає історія церкви Різдва Богородиці у с. Нижній Дунавець. В римські часи поселення мало назву Гальміріс (Halimiris) і було зруйноване під час навали варварів, в середні віки перебувало під владою турків. Після укладення Сан-Стефанської мирної угоди турки залишили Добруджу, а в Галімірісі оселилися козаки. Імператриця Марія-Терезія переконувала козаків обрати місцем проживання Австрію. Проте, запорожці довго там не затримуються і оселяються назавжди в Дунавці. Тут засновується божий дім, описаний ієромонахами з монастиря Кокош, а 1880 р. будується церква Різдва Богородиці. Порохіяни втратили свій національний костюм, звичаї, але не втратили мови, яка нині зветься мовою хозлацькою, вони також добре володіють румунською мовою.

Більш конкретні дані містяться в описі села Нижній Дунавець, складеному 1968 р. Панченком Терешком - головою примарії (сільради), Кузьмою Іваном - секретарем та Бадеском Олександром, Концуном Йоном і Думітреском - вчителями місцевої школи. В минулому це поселення називалось Хальмеріс. Населення цієї території українське, походить переважно із Запорожжя. Внаслідок переслідувань автократичним режимом Катерини II 1775 р. 8000 козаків прийшло за Дунай. Тут вони жили більш як десять років, а 1795 р., посварившись з липованами, від'їхали у Банат, а звідси далі на Тису, куди були запрошені урядом Австрії, проте, досить

швидко повернулися в Добруджу. Після короткого сидіння в Сейменах козаки перебираються в Катирлез, який покидають і повертаються назавжди в Нижній Дунавець.

У цих свідченнях, складених нащадками козаків, зауважено, що до походу в Банат запорожці жили в дельті, але питання їх підданства остаточно з'ясувати не вдалось. Дослідження архівів в цій місцевості не дало позитивних результатів, оскільки в Добруджі, зокрема в Тулчі, не збереглося документів раніших 1877 р.

За повідомленнями Ф.Кондратовича, у Нижньому Дунавці тривалий час існувала добре організована Задунайська Січ - Дунавецька. До сьогодні у цій місцевості зберігся обривистий берег над старим руслом каналу Дунавець. Сучасний план зберігає колишню систему розташування курснів: два їх ряди пов'язувались основною дорогою, спрямованою до пристані на крутому березі (в ХХ ст. висотою 10 сажнів). На північний схід від берега на відстані 100 метрів знаходиться місце розташування колишньої січової церкви. Фундамент церкви був розібраний приблизно в середині 60-х років ХХ ст. Ці дані подали жителі села Нижній Дунавець - Тудор Михалча 79 років, Сава Алексій 84 роки. Діюча у селі церква присвячена Покрові, як і в Запорозькій Січі, хоч збудована 1906 р. коштами селян Трифона Іллі і Тимоша Алексіїв.

Місця об'єктів вказаних мешканцями села збігаються з об'єктами на плані Ф.Кондратовича. Існування залишків оборонних споруд візуально визначити неможливо. Під час земляних робіт часом знаходять погребі, ями, монети, люльки, інші речі.

Як відомо, Січ існувала тут 1813-1828 рр., але наведені матеріали з історії церкви з с. Нижнього Дунавця та опису самого села свідчать, що козаки жили тут до 1785 р.

За розповідями старожилів, зокрема, Михайла Микти 88 років з села Муругіль, ще 50-60 років тому старші люди багато розповідали про запорожців. Члени експедиції записали легенди, перекази про козаків. Проте, є потреба комплексного дослідження залишків Задунайської Січі.

*Павло Горішній
(Київ)*

Охоронні археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві

Археологічні дослідження на Чигиринщині в середині XIX ст. проводив відомий російський археолог граф О.Бобринський. На початку XX ст. розкопки древніх курганів та поселень здійснив київський археолог В.В.Хвойка. Ним відкрито й частково досліджено залишки оборонних споруд в Чигирині на Замковій горі та біля її підніжжя. Результати досліджень опубліковано у п'ятій книжці "Археологической летописи Южной России" за 1903 р.

У повоснні роки тут працювали співробітники Інституту археології АН України О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська, В.П.Петров, С.С.Безсонова, О.В.Махно та ін. Вони досліджували ряд давніх поселень і городищ, а також кургани доби міді-бронзи та раннього залізного віку.

Дослідження пам'яток пізнього середньовіччя розпочалося в 70-х роках Середньодніпровською археологічною експедицією під керівництвом Р.О.Юри. До її складу входили М.П.Кучера, П.А.Горішній, В.К.Гончаров, кандидат архітектури С.К.Кілессо. Експедиція працювала три польових сезони і провела розкопки на Суботівському замчищі Богдана Хмельницького, в Іллінській церкві та в Чигирині на Богдановій горі й біля її підніжжя. Тоді одержано матеріали для реставрації Іллінської церкви, а також відкрито залишки житлових, господарських та оборонних споруд.

Вдруге археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві розпочалися майже через 20 років, 1989 р. у зв'язку із створенням Чигиринського історико-культурного заповідника до 400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. 1970-1972 рр. інститут археології АН України здійснював в с.Суботіві і Чигирині Черкаської області археологічні дослідження. Їх мета полягала в архітектурно-археологічному обстеженні Іллінської церкви у зв'язку з її реставрацією, а також у виявленні та дослідженні залишків палацу Богдана Хмельницького, оборонних та інших споруд на Суботівському замчищі. Значна увага приділялась вивченню і класифікації археологічного матеріалу - кераміки, виробів з металу, гутного скла, дерева тощо. Тоді ж і в Чигирині було проведено

глибоку археологічну розвідку та розкопки з метою виявлення місця знаходження резиденції гетьмана та оборонних споруд на Замковій горі.

Біля підніжжя Замкової гори в Чигирині, неподалік від Тясми-ну, розкопано залишки згорілого житла. На його підлозі виявлено скелет дитини, яка загинула під час пожежі. Ймовірно, що житло згоріло під час облоги Чигирини 1677-1678 рр. турецько-татарським військом.

Важливі відомості одержано й під час археологічних досліджень в Суботіві 1970-1973 рр. Час заснування с.Суботова з історичних джерел невідомий. Від початку XVII ст. він як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького - батька майбутнього гетьмана. За часів Богдана Хмельницького суботівський укріплений двір гетьмана став справжнім замком з бойовими вежами, оточеним двома валами і ровом. Археологи вважають, що ці вали існували тут ще в передскіфську добу. Площа замку становить понад 2 га.

Посеред замку стояв кам'яний палац гетьмана, описи якого збереглися в літературі. Руїни палацу існували до середини XIX ст. і були замальовані 1826 р. художником Сплетсером. Т.Г.Шевченко, який перебував на Черкащині у 1843 та 1845 рр., зробив тут кілька малюнків із залишків сторожової вежі.

Поруч з палацом розташувались будинки козацької старшини та різні господарські споруди. Від кам'яного палацу ще в середині XIX ст. зберігалися руїни, які за деякими свідченнями розібрано й використано при будівництві Медведівського монастиря.

З архітектурних пам'ятників XVII ст. у Суботіві збереглась лише Іллінська церква, збудована 1653 р. на кошти гетьмана. В церкві Б.Хмельницький був похований у 1657 р., про що є згадки в літописах Самійла Величка, Граб'янки та Самовидця. Згідно з деякими історичними джерелами, у цій церкві поховано також сина Богдана Хмельницького Тимоша, прах якого перенесено з Михайлівської цекви в Суботіві.

Історичне значення Іллінської церкви доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Добре збереглися основні риси планування, пропорцій та вбранства, характерні для стилю так званого українського барокко. Але зовні та всередині пам'ятка зазнала певних доробок та руйнівних дій часу.

Досліджувались оборонні споруди на Суботівському замчищі, де жив Богдан Хмельницький. Вдалося з'ясувати, що зовнішній вал, яким було обнесено подвір'я гетьмана, мав в середині дерев'яні конструкції - зруби. Первісна ширина рову перед валом становила 7 м, а глибина - 3 м. Ймовірно, що вали й рів було використано вдруге після спорудження їх у передскіфський час.

В південній частині замчища виявлено рештки фундаментів зеликої споруди, можливо надбрамної вежі та якихось господарських приміщень. Тут відкрито велику напівземлянку з обгорілими дерев'яними конструкціями, знайдений розвал печі з великою кількістю орнаментованих кахлів з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом, а також фрагменти кахлів із зображенням козака на коні. Є свідчення, що такими кахлями була оздоблена піч у світлиці Б.Хмельницького.

Поруч з цими спорудами знайдено багато кераміки: фрагменти поливної черепиці, козацьких люльок, орнаментованих кахлів з рельєфним, рослинним та геометричним орнаментом, круглого різнокольорового віконного скла, керамічного і скляного посуду, цегли, виробів з металу, які датуються XVII ст. Ці матеріали використані під час реставрації Іллінської церкви.

В зв'язку з реставрацією Іллінської церкви, де за літописними джерелами поховано Богдана Хмельницького, в ній також було проведено розкопки. Знайдені під час розкопок уламки поливної черепиці, архітектурних деталей і круглого віконного скла допомогли відтворити вигляд Іллінської церкви XVII ст. В середині церкви виявлено п'ять чоловічих поховань різного віку. Про існування в Іллінській церкві поховань, крім Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, до розкопок відомостей не було. Ніяких згадок про ці поховання в історичних джерелах ми не знаходили. Можна висловити припущення, що в церкві поховані також члени родини гетьмана, або представники козацької старшини. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, що дає змогу датувати поховання XVII ст. За попередніми результатами антропологічних досліджень один з похованих помер у віці понад шістьдесят років, інші значно молодші - понад 40 років.

Всі поховання, за висновками антропологів та археологів, датуються XVII ст. Праворуч біля вівтаря, у південно-східній частині храму, відкрита ще одна яма. Можливо припустити, що це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи в фунда-

менті церкви, залишки на дні ями решток домовини та знайдена тут кістка з чоловічого скелета й шматок зотлілої матерії.

Нерозкопаною в Іллінській церкві залишилась площа в південній частині, де знаходиться надгробна плита Богдану Хмельницькому, встановлена 1954 р.

На території замчища та в Іллінській церкві траплявся також археологічний матеріал, що свідчить про існування на території Суботова поселень доби бронзи (приблизно 3500 років тому), передскіфського та скіфського часу, ранніх слов'ян, а також періоду Київської Русі (IX-XI ст.) Важливість цих знахідок полягає в тому, що на території Суботова до цих розкопок давньоруські поселення були невідомі.

Після значної перерви 1989-1990 рр. археологічні дослідження в Чигирині й Суботові продовжено, згідно з постановою Ради Міністрів України про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя від дня народження визначного політичного й державного діяча, керівника Визвольної війни українського народу, гетьмана Богдана Хмельницького.

Передбачалось проведення архітектурно-відбудовних робіт з попередніми археологічними дослідженнями на місці резиденції Б.Хмельницького в м.Чигирині та садибі гетьмана в с.Суботові, де в 70-х роках вже проводилися дослідження і знайдено ряд об'єктів тієї епохи.

Протягом польового сезону 1989-1990 рр. проведено археологічні розвідки, шурфування й розкопки в Чигирині на Богдановій горі, її схилах та на прилеглих площах, а також в центральній історичній частині міста.

На горі було виявлено кілька споруд XVI-XVII ст. Так, в північно-західній частині виявлено залишки фундаментів з невеличкої церкви, що знаходилась поблизу кладовища; при розкопках знайдено окремі архітектурні деталі, цегла, вироби з металу, монети.

На східних схилах гори виявлено залишки фундаментів оборонної стіни та фундаменти бастіону. Як показали дослідження, ці споруди є залишками фортеці, яка існувала тут в XVI-XVII ст. і була поновлена й добудована Б.Хмельницьким.

Одна із ревізій 1622 р. описує замкові укріплення Чигирини, називаючи одну дерев'яну вежу та три башти, оточені дубовим парканом, до якого прилягали замкові комори. Є відомості, що в

цій фортеці стояли гармати, які Б.Хмельницький відбив у поляків на Поділлі.

У подальші буремні роки, сповнені тяжкої, тривалої боротьби українського народу за незалежність, Чигирин зберігав статус гетьманської столиці, суспільно-політичного й військового центру України, за підкорення якого змагалися Московія, Польща, Туреччина, чим пояснюється наявність тут відповідної кількості козацького війська та здійснення заходів щодо зміцнення оборонних споруд.

Фортеця на Замковій горі, яка існувала ще в XVI ст. у наступні часи зазнала реконструкції та перебудови. Останній раз вона була перебудована на зразок найновіших оборонних споруд Європи в 1677 р. за проектом і за участю військового інженера П.Гордона; план її зберігся до наших днів, але сама фортеця була знищена 1678 р. під час облоги Чигиринського турецько-татарського війська.

За свідченням П.Гордона, Чигиринський замок сягав у довжину 88 сажнів (187,44 м); у ширину з боку поля - 65 сажнів (128,45 м); з боку міста - 17 сажнів (36,21 м); окружність замка з бастіонами, флангами і валом до річки становила 375 сажнів (787,75 м); окружність міста з мурованою стіною та палісадами - 982 сажнів (2091,66 м); від замка до старих укріплень було 219 сажнів (466,47 м). Ці дані повністю збігаються із планом Чигиринського замка, та обмірами археологічних досліджень.

Саме ці залишки фортеці вдалось відкрити під час археологічних досліджень влітку 1989 р. При розкопках знайдено свинцеві кулі від рушниць, фрагменти козацьких глиняних люльок, литовська цегла, кахлі прикрашені рельєфами, геометричним та рослинним орнаментом. У великій кількості знайдено ядра від гармат, що збереглись з часів облоги Чигиринського замка (1677-1678).

На розкопі в нижньому місті знайдено кілька чоловічих скелетів, козацька люлька, кахлі, окремі вироби із скла, металу. В значній кількості траплялись вже відомі кахлі, литовська цегла тощо. Тут триватимуть пошуки резиденції Б.Хмельницького та залишків будинків козацької старшини і древньої церкви.

У с.Суботіві на замчищі Б.Хмельницького знайдено два розкопи. В розкопі № 1 відкрито слов'янське житло з піччю, де зберігся горщик, що датується IX ст. У розкопі № 2 у східній частині замчища відкрито залишки фундаментів давньої споруди, площа якої - 100 м². Фундаменти було викладено з каменю-піщанику, на

вапняному розчині з домішками піску та подрібненого піщанику. В деяких місцях в кладці фундаменту також використана жолобкова цегла.

Відкрито кілька кам'яних ніш, призначення яких з'ясувати не вдалось, та східці до підвального приміщення. Чітко просліджується кладка у вигляді склепіння. Одержано у великій кількості археологічний матеріал XVII ст.: кераміка, жолобкова цегла, кахлі, козацькі люльки, ядра та ін. Крім того, на замчищі траплялась кераміка епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, слов'янська та давньоруська кераміка і залишки жител.

У наступні роки дослідження будуть продовжені. Вже створено окремий загін для археологічних досліджень в с.Суботові на замчищі Б.Хмельницького. Археологічні дослідження триватимуть безпосередньо в центрі Чигирина, в його історичній частині, де в часи Б.Хмельницького знаходилась його резиденція, будинки козацької старшини, церква та інші споруди. Планується дослідження оборонного валу та рову й підземних ходів, залишки яких частково збереглися і до наших днів, передбачаються пошуки козацького кладовища.

Знайдені під час археологічних досліджень споруди увійдуть до музейної експозиції Чигиринського заповідника, а одержані матеріали експонуватимуться у місцевому історико-краєзнавчому музеї.

Аркадій Козловський
(Київ)

Археологічні дослідження Кам'янської Січі

Залишки Кам'янської Січі знайдено на місці впадіння річки Кам'янки в Дніпро на території сучасного с.Республіканець Бориславського р-ну Херсонської обл. Письмових джерел, присвячених цій пам'ятці запорозького козацтва, маємо небагато, тому археологічні дослідження мають велике значення для вивчення її історії.

У дореволюційні часи залишки Кам'янської Січі вивчав Д.Яворницький, який подав досить повний її опис, зробив план з позначенням залишків будівель, які ще збереглися на той час, але

археологічних досліджень він не проводив. Обстеження Січі 1913 р. було зроблено В.Гопшкевичем, який не тільки описав її зовнішній вигляд, але археологічно дослідив ремісниче передмістя. 1953 р. під керівництвом Б.Копилова на території Січі було досліджено залишки куреня та окремої печі. 1971-1975 рр. тут працювала експедиція Державного історико-культурного заповідника на о-ві Хортиця під керівництвом А.Сокульського. Експедицією була обстежена вся територія Січі, зроблено топографічний план, проведені дослідження кількох куренів і виробничих комплексів.

Сучасний стан Кам'янської Січі викликає занепокоєння. Незважаючи на те, що це унікальна пам'ятка нашої історії на її території розташовано кілька садіб і огорodів місцевих мешканців, які ведуть тут активну господарчу діяльність. Ремісниче передмістя, розташоване на схилах р.Кам'янки руйнується ярами сучасного походження і берегами з боку Дніпра. Тому тут протягом останніх двох років проводить рятувальні роботи спільна експедиція Інституту археології АН України та Державного історико-культурного заповідника на о-ві Хортиця.

Внаслідок проведених досліджень на території виявлено значну кількість об'єктів різних часів. До найдавніших належать окремі знахідки та господарча яма черняхівської культури. Доба XII-XIV ст. представлена житловими комплексами, господарчими ямами та значною кількістю окремих знахідок. Золотоординський час репрезентовано окремими похованнями. До XV - першої половини XVII ст. відноситься досить великий могильник з кам'яними закладами на березі Кам'янки. З часом існування Кам'янської Січі пов'язані досліджені нами курінь, що зберігся повністю, а також шинок в ремісничому передмісті, від якого збереглась досить значна частина.

При дослідженні напівземлянки XII-XIV ст., що почала руйнуватися, було виявлено сіни куреня. Протягом 1989-1990 рр. цей курінь вдалося повністю дослідити. Курінь, згідно з планом Д.Яворницького, знаходився у другому ряді. Довгою віссю курінь був орієнтований по лінії схід-захід, вхід в нього був розташований з боку Дніпра. Його довжина разом з сінями - 13 м, ширина сіней - 2 м, ширина житлової частини близько 7,3 м, довжина її - 8,8 м. Долівка знаходилась на глибині від 1,4 до 1,6 м від рівня давньої поверхні. Стіни як сіней, так і житлової частини, мали стовпову конструкцію. Стіни і дах сіней підтримувались стовпчиками діаметром 0,2 - 0,25 м, які розташовувались вздовж стін по три з

кожного боку. Житлова частина мала великі стовпи по кутках, по 2 стовпи вздовж довгих стін, по одному стовпу в центрі поперечних стін, та 1 центральний стовп. Діаметр цих стовпів від 0,3 до 0,4 м, закопано їх на глибину від 0,85 до 1,1 м від рівня долівки. Один з стовпів зберігся на довжину до 1 м, він був квадратним в перерізі розміром 0,25x0,25 м. Деякі дані свідчать, що курінь загинув під час пожежі. Біля південної стіни залишились згорілі конструкції, які свідчать, що стіна куреня складалась з жердин переплетених хмизом або лозою та обмашених глиною. Біля цієї ж стіни знайдено кілька фрагментів від скляних шибок круглої форми, таке ж скло знайдено і на долівці сіней. В кількох місцях на долівці куреня зафіксовано залишки від перекриття у вигляді обгорілих або зітлілих плах шириною до 0,2 м. Яким був дах, визначити важко, але, виходячи з наявності в заповненні куреня значної кількості перетлілої органіки, можна припустити, що дах було зроблено з очерету або з дерну.

У трьох місцях на долівці зафіксовано дуже обпалені плями, але опалювальних пристроїв ні в сінях, ні в житловій частині не виявлено. Про можливість існування в курені печі може свідчити значна кількість кахлів знайдених як в заповненні, так і на долівці житла.

У заповненні куреня, а також на долівці знайдено значну кількість різноманітних речей. Зауважимо, що в центрі, де стояв стіл і лави, знахідок обмаль, бо долівку тут добре вимітали. Найбільше знахідок знаходилось по під стінами, де, вірогідно, стояли нари. В долівку було втопано значну кількість риб'ячих кісток, в тому числі і від осетрових, кісток від тварин зафіксовано значно менше. Відносно багато виробів із скла. Це фрагменти бокала з якісного прозорого скла з вишуканим різьбленням, із зеленого гутного скла виготовлено різноманітні пляшки, кварта, чарки, від яких залишились невеликі фрагменти. Досить цікаві дві посудини для пиття, які вдалось досить повно реставрувати. Це циліндричні товстостінні бокали з наклепаним пружком і фігурними наклепаними ручками. Знайдено ці посудини в невеликій ямі біля порогу, який відділяв стіни від житлової частини.

Кераміка представлена значною кількістю малих фрагментів від невеликого глечика, полив'яних тарілей та невеликих горщиків. Цікаві фрагменти від невеликих чашок-піал, прикрашених

наліпним рослинним орнаментом, на долівці знайдено також дві люльки та багато фрагментів кахлі.

Металеві вироби представлені уламками залізних ножів, цвяхами, залізними підковами для чобіт, добре збереженою бритвою для гоління, свинцевою дробиною, уламком срібної сережки. Втопаними в долівку були і кілька срібних монет - 3 російських та 2 татарських копійки. В одному з кутків, у ямі від стовпа, знайдено невеликий скарб з 8 срібних монет, що добре збереглися.

У ремісничому передмісті досліджено залишки шинка, значна частина якого була зруйнована яром. Але основні його параметри можна відновити. Приміщення шинка мало площу близько 80-90 м² і заглиблювалось у землю до 0,5 - 0,7 м. Вздовж стін збереглися ямки від стовпів, а також завали жовтої глини. Можна припустити, що стіни тут мали таку ж конструкцію, як і в курені. Шинок мав сіни, з яких було два входи в основне приміщення. В південній частині приміщення знаходився досить великий льох з двома входами з надвору та з приміщення. В плані льох був прямокутним, площа його становила близько 18 м² і поділялася перегородкою на дві частини. Глибина льоху становила 1,5 м.

У заповненні та долівці приміщення шинка знахідок небагато. Це незначні фрагменти від керамічного посуду, уламки скляних виробів, невелика кількість металевих речей: залізні ковані цвяхи, скоби, гачки.

Велика кількість знахідок зосереджена в заповненні та на дні льоху. Так, на дні його стояли дві макітри і горщик, накритий кахлею, заповнені рубленими кістками тварин. Взагалі кількість кісток в заповненні льоху була значною. Серед них кістки свійських тварин: свині, коня, кози, вівці, великої рогатої худоби, собаки. Крім того були і кістки диких тварин: оленя, косулі. Значна кількість кісток належала птахам як свійським, так і диким. Серед кісток риб маємо: коропа, щуку, сома, осетрових.

Керамічні вироби представлені фрагментами горщиків простих і полив'яних, тарілей, глечиків, частина з яких під час реставрації відновлена майже у повній формі. Знайдено тут також кілька екземплярів фарфорових чашок-піал з наліпним рослинним орнаментом ідентичних чашкам, знайденим у курені. Досить багато знайдено люльок - більш як 50, широко представлені кахлі як прості, так і кутові. Кахлі прикрашені рослинним та геометричним орнаментом.

Скляні вироби представлені досить великими фрагментами пляшок, кварт, чарок, фляг, пляшкоподібних посудин з ручками та значної кількості фрагментів скла від круглих шибок.

Серед металевих виробів бачимо 2 залізних ножа з кістяними ручками, ножниці, велику кількість кованих цвяхів, скоб, гачків, різноманітних накладок, пістолетних полиць та багато фрагментів від інших залізних виробів. Знайдено також 8 татарських монет - 7 мідних і 1 срібну.

Виробів з каменя знайдено небагато - це кілька точильних брусків, кремені для рушниць та пістолей, риболовецькі грузила. Підсумовуючи, можна зазначити, що до наукового вжитку введено археологічні матеріали, що дають змогу істотно доповнити наявні і письмові джерела. Дані, які ми отримали, допомагають уточнити планіграфію Січі, розглянути особливості конструкції та інтер'єр як житлових (курінь), так і вперше досліджених нами громадських приміщень (шинок). Аналіз остеологічного матеріалу сприяє відновленню складу стада, дичину, на яку полювали та рибу, яку ловили запорозькі козаки.

Знайдені монети та ряд імпортованих речей дозволяють нам визначити напрямки торговельних зв'язків запорожців, а при більш широких дослідженнях уточнити час існування Кам'янської Січі.

Великі перспективи, на нашу думку, мають дослідження виробничих комплексів, оскільки питання економіки та господарчої діяльності в історії запорозького козацтва найменш висвітлені.

Треба мати на увазі і той факт, що кількість письмових джерел досить обмежена, а археологічні пам'ятки тільки-но починають досліджуватись. Тому важливість подальшого археологічного вивчення пам'яток запорозького козацтва не викликає сумнівів.

*Юрій Шолов
(Київ)*

Про витоки космогонічних уяв запорожців

Серед найвидатніших надбань світової культури - могили (кургани) південної України. Народна пам'ять пов'язує їх з запорожцями, які залишили про степові пагорби чималий фольклор. Його основні сюжети відповідають прадавнім уявам, що відтворюються

археологічними дослідженнями курганів та зіставленням їх з давньою літературою.

За одним з фольклорних сюжетів, кургани виникли під час всесвітнього потопу: "У тих місцях, де вода людей застукала, вони насипали могили і рятувались на них". Дійсно, найдавніші (арійські) кургани IV-III тис. до н.е. виникли у плавнях. Згодом, аж до скіфів (середина I тис. до н.е.) у них відтворювався "праокеан". Йому надавали вигляд вирв, заповнених жертвеними тваринами й мулом. Як не згадати тут заповіт кошового Івана Сірка: "Як будете ротом до схід сонця воду носить із річки, що коло Січі, і як обмочите тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що й я..."

З потопом та його протилежністю - посухою пов'язано легенди про баб на могилах: вони скам'яніли, бо плювали на пекуче сонце. Сюди ж можна віднести й інші уяви про згубну та життєдайну силу каміння: ними змагаються богатирі, вимежуюючи землю народу, "сірий камінь" годує дівчину і гадів, з каміння з'являються пісні, у скелях Перуна та на островах Дніпра живуть змії і громовержці. У курганах використовували принцип подібності: поховання під кам'яними ідолами, каміння-"зародки" небіжчиків і змієвидні споруди. Існували арійські міфи про визволення за допомогою зброї, а то й молитов (пісень) з-під влади змії скелі-пагорба Вали (давньоруський Волос чи Велес) - зародок новорічного світогляду. Особливо слід відзначити майстерню початку II тис. до н.е. на о-ві Перун, де вироблялись кам'яні магічні сокири з зображенням змії та блискавок.

Легенди про змієборців, які визволяють жінок, інших людей та скарби - знаходять чимало аналогій у могилах. Окрім двох вищезгаданих слід вказати на залишки змії при небіжчиках та на могили у вигляді зміїв. Останні відкрито поблизу Білозерки та Сиваша. Їх можна зіставити з легендою про Козьму та Дем'яна, які впрягли змія до плуга, а він наорав балок і пагорбів та й луснув десь біля моря. Все це близько до головного міфу індоарійської "Ригведи", де Індра й Вішну (Ондрій-"ядро" та Вєсь-"община") звільняють від змія Врітри ("Ворота", "Перепона") знайомого нам уже Валу і випускають з нього сонце, води, скарби. Що ж до визволення жінок, то тут ближче грецький міф про походження скіфів від Геракла (Ярило, Ярослав) та змісної богині з печери у Плавнях-Гілеї. У запорожців подібні легенди пов'язувались зі скелею Зміїною ("Ко-

лись на нія жив змії-цар, і мав він дочку-красуню", яка "попливла з якимось витязем униз Дніпром") та з о-вом Перуном (куди змії "притяг якусь цареву дочку і вже був почав над нею знущатись, та Бог послав туди такого богатира, який убив того лютого змія, а з царівною одружився і мав від неї три сини-соколи").

З попереднім збігається сюжет про брата й сестру. Їх можна розглянути як один з варіантів міфів про близнят, але у Наддніпрянщині вони виступають здебільшого суперниками. Найбільш виразний сюжет записано у с.Григорівці на р.Кінській. Сестра разом зі змієм хотіла згубити брата, але той переміг лиходіїв, чудовиську відтяв всі три голови, а сестру взяв "за коси, прив'язав дикому коневі до хвоста і пустив... Оце де вдариться вона головою, там могила!.." Тут слід згадати про людські офірування. Так, у похованні кургану 2 поблизу Новокаїр під Бериславом, знайдено жінку без правиці і зі зміщеною до лівого плеча головою, на місце якої було покладено три кістки для гри; біля ніг знайдено прикрашену змієподібним меандром чашу, яка правила за прилад для календарно-магічних спостережень за зорями. Подібних поховань багато. Археологи датують "інгульською культурою" початку II тис. до н.е. - яку залишили, мабуть, прагреки-ахейці, які подібно до аріїв частково успадкували "трипільську культуру" Правобережжя, що й стало основою формування давньоруського етносу. У розгляненому та подібних до нього похованнях відкрито прообрази близнюків Аполлона і Артеміди, а також Діоніса та Іфагенії, батьківщиною яких греки вважали Таврію або "Надпівнічну" країну Гіперборею.

Прояви Діонісійського культу простежуються у козацькому фольклорі не лише за участю дорослих, але й дітей. За їх допомогою знаходять скарби, воду і сонце; найпершими запорожцями, за легендою з Капулівки, були 12 дітлахів. Міфів про розтерзання малого Діоніса якоюсь мірою відповідають легенді про дівчинку, пошматовану паном, який потому "покотився мертвим у балку"; про хлопчика, який за материним прокльоном упав у димар, а та вдарила себе в груди і пішла крізь землю".

Дуже важливі паралелі про козака з конем. В них не лише поетизація скріпленого у битвах зв'язку, а й розвиток традиції мандрівних лицарів середньовіччя. Над р.Кінською збереглась легенда про козака-характерника, який, тримаючи біля могили дитину в руках, загадав коневі вибити золотим копитом джерела з

сухої землі. У згаданому переказі з с.Григорівки вцілілий герой перед смертю навозив каміння і заповів коневі спорудити могилу. "Тепер, як розкопують великі могили, то знаходять кістки людей й кінські: то богатирів ховали разом із кіньми, бо вірно жили". Крім поховань, у могилах є ще й сумісні офіри; одну з них зображено у святині Кам'яна Могила під Мелітополем. З оглядом на ці факти, на індоарійську літературу й обряди реконструюється образ Гандхарви - спорідненого з грецьким кентавром, але виступавшим чи ні найпершим Спасителем. Це був вершник-одинак, який згоджувався протягом року блукати степами, щоб уособити простір і час Батьківщини. Потому він повертався до племені і приносив себе разом з другом-конем у жертву. Жреці розчленовували їхні тіла й використовували у дуже складних ритуалах. Їх суть полягала у розкритті підсвідомості й надиханні через людей відчуттям (чи може реальністю?) безсмертя та причетності до світогляду. У такий спосіб Спаситель-Гандхарва поєднував землю з народом, зміцнював зв'язки поколінь, надавав їм неабиякої снаги. Звідси й пішло: "Принести себе у жертву заради народу", але роль вершника у цій справі забулась.

Попередній сюжет пояснює витoki і деяких жорстоких звичаїв запорожців і їхнього характерництва. Все це найбільше сконцентрувалось у легендах про Івана Сірка, якого народна пам'ять намітила у святого Сірентія Іоановича Праворучника. Він і хортом обертався, і птахом літав; ні куля, ні шабля його не брала; до трьох раз помирав і воскресав "у тридцятих годах", бо лягав у родючий перегній і наказував окропити себе трьома напоями з чудодійних трав. Вмираючи останнього разу, кошовий буцімто звелів відтяти свою праву й носити, на захист і вдачу, перед військом 7 років. Існували також легенди про те, що частини його тіла поховали у трьох різних місцях або навіть спалили; свою могилу Сірко заповідав підсипати та поливати водою... У курганах є аналогії всім цим легендам. Є вої-чародії з відтятими руками. Так, у похованні поблизу Вознесенки, неподалік Кам'яної Могили простежено прижиттєву операцію мозку, замість лівої руки приставлено булаву. В однокультурному (ахейському) похованні поблизу Богачовки, неподалік Сиваша кисті та ступні небіжчика було покладено між колін, ліву руку віднято по лікоть, а біля правого плеча розміщено кам'яну сокиру та чашу-секстант із змієвидним меандром, символами семи сузір'я, води і землі. Що ж до воскресіння, то один з

найвиразніших обрядів простежено у похованні у вищезгаданій могилі поблизу Новокаїра. Небіжчика у центрі ями обклали корою; дуга з 9 вапнякових брил символізувала, мабуть, відродження й місяць. Навколо брил розмістили ще трьох небіжчиків, дедалі молодшого віку, дедалі більше розчленованих. Їх покрили очеретом і забезпечили трьома горщиками. Горщик останнього - підлітка без рук і ніг - містився під травою на верхівці могили. Ідея ж воскресіння така: люди немов розчиняються, поєднуючись з рослинами, і, пройшовши стадії дерева - очерету - трави, з'являються (з останнього горщика, разом зі зростаючими травами й місяцем) на верхівці могили. У обрядах наведених поховань - досить виразні відповідності міфам про Аполлона, Діоніса, Адоніса; через обмеженість писемних джерел набагато важче, але все ж таки можна знайти відповідності і в міфології прадавніх слов'ян.

Підсумовуючи вищенаведені дані, можна висунути два основних пояснення щодо витоків космогонічних уяв запорожців: найбільш звичне для сучасної науки - це збереження традицій.

У деяких легендах очевидна переробка сюжетів (з Перуном, зміївною) "Повісті временіх літ" давньоруського літописця Нестора та "Історії" давньогрецького Геродота, які козаки та селяни могли почути від офіцерів, панів або археологів. Вірогідно, що деякі прадавні легенди було засновано від татар: про амазонок з Киз-яру, про золотого коня з р.Кінської. Відомості про амазонок є в "Історії" Геродота і могли передаватися ще з скіфських часів. А от Кінська - Конка - Какань походить, мабуть, від арійської "Сонячної ріки". Звідти ж походить, очевидно, й назва Савур-могили над Кінською та на Донеччині. Можливо їх назва пов'язана із словом "золото"; Савуриуга, як ще називають першу з могил, можна перекласти як Савур-юга - "Золотий вік".

Остання назва може бути відголосом арійського вчення про чотири великі юги, що складають кальпу-"ритуал" або "день Брахми" - період виникнення та загибелі - оновлення Всесвіту. Зародження цього вчення простежено у кількох групах курганів нижньої Наддніпряни, особливо розташованих між селами Велика і Мала Білозерка. Одна з досипок найбільшого в окрузі кургану мала вигляд хреста з вирвою посередині, заповненою мулом та трикратним багаттям. Цей обряд відповідає арійському Хіраньягарбхі - Золотому (вогняному) зародку Всесвіту. Останній досипці цієї могили надали вигляду птаха з глиняним жовтим колом-"сонцем"

на спині; у тому колі спалили-"вознесли" небіжчика, який, разом з жертвним конем, уособив Гандхарву, відправленого на небеса. Їх відповідь відтворили у будові нового кургану. Цю могилу зробили у вигляді чоловіка, статеву ознаку якого завершили 60 вирвами, - Ваджею-Сім'ям, що проливає благо з небес. Останній курган створено у формі змія з головою Сонцем, хвостом Місяцем, тілом Чумацьким Шляхом. Це Шеша, який підтримує Всесвіт і спалює його наприкінці кожного "дня Брахми" (від якого, мабуть, і пішли нижньодніпровські та інші Рахманівки). Важливо, що тільки на Білозерці й було записано легенди і про призначену на могилі у жертву дівчину, яка перетворилась на орлицю, і про спаленого змія, і про підземне море зі скарбами.

Отже, навіть з оглядом на пізніші запозичення слід визначити, що глибина космогонічних уявлень запорожців сягає індоєвропейської спільності - загального предка чи предків слов'ян, греків, аріїв та інших народів. Традиції започаткувались у IV тис. до н.е. на території майбутньої Київщини, де в той час виникла цивілізація землеробів-трипільців. Вона мала значний вплив на скотарів-степовиків, які започаткували ритуал створення курганів. У III тис. до н.е. частина трипільців просунулась до моря, у середовище аріїв, перетворившись у одну з груп прагрецьких племен. Трипільці ж материкової території поступово змішувались потроху з іншими племенами, утворюючи нові, праруські культури; тоді ж, мабуть, їх батьківщина почала називатися Артанією. Ця назва збереглась до виникнення Русі зі столицею в Києві, коли князі почали селити на південь від Русі тюркоязычних прикордонників чирі-кисів - "людей армії". На початку монголо-татарської навали Черкащина перетворилася на осередок військового руху, що спричинився до появи козацтва, яке успадкоємило засади давньоруської культури ще й до київських часів.

Незважаючи на значний вихід за науковий канон, окреслена гіпотеза не може пояснити специфічні збіги між уявами запорожців і будівників прадавніх могил поблизу Білозерки, Новокаїра та ін. Вважаю, що її подальша розробка звичними методами урізноманітнить історичну (зосереджену на подіях) картину, але не наблизиться до її суті. Найперспективнішим є напрям дослідження із застосуванням методів біофізики, психіатрії.

У розглянутих сюжетах окреслюються архетипи, що виникають внаслідок екстатичної активізації підсвідомості. Їх матеріалізація

простежується дослідниками духовної спадщини аріїв як літературно-обрядової, так і археологічної. Можна припустити, що козаки-характерники запозичили, а де в чому й набули екстрасенсорної культури, яка дозволяла їм не лише відтворити загальнолюдські архетипи, але й, зокрема, розуміти суть святилищ-могил, залучати їх духовні скарби (або, як кажуть нині, "підживлювати ними своє біополе").

*Дмитро Телегін
(Київ)*

Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь

Мабуть жоден із історичних пам'яток України не знаходиться в такому жалюгідному стані як Січі запорозьких козаків. Досить сказати, що п'ять із них - Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, або Стара і Покровська, або Нова - в 50-х роках були затоплені водами Каховського водоймища. Кам'янська Січ, що знаходиться на березі цього ж водоймища, нещадно руйнується, а від Олешкізької Січі, точне місцезнаходження якої недавно вдалося встановити, збереглася, мабуть, ледве третина. Щодо найдавнішої на Запорозжі Січі в районі о-ва Хортиця, так званого "городка" Д.Вишневецького, то її місцезнаходження точно не визначене, а, отже, про сучасний стан важко сказати щось певне.

Переважна більшість запорозьких Січей тепер знаходиться на території Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., одна (Хортицька) в Запорізькій і дві - Кам'янська, Олешківська - в Херсонській.

Як відомо, про Січі запорозьких козаків писали, починаючи з кінця XVI ст., Е.Лясота, С.Мишецький, А.Скальковський, Д.Яворницький та ін. В наш час вийшли друком монографії В.Голобуцького, О.Апанович, В.Сергійчука та ін. Вони писали про Січі переважно за письмовими джерелами. Вивчення їх на місці провадилось лише вибірково і спародично. Д.Яворницький, мабуть, єдиний із дослідників, який особисто знав території всіх запорозьких Січей нижнього Дніпра і зробив докладний їх опис станом на

кінець XIX - початок XX ст. У галузі визначення топографії та планування запорозьких Січей досить плідно працює зараз В.Ленченко.

Влітку 1990 р. авторів випала приємна нагода разом з науковим працівником Хортицького історико-культурного заповідника В.Ільїнським об'їхати всі вісім Січей від Запоріжжя до Херсона і з'ясувати проблему їх вивчення та охорони очима археолога. Адже лише шляхом розвідок і розкопок можна точно визначити місцезнаходження цих пам'яток, їх збереженість, межі поширення та ін.

Першою Січчю на Запорожжі вважається "городок" Д.Вишневецького, заснований 1556 р. десь в районі о-ва Хортиці. Відомо, що "городок" протягом 24 днів намагалися здобути татари, очолювані кримським ханом, але змушені були відійти, як писав Д.Вишневецький "з великим соромом". Наступного 1557 р. "городок" залишили козаки. Точне місцезнаходження "городка", шляхом розкопок на Малій і Великій Хортиці, шукав 1968 р. Р.Юра, але безрезультатно. Нині ці роботи тривають під керівництвом В.Є.Ільїнського.

Для спорудження січей, які з різних причин змінюють одна одну протягом більш як двох віків, запорожці вибирали досить зручні для оборони місця. У всіх випадках це були виступи правого берега ріки в бік Великого Лугу, звичайно поблизу гирла якоїсь невеликої правої притоки Дніпра - Томаківки, Чортомлика чи Базавлука. Усі Січі, таким чином, мали прямий зв'язок із степом "руського берега" і в той же час були неприступні з боку заплави Дніпра, де обмивались з двох-трьох боків глибокими річищами. В цих річищах і інших притоках Великого Лугу знаходився і козацький флот.

Серед січей Великого Лугу найранішою вважається Томаківська, що була заснована ще в середині XVI ст. і проіснувала близько півстоліття. В зв'язку з спірністю питання локалізації і сучасного стану цієї Січі, її обстеженню ми присвятили чимало часу. Сама Томаківська - Буцька гора (острів) не затоплена. Тут розміщений нині великий колгоспний сад. На її схилі біля берега Каховського моря стоїть пам'ятний камінь з написом: "На цьому острові з 40-х років XVI ст. (до) 1593 р. знаходилась Запорозька Буцько-Томаківська Січ, яка подавала допомогу повсталим селянам і козакам в кінці XVI ст." Свята правда. Дійсно на південному

схилі цієї гори біля Річища (рукав Дніпра) існувала Січ, яку обстежував свого часу Д.Яворницький. В давнину це було досить укріплене місце. Воно являло собою редут прямокутної форми, що тягнувся вздовж берега понад 200 м. Висота земляних валів з боку рова перед ним сягала 10 м. Поблизу цих укріплень Д.Яворницький збирав чимало різних запорозьких старожитностей - рибальські гачки, залізні цвяхи, металевий і череп'яний посуд, монети, чавунні і олов'яні кулі тощо.

Напередодні затоплення Великого Лугу водами Каховського водоймища 1953 р. на Томаківському острові працювала експедиція Інституту археології АН України під керівництвом Ф.Копилова. Дослідник обстежив табір над річищем, обнесений валом і ровом. Висота валу сягала лише 1,6 м. На жаль, глибокі дослідження городища, крім закладеної поперечної траншеї на валу, не проводились. Було зібрано лише невелику кількість знахідок козацьких часів.

Цього разу ми кілька разів уважно обстежили південну частину берега Томаківського острова впродовж Каховського водоймища. Але ніде, ні на поверхні розораних огорядів, ні у відслоненні урізу берега та різних заглибин на терасі жодних решток матеріальної культури козацьких часів виявлено не було. Нема тут тепер також і жодних слідів редута описаного Д.Яворницьким. Звідси впливає один висновок: Томаківська Січ і її найближчі околиці знаходяться під водою. Згаданий вище пам'ятний камінь щодо істинного місця Січі встановлений дуже приблизно.

Наші спроби, однак, більш детально локалізували місце Січі на дні Каховського моря, на жаль, позитивних результатів не дали. За свідченням місцевих рибалок, Томаківська Січ тепер лежить трохи на схід від сучасного села Комуна на відстані кількох сот метрів від берега. Отже, для вирішення проблеми точного її розміщення необхідні додаткові дослідження, в тому числі із застосуванням методів підводної археології.

Томаківська Січ була важливим центром зосередження тут антипольських сил. Козаки цієї Січі, зокрема, активно включилися в повстання 1591-1593 рр. під проводом К.Косинського. Для самої Січі це, однак, мало невтішні наслідки: скориставшись відсутністю тут основних сил, татари напали і зруйнували її.

Покинувши руїни Томаківської Січі, запорожці спустилися Дніпром на 30-35 км нижче і 1593 р. заснували неподалік від гирла

р.Базавлук нову Базавлуцьку Січ. Вона займала підвищення в заплаві Дніпра - Базавлуцький "острів", оточений з трьох боків р.Базавлук та рукавами Дніпра річками Скарбною і Великим Бакаєм. Укріплення складались з рову, валу, веж з гарматами на них; в її центрі - січовий майдан, де збиралась рада Січі, стояла січова канцелярія, пушкарня, комори, а навколо них розташовувалися козацькі курені.

Д.Яворницький, оглядаючи о-ів Базавлук, фіксував залишки 21 козацького куреня у вигляді неглибоких ям, розміщених "абсолютно правильно в одну лінію - одна поблизу одної". Місце Базавлуцької Січі між селами Грушівка і Грушівський Кут ще до підняття води в Каховському водоймищі вивчав П.Богуш. В даний час цих сіл уже не існує; їх мешканці у 50-х роках були переселені топографічно трохи вище, де виникло с.Ленінське Нікопольського р-ну.

Територія с.Грушівка повністю залита водами Каховського моря, а від Грушівського Кута збереглася лише невелика частина у вигляді острова. Спираючись на цей орієнтир, П.Богуш більш-менш точно вказав на місце розташування Базавлуцької Січі. Його свідчення повністю збігаються з даними лоцїї Каховського моря, де позначені затоплені русла Базавлука і Великого Бакая. Отже, в даний момент Базавлуцька Січ знаходиться на відстані 2-2,5 км від берега моря. Згідно з поставленими на лоцїї промірами глибин, її перекриває відносно невелика товща води - від 1 до 3 м. Ця Січ, таким чином, цілком доступна для ведення підводних археологічних досліджень.

Микитинська Січ була заснована 1638 р. на Микитинському розі (нині проти Нікополя). В нашій історії вона найбільш відома тим, що саме тут в 1648 р. знайшов притулок сотник Богдан Хмельницький - майбутній гетьман України. На жаль, від Микитинської Січі, де спалахнув вогонь Визвольної війни українського народу, тепер не лишилося нічого. Ще під час однієї із значних повеней в середині минулого століття вона була відрізана від берега новоствореною протокою. Цей рукав Дніпра, згодом перетворившись в основне русло ріки, і поглинув всю Січ. Д.Яворницький міг спостерігати лише рештки одного із козацьких цвинтарів у відслоненні берега. В наш час і ці рештки поглинула вода Каховського водеймища.

У вирі Визвольної війни українського народу Микитинська Січ, що мала невідгдане стратегічне положення, втратила своє значення

і 1652 р. козаки збудували трохи нижче по берегу Великого Лугу Чортомлицьку Січ. Існувала остання Січ, яку ще називають "Старою", або Капулівською, до фатальних подій 1709 р., коли за наказом Петра I була зруйнована. Зберігся докладний опис очевидців досить могутнього укріплення і гравюра його плану. Січ мала вигляд чотирикутної "зірки" з периметром понад 2 км; високі башти з вікнами для гармат. На центральному майдані стояла церква Покрови Богородиці, і, як водилось, будівлі старшини, пушкаря, курені тощо.

На крупномасштабних картах місцевості в околицях с.Капулівка Нікопольського р-ну до підняття вод Каховського вод. миса на місці Чортомлицької Січі значився невеликий острів. Він виник в результаті того, що вода р.Скарбної під час однієї із повеней на Дніпрі прорвалася через прокопану козаками понад Січчю оборонну канаву, де створилося нове русло річки завширшки до 250 м. Цей острів з рештками Січі обстежували Д.Яворницький, а в наш час М.Макаревич і Ф.Копилов.

За межами острова, на території с.Капулівки було козацьке кладовище, а трохи окремо могила отамана Сірка. Води Каховського водоймища повністю поглинули острів і рештки Січі на ньому. В результаті берегової ерозії знищено козацьке кладовище. 1957 р. розмито підступ і до могили І.Сірка, в зв'язку з чим його останки були перенесені на нове безпечніше місце.

Місцезнаходження Чортомлицької Січі на дні Каховського водоймища визначається більш-менш точно. Вона лежить на віддалі 500-600 м від оконечності Капулівського мису на розі злиття нині вже підводних рік Скарбної і Павлюка. Її перекриває відносно невелика товща води - 1-2 м. Отже, вона цілком доступна для проведення тут досліджень з допомогою методів підводної археології.

Покровська Січ, заснована 1734 р., існувала до весни 1775 р. Це була одна із класично побудованих запорозьких січей за плануванням і укріпленнями, за розмірами ж вона перевищувала всі попередні. На відміну від інших, Січ складалася з трьох частин - внутрішнього коша або замку, зовнішнього коша і цитаделі. Кожну з цих частин оточували баштами; в окремих випадках при спорудженні останніх уже використовувався дикий камінь.

У даний час місце нової Січі затоплено повністю. Місцеві жителі, однак, більш-менш точно вказують де стояла січова церква.

Ці свідчення значною мірою узгоджуються з даними відомих планів Січі, крупномасштабних карт і лоцїї Каховського водоймища, на якій позначена течія підводної нини р.Підпільної. Враховуючи всі ці джерела, можна досить точно локалізувати Січ в прибережній частині водоймища: вона знаходиться на підводній частині Покровського мису у 500-700 м від сучасного берега. Її перекриває товща води до 9 м. Не дивлячись на значну глибину, підводні археологічні роботи можуть дати позитивні результати.

Кам'янська Січ знаходиться нині на околиці с.Республіканець Береславського р-ну Херсонської обл. Вона займає узбережжя Каховського водоймища в районі лівого мису р.Кам'янки, що перетворилось в затоку водоймища. Обстежувалась дослідниками неодноразово, починаючи від другої половини XIX ст.; археологічні роботи проводяться тут і нині. 1856 р. городище Кам'янської Січі відвідав письменник і етнограф В.Афанасьєв-Чужбинський, який бачив тут кілька кам'яних хрестів, в тому числі і над могилою К.Гордієнко. 1913 р. корчування проводив В.Гошкевич. Докладний опис Кам'яної Січі в кінці минулого століття зробив Д.І.Яворницький, він же надрукував її план.

Напередодні спорудження Каховського водоймища 1953 р. на Кам'янській Січі деякий час працював Ф.Копилов, яким був розвіданий один курінь. Того ж року місце Січі обстежено і автором цих рядків. 1972 і 1974 рр. тут працювала експедиція під керівництвом А.Сокульського, якою на Січі та за її межами розкрито кілька куренів, наземних споруд та залізобетонні об'єкти. В даний час на Кам'янській Січі під керівництвом А.Козловського та В.Ільїнського проводяться охоронні розкопки.

Сучасний стан Кам'янської Січі, без будь-якого перебільшення, можна назвати жалюгідним. На цю священу для нашого народу частку землі площею близько 5 га лиху насувається звідусіль. З боку Каховського водоймища без упину розливаються береги, через що майже знищено крайній ряд куренів. Ерозія у вигляді кількох ярів вгризається у відклади терами з боку Кам'янської затоки водоймища. Місце розкопок 70-х років зруйновано майже повністю.

Не менша небезпека нависла над Кам'янською Січчю із напольного боку тераси, зокрема, від мешканців с.Республіканець. Не дивлячись на те, що ще 1974 р. територія Січі була оголошена заповідною, половина її тепер вже забудована садибами. Тут побудований також будинок якоїсь риббазы. Місцевими жителями май-

же вся решта території Січі захоплена під огороди. Уже кілька років північна частина території Січі і козацьке кладовище віддано військово-спортивному табору Береславського райвиконкому. Щоліта тут проводяться військові тренування з усіма негативними наслідками: риттям тут окопів, спорудженням смуг захисту та ін. Територія Січі засмічена залишками металоконструкцій з місцевого радгоспу. Хрест К.Гордієнка, який ще зберігся в кількох місцях пошкоджений, напис на ньому вже ледве читається.

Олешківська Січ була заснована 1711 р., коли козаки знаходились під протекторатом Туреччини. Кримський хан дозволив їм оселитись поблизу міста Олешки на лівому березі р.Конки (рукав Дніпра). Тепер це північна околиця райцентру Цюрюпинськ Херсонської обл. Січ мала форму чотирикутника з двома ламаними стінами і гострими кутами. Займала вона площу трохи більше 2 га. В зв'язку з тим, що кримський хан забороняв укріплювати Січ, висота валів тут не сягала й 2 м. Січ стояла на рівному місці піщаної тераси річки без будь-яких природних рубежів захисту.

Територія Олешківської Січі нині опинилася в зоні інтенсивного промислового будівництва. Більша частина її території спланована бульдозерами до материка. На невеличкій площі нами проведені розвідкові розкопки і виявлено культурний шар початку XVII ст. Зібрано значну кількість побутових знахідок.

З викладеного вище видно, що території колишніх Запорозьких січей планомірно руйнуються. Проблема їх досліджень і зберігання складна, але має вирішуватися, оскільки майбутні покоління громадян України будуть позбавлені цих важливих історичних пам'яток.

Розглянемо в цьому плані, насамперед, Січі, яких нині перекрито водами Каховського водоймища. Їх стан неоднорідний. Більшість, а саме: Базавлуцька, Чортомлицька і Покровська, хоч і перекриті різною мірою водою, але, треба думати, ще не знищені. З практики відомо, що під водою археологічні об'єкти можуть зберігатись навіть краще, ніж на землі. Більш докладно про їх стан можна буде скласти уявлення після проведення тут підводних археологічних досліджень. Очевидно, в значно гіршому стані знаходяться Томаківська і Микитинська Січ, особливо остання, територія якої дуже розмита ще до спорудження Каховського водоймища.

Основним завданням в справі охорони Січей, що затоплені, є, по-перше, точна їх локалізація шляхом проведення підводних археологічних пошуків; по-друге, позначення територій на поверхні води знаками, встановленими на спеціальних понтонах чи буюх.

Точно визначивши місцезнаходження кожної з п'яти затоплених Січей і взявши територію під державну охорону, ми тим самим виключимо будь-яку можливість випадкового їх зруйнування під час гідрологічних робіт, зокрема, поглиблення русел на річкових трасах, наміванні берегів тощо.

Накреслений ряд термінових заходів до збереження решток Олешківської Січі, які нині реалізуються. Територія Січі рішенням Херсонського облвиконкому виключена із зони будь-яких земляних робіт і будівництва і взята на державний облік і охорону. Навесні 1992 р. тут проведено археологічні розкопки з метою вивчення культурного шару, пошуку можливих житлових і господарських споруд, а також оборонного рову. Після впорядкування території Січі тут буде встановлено пам'ятний знак.

Набагато складнішою є проблема вивчення і збереження Кам'янської Січі, зрозуміло, що поки вона не зруйнована остаточно, її територію слід неодмінно оголосити державним заповідником. Береги з боку Каховського водоймища і Кам'янської затоки, що руйнуються, мають бути надійно закріплені. До створення ж заповідниками з певним штатом працівників, археологічні розкопки тут можуть носити лише охоронний характер, наприклад, в зоні розмива терами. Від розкриття об'єктів, які ще не опинилися в зоні руйнування, слід, на наш погляд, утриматись до створення заповідника, з тим, щоб розкопані після цього об'єкти могли бути надійно законсервовані і музеєфіковані. Зволікати з проведенням цих робіт не дозволяє сучасний стан Січі, вона, як і Олешківська, має бути включена в туриський маршрут області.

Справа відродження Запорозьких Січей має стати всенародною. Секції пам'яток археології і історії Українського товариства охорони пам'яток історії і культури виступили з ініціативою про створення спеціальної історико-археологічної діючої експедиції "Січі запорозькі", в межах якої вже здійснено два обстеження січей, організованих журналом "Пам'ятники України" 1989 р. та нами - 1990 р. Далі експедиція добиватиметься практичного здійснення накреслених заходів, в тому числі завершення археологічного дослідження на Олешківській Січі, пошуків "городка" Вишневець-

кого, охоронних робіт на Кам'янській Січі і оголошення її державним заповідником, проведення підводних археологічних досліджень на Січах, що знаходяться на дні Каховського водоймища.

*Ігор Свєшніков
(Львів)*

Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р.

Письмові джерела містять надзвичайно скупі і загальні відомості про озброєння козацького війська у XVI-XVII ст. Так, наприклад, Д.Яворницький, посилаючись на щоденник Якова Собеського, пише, що на початку XVII ст. рідко який козак мав шаблю, але всі вони були озброєні рушницями (1). Ближче до середини XVII ст. Г.Боплан розповідає, що кожний козак брав із собою у морський похід шаблю й дві рушниці (2). Венеціанський посол до Богдана Хмельницького 1650 р. А.Віміна відзначив, що козаки надзвичайно влучно стріляли, вони гасили свічку кулею з мушкету (3). Але які шаблі, які рушниці були на озброєнні козацького війська, цього ніхто з авторів не уточнює. Д.Яворницький зібрав багато даних про озброєння українських козаків кінця XVIII ст., але й він не займався типологією шабель чи рушниць, згадуючи про них лише побіжно. Праця В.О.Сидоренко присвячена зброї XVI-XVII ст. в Україні, але за винятком опису декількох іменних козацьких шабель не містить аналізу й типології різних видів козацької зброї (4). Нові можливості дати докладнішу характеристику козацького озброєння середини XVII ст. виникли лише після довголітніх розкопок місця Берестецької битви 1651 р., здійснених Рівненським краєзнавчим музеєм під керівництвом автора цієї статті. Це єдиний в Європі випадок успішного дослідження археологічними методами місця середньовічної битви. Завдяки цим розкопкам у нашому розпорядженні знаходиться чимала і єдина в Україні колекція достовірно козацьких речей, в тому числі й предметів озброєння.

Розкопками 1970-1990 рр. досліджено понад 2,6 га суцільної площі козацької переправи через болота заплави р.Пляшівки 10

липня 1651 р., виявлено 92 людських і 56 кінських кістяків та понад 5000 речей, що належали всім учасникам битви - реєстровим козакам, повстанцям (селянам і ремісникам), польській шляхті, донським козакам і московським стрільцям. Торф'яний ґрунт, завдяки своїм консервуючим властивостям, зберіг не тільки метал, але й вироби з органічних матеріалів - шкіри й дерева, що дає можливість більш повного вивчення побуту, озброєння і обладнання українських козаків середини XVII ст. Усі здобуті під час розкопок козацької переправи речі точно датовані. Вони потрапили у болото після 10-ї години ранку 10 липня 1651 р. Зрозуміло, що результати розкопок не можуть дати підстави для вичерпної характеристики всього козацького озброєння - відсутні дані про козацьку артилерію, про захисну та деякі типи колючої зброї, коротку ручну вогнепальну зброю - пістолети. Проте, саме ужитковий бойовий, а не парадний характер наших знахідок дає уявлення про озброєння українських козаків в час війни. Здобуті розкопками предмети озброєння можна поділити на такі групи: холодна, колюча, металеві і вогнепальна зброя та специфічна зброя селянських повстанців.

До групи холодної зброї, насамперед, слід зарахувати 32 (23 повністю збережених і 9 фрагментів) знайдені на переправі шаблі, що належать до різних типів. Найрозповсюдженішою серед них є шабля польсько-угорського типу, що виник у Туреччині в XVI ст. і швидко поширився у сусідніх країнах, зокрема, в Угорщині. За панування у Польщі короля трансільванського походження Стефана Баторія шабля проникає у Польщу, де дещо модифікованою набуває значного розповсюдження. Така шабля має легко вигнутий, закінчений загостренням з обох боків виступом (так званим пером) клином, найчастіше зміцнений поздовжніми заглибленнями (долами). Просте перехрестя з металевим перстнем для великого пальця правої руки в середній частині відмежовує клинок від відкритого (без гарди) руків'я, що складається з металевої пластини та дерев'яних обмотаних шнурком і обшитих шкірою накладок. Верхній кінець руків'я закінчений скісним виступом, прикритим металевим наперстком. На деяких клинках - клейма генуезьких майстерень, що вказує на імпортування клинків з Генуї, Штирії та Нижньої Австрії. Шаблі ж, мабуть, викінчувались у численних міських майстернях на території України. Піхви шабель складаються з двох дерев'яних, обшитих шкірою пластин, з окованими металом устами

і закінченнями та двома поперечними обоймами з кільцями до підвішування шаблі. Всього на переправі знайдено 9 цілих і один фрагментований екземпляр шабел угорсько-польського типу. Численні аналогії нашим знахідкам зберігаються у музеях Польщі (5). Більшість з них відрізняється від наших екземплярів відсутністю перстня для пальця на перехресті, або ж широким перстнем іншого типу.

Окремо слід згадати знахідку двох шабел зближеного до угорсько-польського (тобто, в основі турецького) типу, але з порівняно коротким (70 см), широким (4 см) і міцно вигнутим (на 9,5 см) клинком з одним широким долом, руків'я відкритого типу, на перехресті - кільце для пальця. Ці шаблі повністю не вкладаються в угорсько-польський тип і, можливо, належать до неідентифікованого ще зброєзнавцями типу "козацьких шабел", відомого з привілею Стефана Баторія краківським мечникам та інвентаря Дубнівського замку другої половини XVII ст.

Трьома екземплярами у матеріалі з розкопок представлені так звані смички або ординки - шаблі з довгим (83 см і більше), вузьким (близько 3 см), міцно вигнутим клинком з долом або без нього, пером відділеним чітким кутом (так званим молотком) на кінці клинка. Просте перехрестя без перстня має розширені кінці. Руків'я відкрите з наперстком. На клинках - клейма генуезьких майстерень. Піхви з залізними або латунними окуттями. Коротші екземпляри смичків наближені за типом до польської карабелі, від якої відрізняються відсутністю пташиної голівки на верхньому кінці руків'я. Аналогії смичкам відомі у збірках польських музеїв (6). Описані шаблі інколи окреслюються також неправильною назвою "вірменок", що виникла з помилкового твердження деяких дослідників про виготовлення цих шабел вірменськими майстрами у Львові. Походження цього типу слід шукати у кочових народів Сходу і, ймовірно, зв'язувати з кримською ордою.

Чотири шаблі з переправи мають клинки довжиною від 70 до 94 см, шириною 4 см. Вони слабо вигнуті, з долами або без них і перами без молотків на кінцях. Прості перехрестя у передній частині переходять у вертикальні гарди, що утворюють напіввідкрите руків'я. Два примірники на перехрестях мають кільця для пальців. Ці шаблі найбільш наближені до польської гусарської шаблі, хоч остання звичайно має закрите руків'я, тобто її гарда верхнім кінцем з'єднана з закінченням руків'я. Окремі зброєзнавці ана-

логічні нашим шаблі зараховують до типу гусарських, інші - до угорсько-польських шабель (7).

Серед знахідок з розкопок є й два палаші з довгими (88 і 88,5 см) простими загостреними на кінцях клинками без долів. Перехрестя з перстнем для пальця, його задній кінець опущений вниз, передній вигинається взад і вперед, утворюючи високу вигнуту гарду, закінчену округлою голівкою. Руків'я просте, напіввідкрите. Деякі палаші польських гусарів мають саме такого типу руків'я (8).

Слід ще згадати шаблю з довгим (81 см), порівняно вузьким (3,2 см) загостреним знизу клинком без долів. Проте, напіввідкрите руків'я спирається на перехрестя, задній кінець якого загнутий вниз, передній утворює високу гарду з розширенням на кінці. У середній частині перехрестя - дротяний перстень, що переходить у другу дугасто вигнуту гарду з відігнутих назовні кінцем. Описаний примірник за характерними ознаками руків'я з двома гардами найбільш наближений до швейцарських шабель середини XVII ст. Інші шаблі з козацької переправи збереглися у фрагментах, що не дають можливості визначити їх типи.

До холодної козацької зброї слід зарахувати також чекани й келепи. Чекан - сокира з похиленим донизу лезом, простим обухом і округлим провухом у середній частині, насаджена на дерев'яний держак довжиною від 60 до 85 см. Різновидом чекана була невелика, інколи орнаментована, сокира з провухом в обусі. Розкопками переправи знайдено 12 чеканів, деякі з повністю збереженими держакками. Келеп, зброя турецького походження, що складалась з гострого похилоного донизу клівця, обуха на шийці, закінченого багатокутною плиткою і дерев'яного держака довжиною близько 80 см. Провух, що знаходиться у середній частині зброї, захищений з обох боків вертикальними пластинками. На козацькій переправі знайдено три цілих і один фрагментований келеп. Ця зброя часто згадується в українських народних думках. Вона була також поширена у Польщі, де сейм постановами 1573, 1601, 1620 рр. змушений був заборонити її вживання у мирний час.

Колюча зброя представлена у матеріалах з розкопок трьома наконечниками списів і перською пікою. Вістря списів мають трикутні видовжені пера і конічні втулки, що насаджувались на довгий держак. Надзвичайно обмежена кількість цих знахідок свідчить, мабуть, про те, що всупереч загально розповсюдженій думці, козаки у середині XVII ст. ще майже не вживали списів. Перська піка,

якій знаходимо аналогії у спеціальній літературі (9), має видовжене трикутне перо, відділене перехватом від відламаной у нашому примірнику втулки. Цей предмет міг потрапити у козацькі руки як трофей у попередніх битвах з турками або татарами.

З металньої козацької зброї розкопками знайдено декілька наконечників стріл з черенками та рештки сагайдака з 9 стрілами зі збереженими деревками довжиною 74 см і товщиною близько 1 см. Вістря стріл різної форми - трикутні, овальні та округлі з гострим виступом у верхній частині. Сагайдак зроблений із тканини, мав дерев'яне дно і запирався на латунний гудзик. Доказом вживання козаками під Берестечком лука є й знайдений в одному з гаманців кістяний перстень для захисту пальця лучника. До групи металньої зброї слід, мабуть, зарахувати й два ножі з важкими суцільно залізними руків'ями.

Ручна вогнепальна козацька зброя з-під Берестечка представлена доволі великою кількістю рушниць. Знайдено 11 мушкетів і аркебузів, карабін, бандолет з повністю або частково збереженими дерев'яними частинами, стволи 8 мушкетів, 3 аркебузів, одного карабіна і одного пістолета. У цій колекції відсутні найраніші типи рушниць - пищаль та гнотові мушкети без замків. Пищаль не мала прикладу, а її задній кінець для амортизації міцної віддачі впирався у стіну чи дерево, порох підпалювався вручну гнотом. У XVII ст. пищаль вже вийшла з ужитку, а згадки про неї в українських народних думах ("пищаль семип'ядена") слід пояснити, мабуть, тим, що народ називав пищаллю також довгий мушкет, сконструйований близько 1560 р. Перші мушкети мали приклади і довгі стволи калібром близько 20 мм. Запальний отвір без замка знаходився у верхній стінці задньої частини ствола. Таку рушницю обслуговували дві особи, одна цілилась, друга прикладала до запального отвору тліючий гніт. У XVII ст. ствол мушкету значно скорочено, запальний отвір переміщено у бічну стінку ствола, перед ним вмонтовано полицю з підсипаним дрібним порохом, що запалювався гнотом на гаку, який похилився над полицею за допомогою спускового гачка. Під Берестечком знайдено лише один ствол такої рушниці.

Дальшим вдосконаленням була заміна гнотового колісним замком, що складався з колішатка з внутрішньою пружиною і кресала з затиснутим в ньому кусочком піриту або кременю. Кресало спускалось над колішатком, а іскра від тертя падала на полицю з

порохом. Ідея колісного кресала вважається винаходом Леонардо да Вінчі. На козацькій персправі знайдено лише один мушкет такого типу роботи польських майстрів. Його гладкий ствол, позначений латинськими літерами, має довжину 95 см, калібр 18 мм, приклад масивний, багатогранний. У першій половині XVII ст. у Голландії замінено колісний замок ударним, в якому креміль вмонтовувався у курок, розташований напроти кресала. Цей тип замка вживався в Європі ще у XIX ст., а у гуцулів майже до наших днів. Вже у першій половині XVI ст. у Німеччині з'являються мушкети з нарізними стволами. В колекції зброї з-під Берестечка є декілька стволів довжиною понад 1 м і калібром 18-20 мм, окремі з них мають нарізний канал. Один повністю збережений мушкет має гладкий ствол довжиною 1,35 м і калібром 16 мм, ударний замок з дуже видовженими губами курка. Він є докладною аналогією мушкету, виготовленого у першій половині XVII ст. московськими майстрами Василем Дроновим і Андроном, що зберігається у Збровській палаті московського кремля.

Тенденція до облегшення мушкету привела до виникнення аркебузи - мушкету зі стволом довжиною до 1 м і калібром 10-14 мм. Важкий багатогранний приклад в аркебузі замінено легким з дощинкою з лівого боку - так званою щокою для прикладання до щоки і коробочкою всередині прикладу для зберігання запасних кременців і засобів чищення рушниці. На козацькій персправі знайдено одну гладкоствольну аркебузу з колісним замком та прикрашеним різбленим орнаментом прикладом і ложем. Остання особливість вказує на мисливське призначення цієї рушниці. Масовий виріб військової зброї виключав її орнаментування. Три інші мисливські гладкоствольні аркебузи з прикрашеними рослинним і геометричним орнаментом прикладами мають ударні замки. Один екземпляр з незбереженим прикладом має ствол довжиною 96 см, калібром 11 мм і ударний замок французької роботи. Планка замка гравірована (зображення чоловічої та жіночої постатей, будинку і рослинних мотивів), а його полиця покрита засувною планкою на окремі пружинці з безпечником. Цей тип замка сконструював на початку XVII ст. французький рушникар Марен Ле Буржуа (10). Однак, від типово французьких виробів наша знахідка відрізняється курком з дуже довгими губами, характерними для майстрів Збрової палати. Це дозволяє припустити, що рушниця була у свій час ремонтвана і французький курок на ній замінено

на московський. До особливостей описаної аркебузи належить і єдиний в нашій колекції залізний шомпол у каналі всередині ложа під стволом. Одна неорнаментована аркебуза має ударний замок і нарізний ствол довжиною 96 см та калібром 10 мм. Приціл цієї рушниці має вигляд циліндричної трубочки на невисокій підставці. Ствол іншої подібної аркебузи, замок і приклад якої не збереглися, також має трубчастий приціл.

Козацькі кіннотники вживали також карабінів - скорочених мушкетів з довжиною ствола близько 80 см, калібром 10-12 мм. На переправі знайдено один карабін з обламаним прикладом і ударним замком та декілька стволів, в тому числі екземпляр з потовщеним кінцем ствола, оздобленого латунними півкільцями. Ці прикмети вказують на виготовлення рушниці у московській Збросвій палаті. У колекції з розкопок є й один бандолет - дуже скорочений мушкет з гладким стволом довжиною 62 см і калібром 12 мм, ударним замком голландського типу і аркебузним прикладом. Пістолети взагалі відсутні в матеріалі з розкопок, а єдиний ствол пістолета без замка і руків'я було знайдено на території козацького табору. Очевидно, у середині XVII ст. пістолет ще масово не увійшов до складу козацького озброєння, а про його вживання деякими козаками свідчать лише три пістолетні шомполи з переправи.

Величезною кількістю знахідок у колекції з розкопок представлені предмети до обслуговування вогнепальної зброї. Це - дерев'яні шомполи до ладування рушниць, залізні з роздвосними кінцями до розладовування зброї, аналогії яким знаходимо серед матеріалів з Тушинського табору під Москвою, форкет (підставка до мушкету), рушничні пристрої - знаряддя до розбирання мушкету з викруткою на одному кінці і отворами для відкручування гвинтів, ключі до накручування пружин колісних замків з двома гайковими ключами на одному кінці та викруткою на другому. Серед них є й примірник з ажурним округлим щитком у середній частині. На щитку - зображення Георгія Побідоносця з круговим латинським написом: "Благословеніс Господа робить людей багатими". Аналогія цій знахідці, датована 1640 р., зберігається у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі (11). Порох козаки носили у натрусках і порохівницях. Натруски є малими порохівницями для дрібного пороху, що підсилався на полицю вогнепальної зброї. Вони дерев'яні, кістяні або металеві і мають форму стилізованих коників або плящинок. Більшість знайдених порохівниць турецького типу. Вони

мають вигляд виготовленого з двох половинок обшитого шкірою дерев'яного рогу достатку з мірочкою-лійкою для дозування ладунку пороху. Інші типи порохівниць - конічні, циліндричні належать до рідкісних знахідок, а розповсюджених на Заході трикутних порохівниць взагалі на переправі не знайдено. В середині натрусок і порохівниць зберігся порох. Аналізами, проведеними у лабораторіях Львова і Москви, встановлено, що від пороху збереглась його основа - розтерте на порошок деревне вугілля, сірка вимилась у вологому ґрунті, селітра ж розчинилась. Розкопками знайдено декілька металевих ладівниць у вигляді поздовжніх коробочок з одним-двома рядками трубочок з ладунками - заздалегідь відміряною порцією пороху і кулею у паперовому мішечку. Велика група знахідок зв'язана з козацькою кулелійною справою. Це - куски свинцю різного розміру, фрагменти речей з легкоплавних металів (в тому числі - олов'яна церковна тарілочка - дискос і свинцеві віконні рами), невеликі циліндричні заготовки куль, готові свинцеві кулі різного калібру, які козаки носили на поясі у малих гаманцях та кулелійки - клещі з формочками до відливання куль на робочих кінцях.

Окрему групу складають предмети озброєння селянських повстанців - складової частини війська Б.Хмельницького. Сюди зараховуємо сокири простої ковальської роботи на довгих держаках, сокири з дуже видовженою робочою частиною (колуни) часто з клеймами майстрів, вістря опісів ковальської роботи, інколи перероблені з сільськогосподарських знарядь (наральників), бойові коси, серпи, дерев'яні булави-колотушки. Характерними ознаками бойових кіс є розташування п'ятки в одній площині з лезом і доли, як на шаблях, на лезах. Судячи з вигину п'ятки, всі три знайдені на переправі коси кріпились до кіся горизонтально. Таке кріплення цієї зброї бачимо й на гравюрі голландського художника В.Гондіуса на титульній сторінці книги Й.Пасторія, де під ногами полонених під Берестечком селян лежить коса з горизонтальним кріпленням леза (12). Це не виключає можливості кріплення окремих примірників і у вертикальному положенні, як у військах гуситів. Розкопками знайдено два цілих і один фрагментований бойовий серп, що відрізняється від робочих значно більшими розмірами. Біля основи одного із знайдених серпів зберігся фрагмент довгого масивного держака. Польський поет М.Кучваревич у поемі про битву під Збаражем обурюється, що селяни у битві проти шляхти

вживали ціпів, осмалених головешок, київ. На переправі знайдено три булави-колотушки, виготовлені з наросдей на дереві, що під кутом переходять у довгий простий держак. Найкраще збережений має неправильно овальну голівку та обламаний знизу держак, у інших двох голівки кулясті, а держаки обламані. Подібну булаву палицю бачимо на малюнку другої половини XVIII ст. Т.Калінського у руках литовського (мабуть, білоруського) селянина. Така ж булава-колотушка лежить під ногами полонених селян на згаданій гравюрі В.Гондіуса. Зразки селянської зброї з-під Берестечка є, як досі, єдиними в Україні знахідками предметів озброєння селян-повстанців з армії Б.Хмельницького.

Огляд предметів козацького озброєння з-під Берестечка дає підставу твердити, що армія Б.Хмельницького у середині XVII ст. була озброєна найновішими для того часу зразками зброї, що особливо помітно при аналізі вогнепальної зброї. Письмові джерела не дають підстави для пізнання способів забезпечення величезної армії зброєю, яке, мабуть, здійснювалось централізовано. Порівняно висока ціна зброї (шабля коштувала 10-15 злотих, мушкет - 15-25 злотих), очевидно, виключала можливість купівлі її за власний кошт окремими козаками, а арсенали здобутих міст і трофеї на місцях битв не могли задовільнити великих потреб армії. Це питання залишається ще нез'ясованим, так само, як і способи забезпечення козацького віська провіантом. Можна лише констатувати, що забезпечена достатньою мірою найновішою зброєю і продуктами харчування козацька армія, яка застосувала прийняті у тодішній Європі тактичні прийоми бою (розташування стрільців у трьох рядах, з яких перший стріляє, а задній ладує зброєю, вдосконалення гуситського способу ведення бою з побудованих з возів таборів тощо), відповідала рівню інших європейських армій того часу, від яких відрізнялася тим, що формувалася з добровольців, які за свою військову службу не одержували грошей, а воювали лише за ідею звільнення українського народу від шляхетсько-магнатського гніту.

1. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків // Жовтень - 1988. - № 8. - С.96.
2. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України // Там же - 1981. - № 4. - С.77.

3. *Vinina A.* Relationi dell origine e dei costumi dei cosacchi fata l'anno. 1658. - Venetia, 1671.
4. *Сидоренко В.О.* Зброя XVI-XVII ст. на Україні - пам'ятка мистецтва. - К., 1970. - С.20.
5. *Żygulski Z.* Broń w dawnej Polsce. - Warszawa, 1975. - S.336.
6. *Ibid.* - S. 257-261.
7. *Nadolski A.* Polska broń. Broń biata. - Ossolin eum, 1974. - S.93.
8. *Stepańska Z.* Muzeum wojska polskiego w Warszawie. - Warszawa, 1968. - S.34.
9. *Bocheim W.* Handbuch der Waffenkunde. - Leipzig, 1890. - S.317.
10. *Zygulski Z.* Op. cit. - S.227,228.
11. *Тарасюк Л.* Старинное огнестрельное оружие в собрании Эрмитажа. - Л., 1971. - С.166. - 223.
12. *Pastorius I.* Bellum scythico - cosacicum aeu de conjuratione Tartarorum, cosacorum et plebis russice contra Regnum Poloniae ab invicissimo Poloniae et Sveciae Rege Ioanne Casimiro profligata. - Dantisci, 1652.

ЗМІСТ

<i>Васи́лий Мелешко</i> . Освободительное дви́жение в Белоруссии 1648-1653 гг. и украинское казачество	3
<i>Ю́лия Освальт</i> . Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный и восстановление православной иерархии в Киеве 1620 г.	14
<i>Ге́ннадий Санин</i> . Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко	18
<i>Васи́ль Горленко</i> . Про походження назви "черкаси" щодо українців XVI-XVII ст.	27
<i>Ю́рій Джеджу́ла</i> . Православна церква в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.) ..	34
<i>Ілля Шульга</i> . Козаки: воїни, гречкосії і заповзятники	41
<i>Борис Абалихин</i> . Отечественная война 1812 г. и украинское казачество	49
<i>Анна Семенова</i> . Декабристы об истории украинского казачества (новые материалы)	59
<i>Віта́лій Сарбей</i> . Сторінки історії українського козацтва в творчій спадщині Карла Маркса	68
<i>Олег Дячок</i> . Українське козацтво на сторінках "Хроніки Європейської Сарматії" О.Гваньїні	78
<i>Григорій Казьмирчук</i> . Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В.Д.Сухорукова	86
<i>Валентина Матях</i> . Внесок журналу "Киевская старина" в українське козакознавство	94
<i>Леонід Мельник</i> . До питання про виникнення козацтва	99
<i>Леонід Єременко</i> . Українське козацтво в працях істориків державницької школи	103
<i>Ю́рій Мицик</i> . Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі	107
<i>Ю́рій Пінчук, Людмила Гриневич</i> . Тема українського козацтва в історіографії першої третини ХХ ст.	113
<i>Тетя́на Ковальська</i> . Публікації про запорозьке козацтво на сторінках катеринославської періодики початку ХХ ст.	119
<i>Арно́льд Сокульський</i> . Історико-археологічні дослідження бродницьких поселень на нижньому Дніпрі	123
<i>Вади́м Ільїнський</i> . Запорозькі Січі за матеріалами археологічних досліджень: Хортицька Січ	131

<i>Володимир Бойко. Історичні джерела та сучасний стан місця Задунайської Січі</i>	135
<i>Павло Горішний. Охоронні археологічні дослідження в Чигирині й Суботові</i>	138
<i>Аркадій Козловський. Археологічні дослідження Кам'янської Січі</i>	143
<i>Юрій Шилов. Про витоки космогонічних уяв запорожців</i> ...	147
<i>Дмитро Телегін. Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь</i>	153
<i>Ігор Свєшніков. Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р.</i>	161

Підписано до друку 21.01.93   Формат 60x84 1/16
 Ум.друк.арк. 10,0   Обл.-вид.арк. 10,75
 Тираж 300   Зам. 173   1993 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
 Київ-1, Грушевського,4

